HRVATSKA POLITIČKA BIBLIOTEKA

Angjelo Gjurski:

HRVATSKA POLITIČKA POVIJEST

Od Khuena do Rapalla

Angelo Gjurski:

Hrvatska Politička Povijest

Od Khuena do Rapalla

Zagreb, 1938.

HRVATSKA POLITIČKA BIBLIOTEKA

SVEZAK ČETVRTI

I. DIO

POLITIČKE PRILIKE U HRVATSKOJ IZ DOBE OD VLADANJA BANA GROFA KHUENA DO SVJETSKOG RATA.
(1883—1914.)

Sadržaj I. dijela:

II. D I O

OD SARAJEVSKOG ATENTATA, DO SPORAZUMA SA ITALIJOM U RAPALLU (1914 — 1922.)

III. DIO

PREDGOVOR:

U ovoj knjizi iznešene su političke prilike i politički događaji, koji prohujaše nad našom Hrvatskom Domovinom, počam od dolaska zloglasnog bana grofa Khuena Hedervárya, do atentata u Sarajevu, te od početka svjetskog rata do ugovora sa Italijom u Rapallu god. 1922.

Ovi su prikazi iznešeni fragmentarno, da posluže kao prilozi historiji, i za uputstvo mladjoj generaciji, koja se zanima za političku povijest.

Pisac

HRVATI I MADŽARI

Prije stotinu godina bilo je u bivšoj kraljevini Ugarskoj (bez Hrvata) 4 milijuna Madžara. a prije svjetskog rata, brojila je službena statistika osam i pol milijuna. Prema tome se je njihov broj podvostručio u 100 godina. Pored ovih živjelo je u toj Kraljevini 3 milijuna Rumunja, 2 milijuna Nijemaca, 2 milijuna Slovaka i četvrt milijuna Hrvata i Slovenaca, uz pola milijuna Srba. Tako je glasila službena statistika peštanske vlade. Unatoč tolikog broja nemadžarskih narodnosti u Ugarskoj bili su samo Madžari apsolutni gospodari u svemu i svačemu, a njihovo je visoko i niže plemstvo imalo jedino pravo u političkim, administrativnim i socijalnim pitanjima, dok su drugi staleži u Madžara, kao i ostale nemadžarske narodnosti bile lišene sviju prava na pristojan život.

Još je jedan važan razlog bio madžarskom gospodstvu.

Madžarsko se plemstvo dobro snašalo sa Turcima, još od vremena kad je turski vezir preko 150 godina stolovao u Budimu. Madžarski su se velikaši sklanjali u Tursku, dok su hrvatski pogibali pod krvničkim mačem. U ono vrijeme obogatilo se madžarsko plemstvo sa velikim posjedima, koje im izradjivahu kmetovi. Bogato plemstvo i vlastela imala je sredstava za školovanje. Time su postigli da su već u 60 godinama imali pol milijuna školovanih ljudi, koji su se isškolovali novcem ostalih narodnosti i Hrvata. A ova školovana generacija Madžara utuvila si je u glavu, da mora pomadžariti sve ostale ugarske narodnosti. A kad su u tome poslu imali mnogo sreće i uspjeha, baciše se na Hrvatsku, da i ovu (mnogo stariju kraljevinu nego što je njihova bila) takodjer pomadžare. Ali to je išlo malo teže odnosno — nikako!

Hrvati su pred osam stoljeća, kad je umro posljednji narodni hrvatski kralj Zvonimir, izabrali si (godine 1102.) za svoga kralja, ugarskog kralja Kolomana.

. . . Godine 1102, 1527, i 1712 tri su poglavito znamenita razdoblja u hrvatskoj povijesti. Godine 1102., Hrvati, ugarskome kralju Kolomanu, koji se sa vojskom približava, suprotstovljaju drugu vojsku; a kralj, pobojavši se poraza, šalje poslanike, da prijateljski ugovaraju s Hrvatima i sklapa pogodbu s njima kako su to sami željeli (»pacta cum eisdem ut voluerint ordinare«). — Godine 1527 Hrvati biraju za svoga kralja Ferdinanda iz Habsburgove kuće; ovaj, slijedeći Kolomanov primjer, obvezuje se štovati sva njihova djedovska prava i povlastice i vazda braniti njih i ovo slavno kraljevstvo najboljim mogućim načinom, kao što se dolikuje dobru i vrhovnomu vladaocu. — Godine 1712. Hrvati primaju »Pragmatičku Sankciju«; i ovom prigodom kao slobodan i neovisan narod izjavljuju kralju Karlu III: »Nikakva sila, nikakva pobjeda nije nas s Ugrima združila, već njihovom se kralju podložismo; njihovog također i sada priznajemo kralja sve dok bude iz Austrije... Slobodni smo, a ne robovi. (Nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem Regno, verum eorundem Regi nosmet subjecimus; ipsorum omnium et nunc profitemur regem quamdiu Austriacus fuit... Liberi sumus, non mancipia).«

Madžarski povjesničar Ignacij Fessler, u svojoj Geschichte von Ungarn (Povijest Ugarske, Leipzig, 1866.) kaže »da je kralj Koloman obećao Hrvatima potpuno poštovanje i uzdržavanje njihovog vlasništva, njihovog prava, njihovih slobodština, kada bi se njemu (kao kralju) podložili... a tomu je dokaz povlašteni i doista zamjerni položaj, što je Hrvatska imala u zajedništvu Država ugarske krune.«

Sam Déak, jedan od najvećih političkih ljudi Ugarske, kazao je u ugarskom Saboru (13 svibnja 1863.) da »Hrvatska nikada nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je uvijek bila regnum socium«.

I u odgovoru ugarskog kraljevskog odaslanstva združenih kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, godine 1866, čita se: ». . . ovo je pak na svaki način istinito, da kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija nijesu nikada bile utjelovljene u jedno tijelo sa Ugarskom«. Taj su odgovor potpisali slijedeći madžarski politički muževi: grof Antun Májlath, grof Antun Széchen, Ladislav Jankovich, grof Julij Andrassy, Antun Csengery, Franjo Déak i dr.

I nikada ne bi bili Madžari postigli onaj dominantni položaj da im Habsburgovci a naročito Franjo Josip nije išao u svemu na ruku. Nakon što se ovaj vladar godine 1867., nagodio sa Madžarima a prema ugarsko-hrvatskoj nagodbi (g. 1868.) banska Hrvatska faktično je potpala pod Ugarsku odnosno pod Madžare. Kako je to nastalo iznosimo na drugome mjestu, a naročito o onom škandalu sa Rijekom, koji je uslijedio kod sklapanja te nagodbe godine 1868.

Bilo je to godine 1868 kada se je imao da ustanovi konačni modus vivendi između Hrv. i Ugarske, te odredi o sudbini Rijeke. Ugarska je htjela, da ju posvoji, Hrvatska nije htjela, da je se odrekne. Vladar je pustio, da dotične vlade odluče u nagodbi tada sklopljenoj. I utanačilo se, da Rijeka ostane skoro autonomnom u ovisnosti od hrvatske vlade; vladar je i u tome smislu potpisao dotičnu ispravu, napisanu na pergameni. Ali poslije koje godine doznalo se, da je na ispravi, ondje gdje je govor o Rijeci priljepljen bio listak pergamene sa riječima sasma različitim od onih pokazanih vladaru; i tako je Rijeka utjelovljena Ugarskoj.

Ovaj dogodjaj na koji se je, na žalost, mučke privoljelo i sa strane nekih članova hrvatske vlade. Medjutim stoji, da su poslovači madžarske vlade u Hrvatskoj patvorili državni dokumenat, na kojemu je bio potpisan vladar! Taj dokumenat opstoji u Zagrebačkom arhivu.

Kada je otrag nekoliko godina, nadvojvoda Ernest Salvator, zapovjednik vojničkog odjela u Zagrebu, htio da vidi onu pergamenu, nije mogao, a da ne upita podbana, koji ga pratio: »Kako su se usudili, da podastru Njegovu Veličanstvu na potpis tako okrpanu ispravu?!«

BUNA GODINE 1883.

Hrvatska buna, koja je buknula u mjesecu kolovozu i rujnu 1883., uzbunila je cijelu Evropu. Hrvatski ban grof Ladislav Pejačević podnio je ostavku uz odulji memorandum u kojemu su iznešene sve povrede, koje je madžarska vlada počinila na uštrb hrvatsko-ugarske nagodbe, kao i glavni povod krvave bune, koja je netom izbila zbog protuzakonitih grbova sa madžarskim natpisom, a koji su izvješeni bili na zgradi financijalnog ravnateljstva u Zagrebu.

Car i kralj Franjo Josip sazvao je uslijed toga u kraljevskom dvoru u Budimu krunsko vijeće, koje je imalo raspravljati ovo važno političko pitanje. Ovome su vijeću prisustvovali u ime ugarske vlade, ministar predsjednik grof Koloman Tisza, grof Csáky i ministar za Hrvatsku Koloman Bedeković, te osoblje kr. ug. dvorske kancelarije. Krunskom vijeću prisustvovao je i ministar vanjskih poslova grof Gyula Andrássy. Kralj je iscrpno proučavao dossiere, sa raznim ekspozejima ranijih hrvatskih vlada. Pročitao je izvještaje gravaminalnih pretstavaka u predmetu: »Hrvatskog pitanja«, počam od god. 1873

Tu su bile gravaminalne adrese bana Ivana Mažuranića u kojima se Hrvatska vlada žali protiv povreda nagodbenog zakona (zak. čl. xxx.) od god. 1868. Iznesene su i sve kasnije pritužbe, na koje nijesu nikada stigla meritorna riješenja, te

uslijed koje je ban Mažuranić dao svoju ostavku, a koju je kralj po nagovoru ugarske vlade uvažio. Pročitani su dalje na krunskom vijeću gravaminalni podnesci bana Pejačevića, zbog daljnjih i ponovnih povreda nagodbe; kao i posljednji memorandum bana grofa Ladislava Pejačevića, zbog povrede sa ne zakonitim grbovima zbog čega je izbila krvava buna. Uzeta je do znanja i banova ostavka, koju je kralj i opet po savjetu ugarske vlade uvažio. Iako se ondje našao neki kraljevski savjetnik, koji je kralja potsjetio, da je demisioniranog bana grofa Ladislava Pejačevića predložio za bana, isti taj grof Tisza koji sada zagovara prihvat njegove ostavke. Ali je Franjo Josip izjavio: da je to sve nevažno (ili kako se je on navodno izrazio: »paperlapá«).

Ban Mažuranić, bila je tvrda kost u grlu Madžara, koju ne mogahu tako lako progutati, pa su tada jedva čekali da ga se riješe. Stoga je Tisza kralju predložio grofa Ladislava Pejačevića za bana, jer je taj ugledni i bogati magnat bio vrlo poznat i dobro vidjen u peštanskim magnatskim krugovima, pa je Tisza mislio, da je u tom komotnom gospodinu, koji je bio vrlo malo upoznat sa hrvatskim oporbenim aspiracijama našao svog čovjeka, koji si neće mnogo razbijati glavu, da li na hrvatskim željezničkim stanicama stoji natpis: »uraknak« ili »za gospodu«.

Ali grof Pejačević se je u odlučnom času oštro bunio protiv povreda nagodbe. Kralj se interesirao za taj ekspozej bivšeg bana Pejačevića, kojeg mu je pomenuti savjetnik priložio aktima.

Jedan od interesantnih priloga navedenog »Ekspozeja« bio je »Memorandum« bana grofa Ladislava Pejačevića, od 8. listopada 1880, u kome hrvatski ban Pejačević protestira protiv raznih zloupotreba i kršenja nagodbenog zakona. U tome memorandumu traži ukinuće t. zv. »Davidove škole« (uvedene kod zagreb. financ. ravnateljstva po odredbi ministra financija, uz uslov da činovnici, koji pohadjaju taj madžarski tečaj

budu protežirani i promaknuti u više razrede). Nadalje grof Pejačević traži, da se kod željeznice u Hrvatskoj dade hrvatskom jeziku prvenstvo. Ekspozeju pridodan je jedan kasniji »dossier« bana Pejačevića sa njegovom pismenom motivacijom zbog čega je dao svoju ostavku početkom jeseni 1883.

Kralj Franjo Josip je pomno proučavao sva gravaminalna akta hrvatskog pitanja i ekspozeje koje mu predočiše i na iste stavljao svoje usmene i pismene opaske. Kod izvještaja zagrebačkog zbornog zapovjednika baruna Ramberga iz god. 1883., počeo je stari »griblati« i klimati glavom, a napokon se okomio na grofa Tiszu zbog troškova vojničke asistencije. Nu kad mu je ovaj razložio, da će se ti troškovi pokriti iz autonomnog budžeta hrvatske vlade u iznosu od 100.000 forinti, koliko su iznosili troškovi asistencije, povodom pomenute bune, mrgodio se.

Ova Hrvatska krvava buna 1883., imala je svoj početak i glavni povod, kako navedeno, uslijed protuzakonitih grbova (sa madžarskim natpisom) koje je ravnatelj zagreb. financ. ravnateljstva Antal David dao izvjesiti u Zagrebu i u ostaloj Hrvatskoj. Grbovi su silom pokidani i uništeni po uzbunjenom narodu. Iz Zagreba se demonstracija i uzbuna proširila naročito po Zagorju, Kordunu i Lici, pa je po tom krvavo ugušena po vojničkoj asistenciji. Cara Franju Josipa je najviše uzbunilo pisanje evropske štampe, te je pohitao u Peštu i ondje sazvao pomenuto krunsko vijeće, gdje se je imalo »Hrvatsko pitanje« riješiti. Peštanske su novine donosile o tom krunskom vijeću dugačke komentare.

Medju inim tvrdilo se, da je Tisza predlagao oštre mjere protiv Hrvata. Tražio je, da se protiv pobunjenih postupa oštro, jer da u Hrvatskoj prevladavaju usijane glave, kojima treba ulijevati »rešpekt« i poštivanje zakona.

Oba ministra: Andrássy i Tisza izjaviše kralju, kako je suverenitet madžarske krune povredjen, time, što su ti državni grbovi okaljani, oblaćeni i gaženi nogama, na javnom mjestu

i da se toj povredi mora dati zadovoljština. Grbovi se imadu ponajprije svečanim načinom opet izvjesiti na ona ista mjesta odakle su skinuti i po tom će hrvatsko pitanje morati, da rješava čvrsta ruka u okviru važećih zakona, bez da to riješavanje remeti i tangira interese dvojne monarhije.

Krunsko vijeće protegnulo se do večeri, kada je pala odluka prema predlogu grofa Kolmana Tisze, prema kojem su grbovi na ista mjesta izvjeseni uz vojničku glazbu i vojničke počasti, a banom je imenovan Tiszin rodjak grof Khuen Hedervàry župan gjurske županije.

»Pester Lloyd« komentirajući taj dogodjaj, iznio je, da je čak i kraljica Jelisava po nagovoru grofa Julija Andrássya nagovarala Franju Josipa, da prihvati predlog grofa Tisze.

Još istog dana je cijeli Zagreb znao, da Hrvate čeka teško iskušenje, jer da će ih skoro usrećiti ban Madžar sa misijom da pacificira Hrvatsku.

Iz Pešte je stigao vladi na Markovom trgu diskretan nalog, da se o dolasku novog bana drži stroga tajna. Ali kroz povjerljive ličnosti cijeli je Zagreb točno bio upućen o vremenu i vlaku, kojim će stići u Hrvatsku novi ban, grof Khuen, »pacifikator« Hrvatske.

DOLAZAK KHUENA U ZAGREB

Dne 9. prosinca godine 1883., stigao je ban grof Khuen Hedervàry u Zagreb, oko 7 sati na večer. Pred južnim kolodvorom stajalo je pored dviju raskošnih ekvipaža osam fijakerskih kočija. Jedna ekvipaža bila je kardinala Mihalovicha.

Zagrebačku elitu, koja je bana dočekala, sačinjavali su viši vladini činovnici i nekoliko velikaša. Medju njima, bila su dva baruna Raucha, grofovi Erdedy, Jankovich i barun Živković. Nadalje feldcajgmajster barun Ramberg sa adjutantom. Vla-

dini viši činovnici: Utješenović, Dolovčak, i dr. Gradski načelnik Hofman, grof Zichy, vijećnici Dr. Saks, Stern, Šipoš, šef stanice Štefan, kanonici Huszár, Talijan. Izaslanici madžarske kolonije: Nemet, Dömöterfy, Tisztási, i financijalni činovnici: Vučetić i Demeterfy junior.

Prvi je kod dolaska novog bana pozdravio madžarskim jezikom kardinal Mihalovich, drugi feldcajgmajstor Ramberg njemački, a tek iza toga, činovnici vlade, kler i časništvo zagrebačke garnizone!

Od privatnika, skoro nitko ga nije dočekao, izuzevši pomenuti posljednji trifolium zagrebačke madžarske kolonije, koji stadoše izazovno uzvikivati: »Eljen«!

Doček je bio mučan, a debeli mrak je zastirao okolinu slabo osvjetljenje kolodvorske stanice.

Kako se njegov dolazak držao u tajnosti, to je doček bio posve službeh. Ipak se na brzu ruku, videći jurnjavu gospodskih kočija i raznih cilindraša, koji svi kreću prema kolodvoru, skupilo i nešto svjetinje. Pred kolodvorom je čekala paradna kočija kardinala Mihalovicha, a kad je Khuen ušao u nju, konji su u galopu povukli kočiju, uzbunjeni od svjetinje, koja je zviždala i vikala: »pereat«!

Prije nego što ga ostale kočije mogaše slijediti, sasu netko sa strane kolodvorske čekaonice nekoliko kamena na kočiju. Jedan kamen probio je staklo i okrhnuo se pored kardinala Mihalovicha, koji je sjedio desno banu.

Nastade jurnjava policije prama čekaonici.

Ban je kasnije promjenio sve doglavnike hrvatske vlade. Šefom unutarnjih poslova imenovao je Špicera Krajčovića, šefom nastave Kršnjavija, a poljoprivrede Malina.

U početku se on pokazao, ili se samo pričinjavao, da je koncilijantan te je naglasio: »Da je došao sa programom: ,Red, rad i zakon'«. Ali mu je sistem vladavine sve drugo samo ne »red, rad i zakon«. Odmah u početku ustade protiv njega

domaća aristokracija pod vodstvom grofa Draškovića, a kasnije zavadio se s njime i barun Pavao Rauch, zbog nekog interwieva u peštanskom listu- »Egyetértés», gdje se je Rauch o Khuenu izjavio na vrlo satirički način. Medju inim, da je njegov program: loša pjesma, koja potiče iz grješnih ustiju. Zbog ove izjave i zbog nekog drugog spora, došlo je skoro do dvoboja izmedju grofa Khuena i baruna Pavla Raucha. Khuen je odmah stao proganjati svakog, koji se pokazao renitentan protiv njegove tiranske vladavine, a okružio se sa madžaronima starog i novog kova. A to su bili: Kušević, Gjurković, Miškatović, Czernkovich, Vončina, Egersdorfer, Milekić, Pliverić Hrvat, Spevec, Pavić i t. d.

Cenzura uvedena je po Bachovom patentu. Porota ukinuta. Suci stavljeni pod kontrolu vlade i t. d.

ARKIVALIJE

Odmah druge godine svog vladanja istaknuo se grof Khuen sa jednim činom, koji je uzbunio sve Hrvate. On je dao iznijeti iz zemaljskog arkiva noću 13 sanduka historičkih arkivalija i ove dao otpremiti u Peštu, preko tamošnjeg hrvatskog Ministarstva Kr. Ugarskom arkivu.

Sanduci su sadržavali dragocjene hrvatske historičke isprave Zrinskog i Frankopana, koje je svojevremeno bečka carska komora zaplijenila u Hrvatskoj te prenijela u Graz, a pod Josipom II. prenešeni su ti spisi protupravno u Budim. Godine 1848. je ban Jelačić sve te spise vratio u Zagreb. Madžari su bili protiv toga i tražili su konstantno, da se ta arkivalija vrati u Peštu, ali sve su hrvatske vlade do tada taj zahtjev Madžara odbijale. A sada je grof Khuen ove naprosto na kradljivi način dao otpremiti u Peštu.

Ova kradja hrvatskih arkivalija imala je i u Hrvatskom saboru svoj epilog.

Dne 5. listopada 1885., bio je grof Khuen zbog tog čina pozvan u saboru na red; uz bučne upade galerije i opozicije protiv Khuena.

Saborska je galerija tog dana bila dupkom puna. Zastupnik Živković je prvi uzeo riječ, te govorio: »Kako se je ban ogriješio time, što je arkivalije dao noću krišom otpremiti u Peštu. Khuen u neprilici nervozno griskao je usnice i tuckao olovkom po svom stoliću. Živkoviću odobravaju u cijelom saboru. Khuen ustaje te zapličući riječi odgovara: »da Hrvatska nije bila u pravnom i faktičnom poštenom posjedu tih arkivalija, za koje on kao ban nosi odgovornost, pa veli: »Da li je posjed arkivalija bio pošten, o tome on vrlo dvoji!« Dalje nije mogao nastaviti govor.

Na riječ njegovu »pošten« skočio je David Starčević kao ris, a s njim i sva opozicija. Grmljavina kakove hrvatska sabornica još nije čula i ako je imala previše burnih dana. A iz te grmljavine brojne i jake oporbe neprestano pale gromovi iz Davidovih usta: »pozovite ga na red! neka opozove! vrijedja hrvatski narod! Hulja! Lopov! Van s njim«. Ostali opozicionalci slijede svojim povicima Davida, a predsjednik zvoni i u najvećoj buci stavlja predlog, da se David Starčević radi izgrednoga ponašanja isključi na 41 saborsku sjednicu pošto je već prije toga bio kažnjen sa svim stepenima isključenja od 3 do 30 sjednica. Na ovaj predlog nasta momentana tišina i Khuen ustaje sa svog fotelja, da nastavi i razjasni svoje riječi. Ali David postaje još jači gromovnik nego je bio malo prije. Za njim sva oporba. Situacija postaje kritična. Khuen poprima kretnje kao da će ostaviti svoj fotelj i poći iz dvorane. Neki vladinovci izlaze iz svojih klupa da će pratiti Khuena da ga štite, jer su i oni čuli šapat, da se ima »nešto dogoditi«. Ali razmještaj u saborskoj dvorani je koban po bana i većinu. Ban ako hoće izaći iz dvorane u svoju odnosno predsjednikovu sobu mora prolaziti mimo klupa opozicije. Dok je prolazio izlazu pored zastupnika oporbe Grge Tuškana, ovaj ga je prvi

tvorno napao, dočim ga je drugi zastupnik opozicije Gržanić šćepao za ramena i svom snagom udario ga nogom u stražnji dio tijela, tako da je grof posrnuo i poletio ka izlazu gdje su ga vladini zastupnici okružili i zaštitili od daljnjih insulta.

U ono vrijeme smatrao se ovaj tvorni napad na prvog dostojanstvenika u zemlji kao golema i krupna povreda časti pa se taj napad u svjetskoj štampi kvalificirao kao diskvalifikacija dostojanstva, koja mora neminovno za sobom povući ostavku na položaju. Ali oni u Pešti i u Beču poduzeše sve shodno da se faktum zabašuri i sa lažnim sudom sve zataji i zabašuri.

Khuen je bijesnio, ali je ostao čvrsto na svom mjestu i ako omražen od cijele neodvisne Hrvatske.

Tim oštriji su bili njegovi istupi protiv oporbe.

Tuškan je dobio 2 godine tamnice a Gržanić nešto manje.

Khuen je raspustio Hrvatski sabor i proveo izbore po svojoj jedinstvenoj metodi, koja je poprimila evropsku popularnost, jer se bazirala na krupnom nasilju.

Khuen je vladao doista gvozdenom rukom provadjajući preustrojstvo političke uprave na svoj način, tako da ga peštanske novine u velike počeše hvaliti. A on je velikom gestom izjavio peštanskim »šmokovima«, »Hrvatska je pacificirana«. — Franjo Josip ga je za to odlikovao sa redom »Gvozdene Krune I. reda«.

KRALJEVIĆ RUDOLF DOLAZI U ZAGREB

»Khuenova«, »slavna vladavina« poduprta vajnim domaćim odrodima izgleda da traži i u Beču svoju afirmaciju. Po Khuenovom nagovoru namjerava grad Zagreb, da sagradi velike vojarne za domaću garnizonu na kraju Prilaza t. j. u Kolodvorskoj ulici. Grof Khuen se obratio u Beč sa molbom da izvrši nasljednik prijestolja nadvojvoda kraljević Rudolf posvetu temeljnog kamena tih vojarna.

Dne 10.juna 1888. stigoše u tu svrhu u Zagreb kraljević Rudolf sa suprugom kraljevnom Štefanijom kčerkom belgijskog kralja u društvu Rudolfovog bratića, Nadvojvode Otta. Svi ovi stigoše sa velikom pratnjom i poslugom. Dolazak kraljevića bio je u vezi sa posvetom kamena temeljca na novim vojarnama, koje bi prema želji gradske uprave imale nositi naziv »Kraljevića Rudolfa«, koji je bio pozvan da izvrši posvetu, a istodobno je imao namjeru, da sa svojom mladom ženom posjeti Bosnu i Dalmaciju.

Program boravka bio je strogo odredjen. Grad Zagreb lijepo urešen, sa više slavoluka i počasnim paviljonom podignutim za Kraljevića i Kraljevnu na mjestu posvećenja gdje se Imao polagati temeljni kamen. I trgovi bili su lijepo urešeni, a medju svima Zrinjski trg, gdje podigoše i onaj veliki vodoskok.

Pomenutog dana oko 6 sati u jutro, odvezao se ban grof Khuen Hedervary sa Feldceugmajsterom barunom Rambergom i velikim županom Kovačevićem., posebnim vlakom u susret visokim gostima do Zaprešića. Dvorski vlak sa gostima stigao je onamo u pol osam sati u jutro. Kraljević, primio je u svoj vagon pridošlice iz Zagreba. Ovom zgodom počinio je grof Khuen opet jednu tešku uvredu hrvatskom narodu. On je kraljeviću podastro, njemačkim jezikom sastavljen pozdravni govor, kojeg je Kraljević imao govoriti na poklonstveni pozdrav u Zagrebu.

Kad je dvorski vlak oko 8 sati stigao u Zagreb, dočekaše kraljevića uz jednu počasnu četu, podmaršal Korvin, general Pürkher, pukovnik Šoštarić zapov. zagr. 53 pukovnije, major Piškor i više časnika. Zatim katolički i pravoslavni crkveni dostojanstvenici. Ministar Bedeković, vladini viši činovnici; vrhovni načelnik Sieber, zatim podnačelnik Ferdo Kalabar sa gradskim zastupstvom. Na pozdrav glazbe i naroda odzdravio je Kraljević izišavši iz vagona, i pristupivši podnačelniku govorom, kojeg mu je grof Khuen sastavio. U tome govoru pored konvencionalnih pozdrava istaknuto je: »da je uspon i daljnji progres Zagreba ovisan o lojalnoj privrženosti glavnog grada Hrvatske Sv. Ugarskoj Kruni i nepokolebive vjernosti i odanosti previšnjem domu, kraljevskoj vladi i njenim, od kralja u ovoj kraljevini postavljenim funkcionarima.«

Kraljevićev govor vrlo se neugodno dojmio zagrebačkog gradjanstva, jer je iz tog govora izbijao Khuenov recept. U opće je doček Kraljevićevog para bio niz neprilika. Odmah prolomio se kod dolaska veliki pljusak, koji je ličio na prolom oblaka, što je poremetio program svečanosti, jer se dostojanstvenici i aristokracija nisu mogli prema programu porasmjestiti.

Kad zaoriše topovski hitci, izidjoše na Markov trg pred bansku palaču 200 zagrebačkih gospodjica u žućkasto-bijelim opravama, i sa »Stefanie-frizurama« — te se postaviše u red, pred ulazom palače. Na lijevom ramenu bijahu iskićene belgijskom narodnom trakom . U to je dvorska kočija stigla na Markov trg. Poklonici stadoše burno pozdravljati sa: »Živjeli»! Ban i banica uvedoše po tom goste u njihove odaje. Boudoir kraljevne bio je izradjen sav u narodnom obrtu i sa hrvatskim motivima. Nadvojvodu Otta su ti motivi tako zanijeli, da je po svom ordonansu nabavio nekoliko primjeraka.

Boravak Kraljevićevog para odvijao se je po programu. Prije podne bilo je primanje poklonstvenih deputacija. U 1 sat i 30 č. uslijedilo je polaganje kamena pod urešenim šatorom uz prisutnosti preko 100 časnika i bezbroj dostojanstvenika sviju kategorija. Kraljević Rudolf, saznavši od Otta, da je njegov pozdravni govor kod dolaska u Zagreb, a kojeg mu je sastavio grof Khuen, ostavio mučan dojam kod nezavisnog gradjanstva, izrekao je prigodom osvećenja govor, kojim je htio taj dojam popraviti. On je rekao:

»Es entspricht den Traditionen und der Geschichte dieses Landes und dieser Nation, in sympathischer Treue

und Liebe für die Armee zu sorgen. Seit dem dreissigjährigen Kriege haben Kroaten auf allen unseren Schlachtfeldern mitgekämpft; überall waren die kroatischen Helden zu finden. (Dugotrajni Živio!) Eine grosse Anzahl von Heerführern und Offic'eren ist aus der kroatischen Nation hervorgegangen. Hunderte und Tausende tapfere Kroaten haben auf allen Schlachtfeldern für das Vaterland geblutet«.

što u našem jeziku znači-

Tradicijama i historiji, ove kraljevine i ovog naroda odgovara, simpatična vjernost i ljubav kao i zbrinjavanje za vojsku. Od tridesetogodišnjeg rata ovamo Hrvati su na svima bojištima s' nama vojevali i svagdje se nadjoše hrvatski junaci. (Dugotrajni živio!) Jedna mnogobrojna količina vojskovodja i časnika potekoše iz hrvatskog naroda. Stotine i hiljade hrabrih Hrvata, iskrvarilo je na svima bojištima, za Domovinu.

Završio je svoj govor sa velikom hvalom za hrvatski narod, a po tom bijaše svečanost završena. Gosti krenuše tada u Maksimir te se vratiše oko 6 sati na ručak u bansku palaču, gdje je bilo servirano za 64 uzvanika.

Kad je jenjala kiša, koja je do tada neprestano padala bila je velika serenada.

Pod banskim dvorovima je medjutim bila velika zborna izvedba zagrebačkih pjevačkih društava »Kola«, »Sloge«, »Lire«, i zagreb. »Srpskog pjevačkog društva«. Pjevala se Zajčeva »Domovina«, »Živila Hrvatska« i Eisenhutov: »San«.

U 9 sati i 30 č. bila je raskošna rasvjeta, i po tom se gosti uputiše kočijama na kolodvor, gdje ih otpratiše odličnici i gradjanstvo.

Naročito je kraljevna Štefanija sa svojim ljubaznim susretanjem ostavila medju gradjanima, vrlo ugodan utisak. Zagrepčanke ju kod polaska na kolodvor obasuše cvijećem.

Gosti krenuše u 10 sati i 30 č. iz Zagreba preko Siska i Banjaluke u Bosnu.

STEKLIŠI

Na Jelačićevom trgu u onome lokalu, gdje se nalazila trgovina Klein, gdje se sad podiže nova palača »Assicurazioni Generali«, preseliše primorski pravaši svoju knjižaru, koju je vodio Gavro Grünhut, senjanin. Ovdje se sastajahu najekstremniji pravaši onog doba i to: August Harambašić, Eugen Kumičić, Miroslav Čorić, Krstić, David Starčević i bratić mu Mile, Erazmo Barčić ml. i mnogi drugi.

Za vrijeme kad su bile sjednice u Hrvatskom saboru, dolažahu onamo zastupnici: Dr. Bakarčić, Valušnik, Erazmo Barčić senior, Marijan Derenčin i sam Dr. Ante Starčević.

Sa Sušaka preseliše ti rodoljubi i svoj pravaški list »Sloboda« u Zagreb, gdje se je štampao u tiskari Dr. Davida Starčevića i drugova u Kukovićevoj kući.

Sav taj štab ekstremnih pravaša došao je tada u Zagreb, da se stavi u borbu protiv Khuenove politike. Madžaroni nazvaše pravaše »Steklišima« (od kajkavskog »stekli«, što znači bijesni). Svaki je nezavisni Hrvat onog doba simpatizirao sa »Steklišima« i njihovog vodje Dr. Antu Starčevića.

Ispadi »Stekliša« bili su oštri i konstantni. Na čelu istih stajahu uvijek akademski gradjani: Mandel, Krstić, Čorić, Zima, Barčić ml., Tripalo, Bakarčić, i drugi. Oni zadavahu najviše posla zagrebačkom redarstvu. Dr. Ante Starčević se stalno nastanio tada u Zagrebu, gdje je bio potreban da rukovodi svoju stranku prava, koja je razvila oštru borbu u saboru protiv Khuenovog sistema, koji je ojačao svoje redove sa zastupnicima iz Vojne Krajine. Kao da je zao udes ušao u redove zastupnika Srba iz Krajine, kad svi listom pristupiše u Khuenovu vladinu stranku. One dobe je naime po prvi puta Krajina birala 37 zastupnika u Hrvatski sabor. Uslijed te

nepatriotske geste Srba iz Krajine, odlučiše pravaši pod vodstvom Dr. Starčevića da povedu oštru borbu protiv tih zastupnika Srba; pa su uslijed toga nastale demonstracije protiv Srba. Ovaj animozitet proširio se kasnije na žalost i protiv Srba, uopće i onih, kojima se nije mogao osporiti patriotizam.

Uz Starčevića bila je simpatija sviju nezavisnih gradjana i malog svećenstva, dočim je visoki kler većim dijelom bio uz biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Starčević je bio ekstremni Hrvat, te ga je nezavisni intelektualni naš svijet vrlo volio i poštivao.

On sam kao ličnost i javni političar nije imao nikakova kontakta sa zagrebačkim purgerima, jer nije zalazio u gradjanske krugove kao što je kasnije to činio Stjepan Radić.

O Starčeviću nijesu historičari još sve opisali i naša opažanja odnose se samo na one krugove, koji su nam poznati bili kao njegovi simpatizeri.

Pojava Starčevićeva u Zagrebu kao vodje ekstremnog pravaškog krila oporbe protiv Khuena, bila je mnogima uz nos. Jer je u ono doba, gdje je naša Domovina ličila permanentnoj Kalvariji trebalo našem narodu velikoga vodju. On, bezkompromisni Hrvat, čelični značaj zadavao je vladi trista muka i jada.

U tadanjem Zagrebu sa kojih 30.000 stanovnika, purgera, birokrata, anacionalnih aristokrata, židovskih trgovčića, ugojenih kaptolskih popova i nešto »švarcgelberske« soldateske, osjećao se »Stari« — kako ga drugi nazivahu — tudjinom. I sama obzoraška (Strossmajerova) stranka bila mu je protivnik zbog njegovog pisanja, da su obzoraši »slavoserbi« koji su samo zbunili Zagreb i Hrvate. On je živio povučeno skromno u stanu od 1 sobe, baveći se svojim posebnim književnim životom, općeći samo sa najužijim krugom jednomišljenika. Nasuprot Vukovoj negaciji Hrvata, postavio je svoju tezu, negacije Srba. On nije priznavao peštanski parlamenat u kojemu su bila 2 nadvojvode, 6 nadbiskupa, 52 diocezanskih i naslovnih biskupa, 10 stjegonoša, 12 ministara, 64 velikih župana, 18 vladajućih knezova, 360 grofova, 190 baruna i 440 zastupnika izabrani na koruptivni i nasilni način. A najviše je žigosao onih 40 delegata. koji su u Pešti zastupali kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, jer su ti »štipendisti«, kako ih je on prozvao, profanirali naša prava u Peštanskom parlamentu, koji je iz naše Domovine stvorio Kalvariju, ovisnu od ljudi za koje je Starčević rekao: »da je to sve skupa ološ i talog, kojeg hrani bijedni naš seljak. Njega isisavaju vlasti teškim porezima i nametima, kulukom i globama. Seljak nema nikakova prava. Ponižavaju ga do podlosti. Neuživa prava već samo snaša dužnosti pod igom nasilja, a još i njegov se narodni jezik povrh toga vrijedja. Političke slobode je posve lišen, a stanje mu je takovo, da bježi sa rodjene grude u Ameriku.

Statistika službenog lista onog doba potvrdila je da je u prvom deceniju Khuenove vlade iselilo iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije svega Hrvata u: Argentinu 24,450, Buenos Aires: 4000, Chile 16.512, Sjevernu Ameriku i Kanadu: 119.630, Meksiko, Peru, Urugvaj, Paragvaj i Trinidad: 2.560, Australiju: 4.614, Novu Zelandiju: 1990, Egipat: 314, naših ljudi.

Sve ovo iznosio je Dr. Ante Starčević u štampi i saboru. Starome je bio desna ruka sinovac mu Dr. David Starčević, koji je bio najgorljiviji pomagač »Starome« i najopasniji protivnik Khuenov. Njega je Khuen uklonio na vrlo lopovski način. Kroz neke svoje konfidente podvališe mu neki imovinski proces kod čega ti ljudi krivo svjedočiše kod suda, a na teret Davidov, te ga osudiše na 2 godine tamnice, koje je morao odsjediti u Lepoglavi. Papke te prljave rabote pokazao je madžarski službeni list ovim člankom:

> Durch die Verurteilung des Agitators Starčević wegen Betruges (?) wurde den demagogischen Wühlereien in Croatien zunächts eine Ende gemacht«.

(Sa osudom agitatora Starčevića zbog prevare, (?),

biti će doskora završeno demagoško spletkaranje u Hrvatskoj.)

U to doba pored drugih zala, otvorio je grof Khuen širom vrata »madžarizaciji« te nije bilo t. zv. zajedničkog ureda, gdje se nije uvukla ta nesreća po hrvatski narod. Najdrskije se provadjala kod željeznice, pošto su za doseljene Madžare otvarali madžarske škole, u koje su vabili i gurali i djecu hrvatskih namještenika, t. z. zajedničkog ureda. I madžarsko kulturno društvo »Julian«, dobilo je ovlaštenje za osnivanje madžarskih škola u Hrvatskoj. Za Khuenove vlade bilo je svega 65 osnovnih i 4 srednjih madžarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji.

Reakcija protiv takovog protunarodnog rada, prešla je preko pravaša i na široke slojeve naroda, jer je Dr Ante Starčević žigosao svaku takovu akciju, kao i maglovito vrludanje Hrvata pod raznim cimerima »Ilirizma«, »Jugoslavenstva«, »Sveslavenstva«, i slično, naročito nakon eksodusa Staročeha i njihovog vodje Riegera.

— Šta smo imali od širokogrudnih mesijanskih ideja Križanića, Vitezovića, Gaja, Kačića, Jelačića i Strossmayera? — Pita Starčević — sve je to samo slabilo naš hrvatski individualitet. Starčević je zaklinjao sve rodoljube, da se svega toga kane i da se ugledaju u Srbe koji samo svoje srpstvo svugdje ističu, kao što je i pravo. Starčević je udario tezom čistog Hrvatstva, najradikalnije prirode.

Ovo je Khuenu dobro došlo da tu tezu o negaciji Srba sa strane Starčevića iskoristi prema geslu: »divide et impera«, pa je gladio Srbe u vladinom taboru. On je i sam neizravno nabujao srpsko-hrvatski spor do kulminacije.

Srbi iz Krajine u saboru su ga već od ranije podupirali. Kasnije je smio neki Pavlović u »Srbobranu« otvoreno vrijedjati Hrvate, a fanatičar Sima L. Lazić je u »Vraču« izvrgavao ruglu sve ono što je Hrvatima najsvetije. Khuenovi ljudi su imali prste i kod velikih protusrpskih demonstracija u godini

1902., što je kasnije i u svjetskoj štampi potvrdjeno. Odnosi izmedju Hrvata i Srba bijahu tako napeti, da je izmedju ta dva bratska naroda nastala mržnja do paroksizma.

Žalosne te prilike trajale su još dugo vremena, jer hrvatska opozicija se tada nalazila u rasulu i sama sebe gložila. Pravi rodoljubi na obim stranama bili su vrlo zabrinuti, ali nitko nije smio da zaustavi valjak mržnje, kojeg je dao zakotrljati »pacifikator« sa Markovog trga.

Khuenova cenzura manevrirala je prema planu, da se taj spor što više zaoštri. Propuštala je napadaje na Hrvate u »Srbobranu« i napadaje na Srbe u »Slobodi«, koju je David Starčević, kako spomenuto, prenesao iz Sušaka u Zagreb.

Khuen je imao i u hrvatskoj opoziciji svoje ljude i to baš kod najekstremnijeg krila, kod t. zv. Frankovaca.

Stari (Starčević) nije odobravao sve ispade i demonstracije protiv Srba, koji sa vladom nisu imali nikakove veze. Ali tih demonstracija je trebalo eksponentu madžarske vlade banu grofu Khuenu.

Tako je išlo sve do konca Khuenove vladavine. Još i po sljednje godine njegovog banovanja, donio je u beogradskom »Srpskom književnom Glasniku«, N. Stojanović jedan gnjusan napad na Hrvate. Ovaj članak kako je kasnije utvrdjeno naručen bi po samom Khuenu, Stojanović je napisao: »da Hrvati neimadu posebnog jezika, da nisu posebna narodnost i da se protiv njih imade provesti borba do istrage«.Ovaj članak preštampao je zagrebački »Srbobran« bez komentara. Reakcija na to bila je u Zagrebu užasna. Tri dana divljalo se proti svemu što je bilo srpsko, tako da su demonstracije zauzele revolucionarni karakter, uništavanjem, paležom i demoliranjem privatne svojine. Khuen si je pri tome trljao ruke, jer mu je to trebalo.

PRILIKE NA RIJECI

Za vrijeme Khuenovog banovanja upreše Madžari sve sile da na Rijeci stvore svoj trgovački eksportni emporijum. Madžarska je vlada svima sredstvima nastojala da podigne taj grad u prvorazrednu izvoznu luku države, te je u tu svrhu utrošila teške milijune izgradivši ondje veliku luku, magacine, veliku stanicu, petrolejski gat, a izmedju mola Rodolfa i mola Maria Valerija podignula je bezbroj skladišta i tračnice koje su spajale riječku stanicu sa sušačkom Deltom.

Na Rijeci stvoriše Madžari svoj najveći trgovački transitni čvor, ali podjedno smjerahu da to bude madžarski grad, u smislu Košutovog gesla: »Tengerre Magyar.« Ništa ih nije smetalo da ondje živi 15.000 Talijanaša i nešto više Hrvata uz 400 madžarskih porodica. Da pospješe taj svoj cilj prenješe na Rijeku neke filijalke svojih banaka i trgovina, osnovaše svoje madžarsko pomorsko društvo Adria, svoje novine »A magyar tengerpart« svoje kulturno društvo »A fiumei Magyarkör« i t. d.

U riječkim školama je tada bila obuka talijansko-madžarska. Hrvati nisu imali ni jedne jedincate svoje škole.

Politički mentalitet u Riječana bio je vrlo konfuzan. Iako hrvatskog porijekla, Riječani pod uplivom antinacionalnog uzgoja madžarskih korifeja, oni se zagrijavahu za neki lokalni patriotizam nazvan »Fiumanski«. Ta tudja importirana biljka bila je u šuštini korov, koji ih je konstantno otudivao od Hrvata i Hrvatske, a istodobno pravio teren za one, koji htjedoše ondje istisnuti autohtono pučanstvo, i to za Madžare. Na račun toga ubrizgavana je još za rana svakom djetetu na Rijeci antipatija protiv Hrvata i Hrvatske, pa su tako ondje porasli odrodi u većini, a ovakovi su vodili ondje glavnu riječ. Izgubivši kontakt sa svojima srodnicima postadoše nesvjesno

orudje naših nacionalnih protivnika, a na porijeklo svoga roda i svoje krvi pljucahu teškim uvrijedama na sramotu našega roda i njih samih.

Tužna je to ali neosporiva činjenica jedinstvena u historiji osim slučaja sa Janjičarima. Ali potonji su bili kao djeca zarobljeni i tako uzgojeni, dočim kod »Fijumanaca« je bilo posve nešto drugo. Tamo su svjesno zatajili svoje porijeklo javni ljudi i intelektualci iz čistog probitka i egoizma.

Ovome stanju nisu svojim radom skrivili samo tudjinci već su za to odgovorni i neki naši vajni »patriote«, koji su bili svojim nehajem neposredni uzročnici propadanju našeg elementa na ovoj izloženoj točci, dok su istodobno drugi naši »patriote« podupirali eksponenta madžarske vlade u Hrvatskoj. Kod takovih prilika gubio se naš domaći elemenat u kaljuži tudjinskim duhom zadojene atmosfere, a njihova se djeca odrodila i stidila svog porijekla. Ono brojno hrvatstvo na Rijeci bilo je neorganizirano , Riječki su Hrvati prepušteni svojoj sudbini, jer njihovi odličnici i ugledniji trgovci, industrijalci, bankiri i pomorci, odijeliše se od njih kineskim zidom koji je nosio vodeni naslov »Narodna čitaonica«, gdje onaj niži svijet nije imao nikakova pristupa. Ondje se sastajala ta »hrvatska« elita na kartanje, na čakule i na zimske priredbe, na kojima se više čulo talijanski, madžarski i njemački, nego hrvatski govoriti. Takav neaktivan rad te elite pogodovao je tudjem sistemu, a odbijao je niže slojeve njihovih zemljaka od sebe. Nikada se još nije desilo da bi tko od te »hrvatske« elite na Rijeci zanimao se za one, naše bijedne iseljenike, koji su čekali u onoj golemoj emigrantskoj kasarni na prekooceanske brodove, da ih pod madžarskom zastavom otpreme preko oceana.

Borba Riječana sastojala se manje više za t. zv. autonomiju. Od te borbe rodila se njihova »autonomaška stranka«, koja je datirala još od god. 1867. pod vodstvom Gašpara Matkovića, Josipa Sgardellija i Antuna Walluschniga. Ova se stranka te-

kom godina ulaskom novih mladjih članova restaurirala. Mladi su unijeli u stranku nove vidike i nove metode.

Nakon pada načelnika Ciotte i njegove klike, nastupili su oštri sukobi izmedju riječkih autonomaša i madžarske vlade ponajviše poradi konstantnih povreda riječke autonomije, prouzročenih agresivnim madžarizatorskim previranjem kao i sve jačom imigracijom madžarskog elementa na Rijeku. U ovome nazrijevahu Riječani posve ispravno ugroženje njihove eksistencije i pitanje kruha.

Otpor vodiše kaponje autonomne stranke Osojnak, Kušar, a kasnije Rikardo Zanella. Ovi stadoše oštro napadati Madžare. U ono doba osnovan je na Rijeci električni tramvaj. Vagoni stigoše iz Pešte sa madžarskim natpisima. Ovo je strašno revoltiralo Riječane, koji stadoše razbijati stakla i natpise na tom tramvaju. Sukob bivao je sve oštriji, te se sa gradskog Magistrata proširio na ulicu i na sva javna mjesta, Riječani stadoše bojkotirati madžarske plesove, madžarske priredbe. Na pokladama izlemaše njihove maske, koje se pojaviše u madžarskoj narodnoj nošnji.

Borba je kasnije prenijeta na birališta za gradsku Rapresentancu. Vodstvo oporbe preuzeo je mladi profesor Rikardo Zanella, koji je sa balkona kuće kafane »Europa«, držao fulminantne govore protiv Madžarske vlade i njihovih pretstavnika na Rijeci.

Borba je zauzela konačno oštri stav protiv madžarske vlade i njenog representanta riječkog madžarskog guvernera. Vodja oporbe profesor Rikardo Zanella, pokrenuo je oporbeni list: »La Difesa«, te je redakciju prenio na Sušak zbog madžarske cenzure na Rijeci. List je bio mnogo proganjan. Madžarski vladini korifeji, bili su na sto muka, kako da paraliziraju riječki otpor. Podzemnom makinacijom predobiše za sebe jednog od glavnih autonomaša dra Mayländera, koji je izdao svoje ranije suborce, te prešao u tabor vladinovaca. Alberto Širola i Superina prenijeshe borbu u podopćine, gdje su bili sa-

mi čisti Hrvati, nevješti riječkom talijanskom žargonu. Tamo se organizirao otpor za pretstojeće izbore. Oni računaše, da će sa glasovima riječkih Hrvata i onih iz Podopćina onemogućiti pobjedu vladinovcima. No hrvatskim izbornicima oduzeše pravo glasa, tako da je izmedju 2000 izbornika bilo samo 150 Hrvata, koji imadoše kod izbora pravo glasa.

Ali autonomaši ipak izvojštiše pobjedu kod izbora gradske Rapresentanze, te udjoše pobjedonosno u riječki gradski Magistrat, odakle izguraše »Magnadoru«. Tako nazivahu protivnike, koji su živjeli od milosti madžarskih vlastodržaca i od madžarskog riječkog guvernatora.

Baš u to doba je autonomaše napustio dr. Mayländer i prebjegao medju vladinovce. I kod izbora za peštanski mandat pobijedio je Zanela vladinog kandidata Ghyzya. Autunomaši od tada zaveslaše pod drugi vjetar: »per la italianità di Fiume« (za talijansku ideju na Rijeci). Kako je tada nastala promjena u Pešti, kod madžarske vlade, gdje Košutovci pobjediše, pa je Zanella preko grofa Bathyanya izmirio se sa Peštom ljeti 1906. I u tome znaku postavljen je na gradskom tornju novi grb »orao pomirbe« (L' aquila di pace), kao simbol trećeg neovisnog faktora u grbu krune Sv. Stjepana. Time Madžari poškakljaše lokalnom patriotizmu riječkih autonomaša. Tada je nastala u riječkoj okolini, koja je bila razočarana od tog preokreta, jedna krilatica, koju su navodno autonomaši istaknuli Drenovčanima, kad su ovi tražili, da dobiju porezne spise u hrvatskom jeziku. Oni im rekoše: »Pagar ti pol anche in croato, ma parlar ti devi soltanto in italiano«! (Platit možeš i hrvatski, ali govoriti moraš samo talijanski.)

Interesantno je bilo pratiti statistiku riječke talijansko-madžarske gimnazije. One godine svršilo je tu gimnaziju 75 Madžara, 128 Talijana, 1 Rumunj, 3 Srbina i 5 Hrvata.

Metamorfoza političkog opredjeljenja mijenjala se kod »Fiumanaca«; od riječkih autonomaša postadoše: »Fiumani, di madre lingua Italiana«, iako im je iskonsko prezime samo o

sebi dokazalo što su i tko su. Prolistamo li malo dublje povijest grada Rijeke, naišli bi, da su se njihovi pradjedovi- Glavinići, Vidonići, Barulići, Zvanići, Radolići, Ruševići itd., u drugoj polovini petnaestog vijeka borili za glagolicu na Rijeci, a da su ti »ići«, bili: »di madre lingua italiana« ne bi se borili za crkveni obred glagolski, odnosno hrvatski!

Talijanska iredentska društva, prenijela su svoj dotadanji propagandistički rad sa Jadrana i na Rijeku. Ponajprije je to izgledalo bezazleno: Talijanska teatarska društva; pa onda »Banda Triestina« i »Banda Zaratina«, gostovahu na Rijeci. Onda je slijedila inspekcija savjetnika Villarija, koji je iz Rima došao »inspicirati« talijanske škole i školske knjige na Rijeci!

Društva: »Casino patriotico«, zajedno sa »Filarmonicom« osnovaše natječaje za »Canzoni popolari Fiumane«; na taj način htjelo se riječkom pučanstvu ubrizgati talijanske pjesme a da se istisnu domaće pjesme, koje je narod ondje pjevao kao »Vrbniče nad morem«, »Popuhnul je tihi vetar«, »Maričice, dušo moja«, »Milena moja«, »Ca si mi se naricala«, »Moja se Marica, kraj mora šeće«, itd.

Madžarska je vlada tada pritisnula još jače. Odlučila je da na Rijeci uvede državnu policiju, koja bi, pod naslovom »pogranične policije«, vršila ondje kontrolu nad protivnicima madžarske državne ideje. Riječki Magistrat, koji je bio u rukama autonomaške stranke, protestirao je protiv te ustanove, koja se kosi sa riječkim statutom. Ali svi protesti ostadoše uzaludni. U to vrijeme dolazi do izbora za peštanski mandat. Vlada ne može da progura svog kandidata, unatoč izborne matematike, koju je ona iskonstruirala. Izbornika ima svega 2234. Od toga: državni činovnici (većinom Madžari) 216; željezničari 238; činovnici subvencioniranih parobrodarskih društava 194; privrednika Madžara 24; Riječana ovisnih od vlade i njenih ustanova 342. Ovo su bili glasovi za vladinog kandidata, koji nije mogao prodrijeti, jer su protiv, a za autonomaškog kandidata

(Zanellu) glasovali svi ostali (osim Hrvata). Za Zanellu glasovali su svi Riječani, koji su bili opredjeljeni za autonomaško »Fiumanstvo«, a koji su se prije izjavili, da su »Ungheresi di madre lingua italiana«. Interesantna su prezimena tih autonomaša — Fiumana: Od ovih bilo je: 18 Ružića, 12 Belena, 11 Blažića, 24 Blecića, 16 Crnjara, 9 Derenčina, 14 Deškovića, 16 Dujića, 6 Dujmovića, 8 Frlana, 28 Franetića, 3 Frankovića, 7 Grbaca, 6 Hosta, 5 Kučića, 3 Kuševića, 10 Mihića, 3 Mohovića, 13 Marušića, 16 Otmarića, 21 Pilepića, 20 Škrobonje, 24 Senjana, 9 Serdoča, 18 Cuperine, 27 Tuhtana, 6 Petrovića, 8 Prodana, itd. I na desetke hiljada sličnih.

BJELOVARSKA AFERA

Znameniti zagrebački biskup Maksimiljan Vrhovec, osnivač Maksimirskog perivoja, zagrebačke bolnice, orfanotrofija i raznih drugih kulturnih ustanova, kad je svojim troškom godine 1804., dovršio gradnju zagrebačke bolnice, pozvao je red »Milosrdne braće« iz Ugarske, da tom bolnicom upravlja.

Red »Milosrdne braće« osnovan je još godine 1572., po papi Pio V., sa svrhom, da vodi brigu zbrinjavanja za sirotinju i bolesnike. Kasnije je taj red dobio 2 generalne kongregacije za Španjolsku i Ameriku. Španjolska kongregacija je zatim premještena u Rim, a jedan njezin ogranak je godine 1723., prešao u Regensburg, a drugi u Prag. Središte reda ostalo je u Rimu pod naslovom »*Fate bene Fratelli*« (Činite dobra braćo).

Kad se slovačko plemstvo pod uplivom kalvinske propagande pomadžarilo, Eperješka je nadbiskupija zamolila Rim, da pošalje u Slovačku ogranak redovnika, koji će spasiti katolicizam od Kalvina u Slovačkoj. Tako dodjoše «Milosrdna braća« u Slovačku, a odanle je dospio jedan ogranak na poziv biskupa Vrhovca u Zagreb, koji je do naših dana upravljao sa bolnicom »Milosrdne braće« na Jelačićevom trgu.

Samo bolnica je bila gradska imovina od početka. Družbi Milosrdne braće pripadalo je samo pravo emfiteuze i odšteta za uredjaj, ali nikako vlasništvo.

Zagrebačka Milosrdna braća su se svježim prilivom novih lica pomalo posve pomadžarila i bili su glavni propagatori madžarskog centralističkog klerikalizma i kao misionari madžarske državne ideje protežirani od sviju vlada u Pešti i Zagrebu. Na taj način htjedoše si arogirati i pravo vlasništva same bolnice, što ih je dovelo u parnički spor sa gradskom općinom grada Zagreba. Protežirani od Madžara uspjelo im je vazda omesti konačno riješenje parnice. Pošto je naš veliki biskup Strossmayer intervenirao čak u Rimu protiv neopravdanosti tih zahtjeva »Milosrdne braće«, prior zagrebačkih »palencegera« — kako ih u Zagrebu nazivahu — napadao je Strosmayera svakom zgodom i oklevetao u peštanskom klerikalnom časopisu »Alkotmány«. Najbolja mu se zgoda pružila, kad je veliki biskup odaslao brzojavnu čestitku pravoslavnom kongresu, koji je zasjedao u Rusiji u Kijevu god. 1887.

Ova brzojavka uzvitlala je i u ostaloj peštanskoj i bečkoj štampi veliku prašinu i napadaje na Strossmayera i na njegovu »panslavističku politiku«. Takove su prilike vladale u oči dolaska cara i kralja Franje Josipa u Hrvatsku i Slavoniju, gdje se spremahu t. zv. »carski manevri«. Pričalo se, da su ti veliki carski manevri bili u vezi sa predstojećom mobilizacijom, jer su tada, ljeti godine 1888, politički odnosi Austro-ugarske sa Rusijom bili vrlo napeti. Car Franjo Josip je htio prisustvovati manevrima, pa je stigao iz Beča, preko Madžarske u Bjelovar, gdje mu se po oficijelnom ceremonijalu moraše pokloniti svi doglavnici zemlje. Tako je onamo došao i zagrebački kardinal Mihalovich (Madžar). Uz ostale, morao je i biskup Strossmayer, da dodje iz Djakova, i da mu se pokloni. Car ga je kod te zgode vrlo nemilostivo primio i prekorio ga, da je njegov politički rad panslavistički, a naročito zbog onog njegovog brzojava, kojim je pozdravio zasjedanje pravoslavnog kongresa u

Kijevu, Car mu je povišenim glasom doviknuo, da njegov rad nije u skladu sa interesima dvojne Monarhije. Ali Strossmayer je uzdignutom glavom izjavio:

— *Maestät, mein Gewissen ist rein!* (Veličanstvo, moja savjest je čista!)

Strossmayera je narod Bjelovara sa burnim manifestacijama otpratio na odlasku iz Bjelovara. Epilog te afere bila je oštra ataka madžarske i bečke štampe na biskupa. Ali je svjetska štampa, naročito francuska, engleska i španjolska biskupa dizala najljepšim epitetima i usporedjivala ga, sa Demostenom, Ciceronom kao govornika, a sa Gladstonom i Gambettom, Castellarom, kao političara.

Cijela je evropska štampa živo komentirala, ovaj jedinstveni dogodjaj. Peštanska je prednjačila sa žučljivim komentarima na adresu sijedog velikog biskupa. Ovo je revoltiralo sve Hrvate, koji se natjecahu da pozdravnim telegramima i dopisima iskažu biskupu svoje visoko poštovanje. To isto učiniše i neki rezervni časnici i podčasnici, koji su bili pozvani na vježbu.

PREVIRANJA NA RIJECI

Neki gradjani, a ne vodeći elementi hrvatske narodnosti, videći nehaj onih *»boljih«*, stadoše se organizirati na Rijeci.

Tako je došlo do organizacije svih onih, koji su vodili uz topli patriotizam i računa o potrebi skupljanja hrvatskih redova. Tako se porodila u kući Miroslava Ćorića osnova, o osnutku Hrvatskog pjevačkog društva »Zajc«, na Rijeci, a kojemu riječka oblast, a ni madžarska vlada , nisu htjeli potvrditi pravila. Kasnije je inicijativom R. Letiša i Gjurskog, osnovan »Sokol« sa sjedištem na Sušaku, pa organizacija hrvatskih željezničara, hrvatskih radnika. Pomoću nekih rodoljuba pokrenut je list »Hrvatska Sloga«, ali je bio vrlo

manjkav, pa je pozvan iz Dubrovnika g. Frano Supilo, da ga uredjuje i podigne. Ovaj je doista stigao na Rijeku, te list preudesio u dnevnik, pod naslovom »Novi List«. List ovaj, dobro uredjivan, postao je tada glavnim glasilom Hrvata Rijeke i Primorja, a igrao je vidnu ulogu i u inim političkim pitanjima, koji su se ticali hrvatske politike.

Madžari su smatrali, da je riječko pitanje već likvidirano, pa su se usmjelili, da još god. 1892., ovo pred Franjom Josipom dokažu. Rijeku su za kraljev posjet preplavili madžarskim zastavama. Riječani pod vodstvom tadanjeg načelnika Ciotte i advokata Dall'Aste, poduzeše sve moguće, da pred kraljem manifestiraju madžarstvo. Njihovi vodje izjaviše u poklonstvenim deputacijama kralju: »da su oni Fiumani Ungheresi, che parlano l'taliano«! Hrvatstvo Rijeke i Primorja svjesno svojeg prava, protestiralo je pred kraljem hrvatskim usklicima, to je Madžare i Talijane revoltiralo, pa je došlo na razna mjesta do sukoba, kod čega je bilo mnogo ranjenih, a jedan hrvatski mladić platio je životom. Pošto se i hrvatski časnici Jelačićeve pukovnije umiješaše u taj spor, u peštanskom parlamentu napao je Košutovac Ugron Gabor, kapetana Uzelca najprostačkijim uvredama. Uzelac je htio dvobojem obračunati sa Ugronom, te je u tu svrhu osvanuo u Pešti, ali ovaj je umakao nekuda u Erdelj, davši u novinama izjavu, da on za svoje parlamentarne govore odgovara samo izbornicima.

Madžari dovukoše tada na Rijeku bogato subvencioniranu madžarsku operu, za koju činiše veliku propagandu. Riječke Madžare pozivahu u Operu pod geslom: »*Nylvében él a nemzet* (po jeziku tek živi narod). Ali Teatar »Fenice« ispuniše umjesto pravih Riječana, malo ne sami madžarski željezničari i financi sa besplatnim ulaznicama.

Sa novo osnovanim društvom hrvatskih radnika »Hrvatska Sloga«, koje je izdavalo i svoj dnevnik »Sloga«, išlo se za tim, da se paralizira rad naših protivnika, jer se vidilo, kako se Madžari i Talijanaši natječu, baš oslanjajući se na gros

neopredjeljenog radništva, da učvrste kod izbora svoje pozicije na Rijeci.

Madžarima je bilo poslovanje u tom smjeru olakšano, jer su imali prevlast u svim oblastima, dočim Talijanaši vještom propagandom i demagoštvom svojih prvaka izjvojštiše simpatije kod većine gradjana, radnika i okolišnjih zemljoradnika.

Madžari svakodobno poduzeše nešto nova, da afirmiraju svoje »Madžarstvo«. Tako otvoriše jednog dana, madžarsku pomorsku plivajuću izložbu, kojom htjedoše manifestirati, bogatstvo tisućljetne Madžarske. U istom vremenu donašale su novine sjeverne Ugarske alarmantne vijesti o bijedi i gladu, koji vladaju u slovačkim županijama Arva, Nyitra i Zipsu, gdje ljudi umiraju od gladi. Da svoje redove što više učvrste u podopćinama, osnovaše Talijanaši u Kozali čitaonicu: »Cabinetto di lettura«. A Madžarska je vlada osnovala Honvédski bataljun, gdje unovačiše sve regrute (Hrvate) iz podopćina u taj bataljun, sa zgoljno madžarskom komandom i službenim jezikom, jer je taj bataljun bio podredjen okružju »Nagy Kanisza«. Pomenuto vodstvo hrvatskih rodoljuba, uočiv nemogućnost daljnjeg nacionalnog rada medju zemljacima na Rijeci, a ponajviše, jer se na njih počelo potajno uhodariti, odlučiše da središte svog organizatornog rada prenesu na Sušak, akoprem je i Sušak stajao pod igom Khuenove vlade, koja je baš tada maknula sa Rijeke hrvatsku gimnaziju tog posljednjeg simbola hrvatstva na Rijeci i premjestila je na Sušak.

Zbog ovog čina i raznih drugih protuzakonitosti, oporbenjački zastupnik Franko Potočnjak, advokat u Novom Vinodolskom, kao najagresivniji pobornik protiv Khuenovom nezakonitom režimu, publicirao je i štampao u inozemstvu knjige i brošure protiv bana Khuena, koje su mnogo recenzirane u svjetskoj štampi. Naročito brošure: »Hulja na banskoj stolici«, pa »Poštenje i moral pod vladom grofa Khuena«, »Iz zemlje bespravlja i demoralizacije« te »Schmachvolle Justiz-

zustände in Kroatien«. Ali Khuen nije se na to ni obazirao. On je tjerao dalje svoju politiku u Hrvatskoj. A na Rijeci je opet madžarska vlada preko svog guvernera nastavljala sa Madžarizacijom na veliko. Novi ugarski zakon o emigraciji protegnut je god. 1903., preko Hrvatske i na Rijeku. Prema ovome zakonu svaki iseljenik sa teritorija Ugarske države (a taj je obuhvatao i Hrvatsku kao i Rijeku) može se iseliti u inozemstvo samo preko Rijeke. Kad dodje na Rijeku mora se prijaviti u ured na Mlaki, gdje je nad vratima visila velika tabla sa zgoljno madžarskim natpisom: »*Kivandorlási iroda, a Mayar beligyi Miniszter által engedelyezett*«. (Ured za iseljenjivanje. Dozvolom kr. ug. Ministra za unutarnje poslove.) Čim se takav iseljenik najavio, bio je prinužden tamo predati svoje isprave agentu tog ureda i od onog časa bio je dotični iseljenik tretiran, kao »madžarski iseljenik«.

Odnosi izmedju Hrvata i riječkih Talijanaša, bijahu permanentno zaoštreni uslijed hajke njihovih dvaju dnevnika a naročito lista: »La voce del popolo«.

Samo da iznesemo ovaj slučaj: Kod jedne demonstracije riječkih Talijanaša dobacivala je Fukara na naš račun posprdne epitete: »Abbasso i Schiavi«! i »Porchi Croati«. Ove sramotne izraze lokalni talijanaški list: »La voce del popolo« ne samo da nije žigosao, već ih sa nekim užitkom preštampao. »Novi list« je za uzvrat na račun riječkih odroda nazvao ove: (prema običaju koji je tada vladao u ondašnjem našem svijetu) »poperdili« i »Kalabreški degenerici«.

Ovo je pisanje silno dirnulo te ljude, pa je njihov kaponja reagirao u pomenutom listu: da te uvrede (Novog Lista) padaju i na najuglednije Talijane G. Lombrosa i Guglielma Ferrera *(ci limiteremo solamente a ricordare al cronista* **del** *»Novi List« che se »poperdilli« quali Gina Lambroso e Guglielmo Ferrero per non dire di altri, hanno onorato quel foglio di loro articoli, é semplicemente volgare contraccambiare* **la** *cortesia con l'offendere chi si vanta di appartenere alla nazionalitá gloriosa della quale sono esponenti luminosi i nomi che abbiamo piu sopra accennati)* koji simpatiziraju sa Hrvatima.

Jedno vrijeme izgledalo je da će se »Fiumani« t. j. »autonomaši« sukobiti ozbiljno sa Madžarima i njihovim eksponentima na Rijeci. Prilikom nekog naknadnog izbora za gradsku »Rapresentanzu« nagodiše se »autonomaši« sa Hrvatima, da zajednički glasuju za kandidata Antuna Waluschniga (autonomaša) i Dr. Erazma Barčića (Hrvata). Tako je i bilo, te su ova dvojica većinom glasova bila i izabrana. Riječka je vlada taj izbor poništila, jer im sloga izmedju autohtonih autonomaša i Hrvata, nije išla u račun. Supilo je mislio da treba promjeniti taktiku, jer se u autonomaškim redovima opet pojavio antagonizam protiv Hrvata. On je preporučio, da se kod naknadnih gradskih izbora glasuje iz taktičkih razloga za madžarsku izbornu kandidacionu listinu. Ali ovo prijateljstvo kao neprirodno nije moglo trajati dugo.

U to je nastao jedan novi veliki incidenat na Rijeci, koji je uzbunio gradjanstvo i koji je kasnije imao odjeka i u politici Hrvatske.

Hrvatski željezničari doznadoše preko madžarskih željezničkih doglavnika, da se u ministarstvu trgovine i saobraćaja, na zahtjev željezničara sprema anketa za izradbu jedne pragmatike za željezničke namještenike.

Pošto je na Rijeci bio najveći broj željezničara ustrojiše ovi jedan odbor, koji bi imao brigu voditi, da u toj pragmatici bude osigurano materijalno stanje namještenika kod željeznice.

U taj odbor bude izabran jedan naš vidjeniji Hrvat, jer je bilo poznato da on imade glavni upliv kod ostalih željezničara Hrvata.

Taj riječki željezničarski odbor dostavio je ministru, preko željezničkog ravnateljstva neke vrsti ultimatuma, gdje su bili precizirani zahtjevi željezničara.

Željeznička je uprava na taj ultimativni memorandum odgovorila sa prijetnjama. Medjutim je pomenuti hrvatski željezničar na te prijetnje preporučio energičan istup. Ovo bi prihvaćeno, te je 19. travnja 1904. uslijed toga, izbio generalni štrajk željezničara, koji se po tom protegao na sve stanice od Pešte do Rijeke. Vodja hrvatskih željezničara uvaživ ovaj vrlo važni momenat, gdje se može nešto iskoristiti i za hrvatsku nacijonalnu stvar, izdao je u »Novom Listu« u ime hrvatskih željezničara slijedeći apel:

»Apel na sve službenike kr. ug. drž. željeznica madžarske narodnosti.

Namještenici kod kr. ug. drž. željeznica hrvatske narodnosti, svijesni svog, po zakonu zajamčenog im prava, s kojim je njima uporaba hrvatskog jezika zajamčena i kod t. zv. zajedničkih ureda, — apeluju ovime i na svoje drugove, Magjare, da sada u času, kod su i niže naznačeni, solidarno s Magjari poduprli akciju za poboljšanja materijalnog si stanja, — da u ime pravednosti i solidariteta podupru svoje kolege Hrvate u Hrvatskoj i Slavoniji, da se ovima opet dozvoli polagati ispite u materinskom hrvatskom jeziku; da im se izdaju propisnici, naredbe itd. hrvatski; te nadalje, da im se dade prilika obuke u hrvatskom jeziku; da im se opet dozvoli saobraćanje sa svojim (želj.) oblastima i uredima u materinskom (hrv.) jeziku, da im se dozvoli isto i kod svojih vlastitih društava kao što su: »Takarék és segély szevetkezet, — Betegsegélyzö pénztar, — Nyugdijegylet itd., — kod kojih društava i oni doprinašaju svoj krvavo zasluženi obol, — pravila i saobraćanje i u hrvatskom jeziku; te nadalje da im se zajamče sva jezična i ina prava, koja su jur zakonom zajamčena.«

Taj apel osvanuo je u oči sveopćeg štrajka željezničara. Riječki štrajkaški odbor ga je odobrio, a isto tako onaj u Pešti, Kapošváru i Dombováru. Riječki gradjani i trgovci

Hrvati, saznavši o tome podupreše štrajkaše na razne načine kao i novcem.

U štrajkaškom logoru na Rijeci i Pešti, Madžari vidjevši, da su hrvatski službenici najustrajniji štrajkaši, klicahu u sav glas: »Eljen a Horvátok! Eljen Horvátorszag«!

Taj jedinstven štrajk je madžarska vlada ugušila na slijedeći način: Ona je sve željezničke namještenike mobilizirala i stavila ih pod prijetnjom kazne vojničkih oblasti pod vojnu obavezu.

Nu ovaj štrajk poradi pragmatike bio je predteća kasnijem sukobu Srpsko-hrvatske koalicije sa Madžarskom vladom zbog t. zv. željezničke pragmatike. Prije pomenute pragmatike bilo je propisnikom Ministarstva trgovine, pod br. 19.529 od g. 1876., odredjen službenim jezikom kod željeznice madžarski, iako su se sve naše vlade i svi Hrvati protiv toga bunili, madžarska je vlada uvijek našla izgovor u tome: »da taj propisnik nije zakon, već samo obvezuje željeznicu, kao privatnog poduzeća, kr. ugarske države,... Ali kasnije je gros namještenika tražio pragmatiku, a ta se morala kodificirati, a na taj način, bi se uzakonio i madžarski jezik, kao službeni, kod jednog zajedničkog ureda, za kojeg je nagodbenim zakonom XXX od god. 1868., propisan hrvatski jezik, na teritoriju Hrvatske i Slavonije. Onaj »knif« o privatnom poduzeću države, je »non sens«, jer ili je željeznica državna, onda je i hrvatski jezik u Hrvatskoj propisan, ili nije državna, nego samo poduzeće države, t. j. poduzeće zajedničke ug. hrvatske vlade, koja je opet po nagodbi dužna uredovati u Hrvatskoj samo hrvatski jezik.

Peštanski poluslužbeni list *»Pester Lloyd«* je tek nakon sloma štrajkaškog pokreta, iznio pravi razlog oštrih protumjera, za koje je vlada morala protiv štrajkaša poduzeti. Naveo je, da su štrajk podjarivali ekstremni elementi, a na Rijeci, da su štrajk potpomagali protumadžarski elementi, koji se nalaze medju željezničarskim radnicima. Na koncu iznaša *»Pester Lloyd«* govor ministra Szterenyia, kojim je u peštan-

skom parlamentu opravdao vladinu armaturu protiv štrajkaša.

U tome govoru aludirao je medju ostalim i na *onaj apel hrvatskih željezničara na Rijeci:* »kao opasni precedens, koji se pojavio na uštrb madžarskog službenog jezika kod željeznica. Time je objašnjen podjedno i cijeli kasniji postupak madžarskih činbenika kod pitanja t.z. željezničarske pragmatike.

Madžarizacija a naročito ona kod željeznice nije bila samo opasna sa nacionalnog stanovišta, jer nije ugrožavala samo naš narodni jezik već je to pitanje zasjecalo i u socijalno naše bivstvo jer su madžarski željezničari bili zapreka da domaći čovjek nije mogao dobiti namještenje kod željeznice. A sa druge strane Madžari su na hrvatskim stanicama otvarali i osnivali madžarske škole u kojima se otudjivahu i djeca naših zemljaka madžarskom nastavom.

Madžarske su škole vrlo štetno djelovale sa svojom madžarizatorskom misijom. Djeca u tim školama rekrutirala se ne samo od Madžara već i od djece naših neukih seljaka, čuvara pruge, radnika ložača, magazinera i t. d. Tako su tu djecu šiljali u madžarske internate u Kapošvar, Szegedin i Peštu gdje svršavahu srednju školu. Nakon mature je takovo djete ne samo zaboravila svoj materinji jezik već je bilo odgojeno u čisto madžarskom duhu.

Madžarske su škole bile najprije osnovane u Slavoniji za madžarske tamošnje žitelje koji su se prije dva tri vijeka onamo doselili i to u mjestima Korogj, Laslovo i Herestinovo. Kasnije kad je došao banom grof Khuen počele su pomalo nizati madžarske osnovne škole na željezničkim stanicama i vlastelinskim majurima. Godine 1890 bilo je već preko desetak takovih škola a neke su bile imale karakter srednje škole kao one u Brodu, Osijeku, Zagrebu, Vinkovcima, Vukovaru, Mitrovici, Zemunu i Komorskim Moravicama. Madžarsko prosvjetno društvo »Julian« je osnivalo takodjer god. 1904. 13 škola a poslije je preuzelo i konfesionalne škole te ih madžariziralo.

Nakon toga osvanule su madžarske škole u Novom Gradcu, Solnoku, Ozemu, Rumi, Ovčaru, Lipovači, Martincima, Donjem Miholjcu, Opatovcu, Zrinjskoj, Pašljanu, Grubišnom Polju, Starini Malim Radencima, Brinjanima, Garešnici, Slatini, Benediku, Ždali, Goli, Gotalovu, itd. Samo nastojanjem Velikog Župana Hideghetya i njegovog pomagača Kelecsenyia osnovano je do g. 1904 38 novih madžarskih škola za preko 5000 dijece,

FRANJO JOSIP POSJEĆUJE ZAGREB

U jeseni godine 1895., kad su se dovršavale novogradnje kazališta i velebne zgrade srednjih učilišta u Zagrebu spremale su se velike svečanosti.

Grof Khuen Hederváry vladao je već punih jedanaest godina kao »hrvatski ban« i za vrijeme svoje vladavine smatrao je, da je donekle slomio otpor Hrvata, na svima linijama njihovog otpora.

Svoj politički uspjeh namjeravao je demonstrirati i manifestirati i pred vladarom. U oktobru 1895 imao je Zagreb da posjeti kralj Franjo Josip. Grad je bio sav u zastavama u sjajnoj iluminaciji, poklonstvene deputacije predvodjene od naših sistemu »najvjernijih« Hrvata i Srba, gmiljile su prema Zagrebu, da se Franji Josipu poklone i zahvale što im je poslao »krotitelja« koji ih je »ukrotio«. Ove deputacije nisu imale nikakove veze sa neodvisnim narodom. Bio je to samo skup beznačajnih štrebera ili kukavica, koji drhtahu, da ne izgube svoja uhlebljenja.

Prilike su bile tada vrlo bijedne. Operetne opozicijonalne stranke stajale su u oštroj medjusobnoj borbi. Ta borba bila je više lične prirode i doktrinarna. Ta bijedna oporba u svojoj nemoćnosti gložila se sama medjusobno bez kontakta sa narodom, jer je tada od naroda imalo jedva 40.000 ljudi pravo glasa

Grof Khuen je umio upravo majstorski, da suzbije svaki otpor oporbe. On je bio dobro upoznat, kakove su prilike vladale u gradovima i na selima i da oporba ili ne razumije, ili neće da provede organizaciju, kao što ju je kasnije sa velikim trudom proveo u seljačkoj stranci Stjepan Radić sa bratom Dr. Antunom. Pored toga je Khuen okružio se sa ljudima, koji su mu se slijepo pokoravali i bezbrižno izvršivali njegove naloge. Ove je narod nazivao: »Khuenovim huszarima«.

Hrvatskih rodoljuba je bila prva briga, da slože u jednu falangu sve oporbene frakcije, koje su se medjusobno gložile. Na taj način došlo je do fuzije opozicionih stranaka, sa prvenstvenim programom: »Hrvatska financijalna samostalnost« U tom smislu provedena je akcija u narodu i u hrvatskom saboru. Sabor se povodom obnove financijalne nagodbe sa Kr. Ugarskom bavio tim pitanjem, i ti zahtjevi budu dostavljeni ugarskom saboru sa separatnim nuncijem, kojim se traži financijalna samostalnost. Ugarski saborski odbor odbija taj zahtjev sa renuncijem, u kome se ističe: »da se ovaj zahtjev Hrvatske ne može uvažiti s' razloga, jer Hrvatska navodno pasivna.

Opozicija organizira skupštine po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Na ovim se skupštinama oštro protestira protiv eksploatiranje Hrvatske i protiv toga da hrvatskim prihodima upravljaju Madžari. Skupštine zauzimaju demonstrativni pokret i oštro se napada Khuenov sistem i njegovi protektori Madžari.

Khuena, to kano da ništa ne smeta. Ovo potstrekava Madžare na objesne provokacije. Jednog dana u to doba postave na novoj zgradi željezničke uprave u Zagrebu, veliki provokatorni madžarski natpis, a na dan 11. IV. 1903., u znak proslave ukinuća Bachovog apsolutizma na istoj zgradi, te na svim željezničkim stanicama u Hrvatskoj madžarske zastave.

Na nekim su stanicama seljaci ili gradjani te zastave poskidali i poderali. Kod toga je došlo do krvavih sukoba sa

žandarima, pri čemu je poginulo nekoliko seljaka i jedna 13 godišnja djevojčica. Sukobi se zaoštravahu. Narod je ugrožavao sve što je odvisilo od madžarske vlade, a naročito željezničke stanice i naprave. Do krvavih i oštrih ispada došlo je osobito u Primorskim krajevima, Lici i Hrv. Zagorju. Khuen je kao odgovor na to proglasio preki sud.

Još ranije god. 1895., htio je Khuen i pred Franjom Josipom dokazati, kako je on Hrvatsku pacificirao, pa je bio najavljen doček kralja u Zagreb.

U Zagrebu bilo je sve udešeno, da kralj i njegovi doglavnici budu oduševljeni i zadovoljni sa dočekom, jer im je Khuen poručio, da je Hrvatska pacificirana. Pored toga je Khuen htio da dokaže svijetu, da njegov rad nije pusto »Potemkinovo selo«, pa je uslijed toga Zagreb osvanuo u uresu, sjaju i barjacima. Naravna stvar u ono vrijeme izvješene su na nekim javnim zgradama i madžarske zastave pa i na Banskoj palači, gdje je odsjeo Franjo Josip, kao znak madžarske dominacije i simbol madžarskog kralja, a ne moguće hrvatskog. Iako su neki naši naivni purgeri klicali mu: »Živio hrvatski kralj«! Čak i akademskoj omladini dozvolili su da nosi hrvatsku gala uniformu, koju je vlada dala sašivati u Madžarskoj. Sveučilišna oblast bojeći se nepredvidjenih ispada zagrebačkih akademičara, zbog madžarskih zastava, dodvoravala se akademičarima, da mogu odijela obročno otplaćivati. Samo Stjepan Radić se nije pokorio tim željama. On je osvanuo u hrvatskoj narodnoj surki sa crvenkapom.

Franjo Josip je stigao ujutru 14. listopada 1895. Sve su uzbunile madžarske zastave, koje su se vijale na banskoj palači, na kolodvoru i na slavoluku kod kuće Sv. Jeronima.

Car i kralj Franjo Josip imao je posvetiti i nove podignute zgrade srednjih škola. Pod narodnim pritiskom podignuta je g 1895. u Zagrebu velebna zgrada kr. realne gimnazije, u koju je utrošeno 1,300.800 kruna (bez namještaja i bez naprave centr. grijanja). Ovakav vanjski sjaj ove velebne gradjevine,

dat je, da se baci prašina u oči narodnom pritisku, jer tiranstvo Khuenovo ne htijući zadovoljiti Hrvate u nacionalnom smjeru, htjelo je tim sjajem da prikrije svoje antinacionalne griješke.

Grof Khuen je htio ovime da pred kraljem takodjer dokaže, kako je on zaslužan u nastojanju oko obrazovanja podloženog mu pučanstva prema potrebi savremenih prilika. On je blefirao time realno shvaćanje svoje dužnosti, kao glavar jedne zemlje, u kojoj je, kako se on izjavio peštanskim novinarima, do njegovog dolaska svijet bio tako zapušten, da u nijednome selu još nisu bile uvedene ni petrolejske lampe, već da se seljaštvo do tada služilo samo sa primitivnim sredstvima rasvjete sa uljenkom ili lučima.(?)

Treći dan kraljeva boravka puknuo je čir. U srijedu 16. listopada sveučilišna omladina, skupila se na zapadnoj strani Jelačićevog spomenika, te je ondje *spalila madžarsku zastavu.*

Sveučilištaraca, što u gali, što u gradjanskom odijelu, bilo je preko 80, a predvodio ih je Vlatko Vidrić, koji je nosio akademsku zastavu, s kojom je djačka legija bila god. 1848 .u ratu protiv Madžara.

Četiri djaka su sa četiri ugla rasprostrli madžarsku zastavu, polili sa špiritom i zapalili.

Cijela Madžarska se uzbunila zbog ovog, a Franjo Josip je kod odlaska iz Zagreba, osudio ovu demonstraciju, nazvavši ju kažnjivim činom.

Nakon toga poapsiše demonstrante, dok je akademska oblast i sa svoje strane poduzela progon učesnika.

Iz istražnog zatvora kod sudbenog stola nakon višednevne glavne rasprave, u mjesecu studenu podignuta je optužnica protiv 54 sveučilištaraca, koji su bili osudjeni na 2, 3, 4, 5 i 6 mjeseci zatvora.

Ostale, koji nisu bili sudbeno kažnjeni, osudila je sveučilišna oblast, na isključenje sa sveučilišta na više mjeseca, a neke za uvijek. Osudjeni otpremljeni su tada na izdržavanje kazne u uze, sudbenog stola u Bjelovar.

Većina osudjenika, kad su se vratili iz zatvora, još je i akademski senat (rektor dr. Franjo Spevec) isključio na manje ili više poljeća sa sveučilišta.

Isključeni su akademičari većim dijelom pošli na bečko i praško sveučilište.

Epilog tih dogodjaja odjeknuo je i u redovima parlamentarne opozicije. Vladini krugovi tražili su da i opozicija osudi tu demonstraciju i u gradskom zastupstvu.

Folnegović je u ime opozicije izjavio, da je manifestacija akademičara bila protest protiv madžarske nasrtljivosti u Hrvatskoj.

Interesantan je odjek, što ga je učinio dogodjaj spaljenja madžarske zastave, prigodom boravka Franje Josipa u Zagrebu god. 1895. Dr. Viktor Novak iznosio je o tome u beogradskoj »Politici« od 7. I. 1938., interesantan prikaz. Naročito je taj odjek interesantan kod ličnosti, koje su u ono doba važile kao vrlo ugledne i znamenite kulturne i političke ličnosti, a istodobno nam se u pravom svijetlu prikazuje mentalitet nekih naših znamenitih ljudi, koji su mogli drugim mentalitetom više koristiti našoj narodnoj stvari, nego što nam koristiše. Dr. Novak iznosi:

»Kad je 16 istopada 1895 spaljena u Zagrebu pred Jelačićevim spomenikom madžarska zastava, pri dolasku Franje Josipa, (koga je »Obzor« pozdravio kao *hrvatskog* kralja, sa Ave Caesar), po hrv. akademskoj omladini, sa Stjepanom Radićem na čelu, ovaj je krupni dogodjaj imao u hrvatskoj historiji u odnosima prema Pešti i Beču dalekosežne posljedice. Sveučilišna je omladina strahovitim protestom, a onda i eksodusima u Prag obilježila prekretnicu, čiji su rezultati na kraju doveli kroz jedan decenij i do pojave hrvatsko-srpske koalicije i svih ostalih narodnih tekovina.

Sva je monarhiska, pa i evropska štampa bila uzbudjena nad »skandalom« koji su se usudili provocirati hrvatski sveučilišni djaci. Kršnjavi, kao šef prosvjete, iako sa punim Khue-

novim povjerenjem, bio je stoga pred padom. Tada, sua sponte, Jagić se iz Beča javlja Kršnjavome, već 19 listopada 1895., iako u svojim *Uspomenama* o tim dogadjajima samo sa nekoliko indiferentnih fraza govori, ne osjećajući zamašnost dogadjaja. Jer, on je sve to ocjenio samo kao povrijedu gostoprimstva.

»Presvijetli Gospodine! Nadam se, da današnja vijest u N. Fr. Pr. (Naje Fraje Prese) nije nego puka izmišljotina. Nadam se, da će još dugo uprava nastave ostati u Vašim energičnim rukama. Mi smo Vama dužni veliku zahvalnost za tolik napredak kulturni, koji je upravo ovih dana mogla naša zemlja iznijeti pred lica svoga milostivog kralja. Znam, da Vas boli što se to u Zagrebu dogodilo. Komu ne bi rumenilo stida izbijalo na licu, što je neozbiljna mladež tako u nevrijeme dala oduška svojim strastima? Da Vam pravo kažem, ja ne dokučujem, kako nisu sveučilišne vlasti, kako nije rektor, znajući strastvenost hrvatske mladeži, za vremena s njom ugovorio, da će upravo ona bdjeti nad dužnostima gostoprimstva, kuda ja brojim i ugarske zastave? Mislim, kad bi bilo više kontakta izmedju mladeži i njenih profesora, kad bi profesori imali više moralnog upliva na mladež, da se to moglo bilo zapriječiti. Ja dakle neću da branim mladež, ali opet ne bih svu drakonsku strogost bacao na nju. U tom smislu zaklinjao bi Vas, da se pokažete strogim ocem naše mladeži. Ona je podivljala, jer nije protiv njenih žalosnih ideala sama alma mater, umjela joj dati viših ideala, jer nisu profesori, exceptis excipiendis dorasli svojoj velikoj i teškoj zadaći.

Vi mi prije više od godinu dana jednom sami rekoste, da niste sa sveučilištem zadovoljni. Molim Vas podignite uz lijepe zgrade materijalne i ugled i značenje moralno sveučilišta. Postavite ih sjajno u materijalnom pogledu, ali tražite mnogo od njih u nauci i karakteru. Osobito, mislim, dobro bi bilo odvraćati ih (profesore) od politike. Za male narode to je otrov i nenadoknadiva šteta. To ubija sveučilište beogradsko, sveučilište praško i zagrebačko. Kad se jednom ukorjeni medju profesorima vjera, da su vladi najmiliji oni, koji se ne bave politikom, već naukom, uvjeren sam da će i mladež postati pitomija. Držim da ste Vi pozvani da te ideje provedete.«

Ali, sa osuđenim omladincima (16 studeni) solidarirali su se jugoslovenski djaci i na drugim, monarhijskim sveučilištima, potpisavši protestnu izjavu protiv tiranskog režima. Poruka biskupa Strossmayera, koju je u sudnici optuženima, u govoru, (za koji je bio kažnjen), javno izrekao branitelj Šime Mazura, t. j. da ih hrvatski mecena pozdravlja i blagoslivlje, jer »vi ste oni koji ste strgali ploču s groba hrvatske javnosti« — elektrizirala je cijelu hrvatsku javnost, pravaše kao i Strossmayerovce. Sada se nešto više trgnuo i Jagić, naročito onda, kad je hrvatska vlada svim potpisnicima protesta oduzela stipendije.

Tada je Jagić javio Kršnjavome o tom pitanju svoje karakteristično gledište (3 prosinca 1895.): »Iako Vam možda neće biti milo, povest ću riječ o jednom pitanju, koje donekle ovdje ide kroz moje ruke. Neki dan imao sam vršiti tešku dužnost, da unesem u knjige našeg fakulteta imena onih djaka, kojima se obustavljaju stipendije. Već kad bi imena onih, što potpisaše poznatu vrlo suvišnu, ali kod mladeži razumljivu izjavu, izašla bila u javnost, opet mi se čini, da je suviše stroga kazna odmah oduzeti stipendiju, t. j. djaka lišiti mogućnosti da se uči. Ali uzmimo, da je ta kazna zaslužena, opet mislim morala bi stupiti u život istom, kad se je prije konstatiralo, tko je potpisao, i tko nije. Sudeći po dopisu hrv. vlade, koji je bio i u mojim rukama, da ga kako rekoh unesem u knjige, stipendije se obustavljaju a krivci se istom traže. Rekao bih, da je taj postupak ipak suviše nesmiljen! I zbilja danas je bio kod mene sin pokojnog prof. Pilara te me uvjerava poštenjem svojim, da on nije ove izjave potpisao. I opet je i njemu stipendija obustavljena! Razabrav iz njegovih riječi, da je uza svu veliku uzrujanost i gotovo bolesnu uzrujanost, opet čovjek miroćudan jer napr. o Vama govori s najvećim poštovanjem, jer mi iskre-

no priznaje, da je Starčević za mladež velika nesreća itd. — ja sam mu obećao, da ću tu stvar javiti Vama te se za nj zauzeti. To evo i činim, moleći Vas da budete strog *otac* naše mla deži. Držim da nije u interesu državne ideje Ugarske, pošto mladež (na pril. barem Pilar) uvidja da je počinila veliku lu- dost — da se tjera mak na konac. Mogu Vas uvjeriti, da ja imam tešku poziciju, kad odbijam lude insinuacije, koje mi dolaze s nekih strana, da neka ovo ili ono učinim — ali jednoj dužnosti ne mogu se oteti, a ta je da molim za milost i blagu interpretaciju sviju ustanova, koje bi inače po formalnom pravu mogle mnogo naškoditi toj jadnoj, zaslijepljenoj mladeži! Mislim da bi strog ukor svima stipendiatima imao veći utisak na mladež, opet bi dokazao joj da Hrvatska Vlada im- za nju srca, nego ako li obustavom stipendija izazovete ne samo nemogućnost (kod ovoga ili onoga) da nastavi nauke, nego i razne druge korake. Sve Vam to pišem iz štovanja prema Vašoj ličnosti i Vašim velikim zaslugama po hrvatsku nastavu i jer sam u ideji iskreni branilac ove zajednice, u kojoj se danas Hrvatska nalazi, budući uvjeren, da se u okviru postojećih zakona može lijepo razvijati, kao što vam to dokazuje rezultat radnje Vaše. Oprostite, ovo pismo poteklo je iz želje, da uložim riječ za mladež, s koje ludorijama ja ne simpatišem i koja do mene malo drži, jer zna da ja njenog držanja već davno ne odobravam; i opet nije meni do pojedinih lica, već do koristi naše domovine, koja ne bi dobro uradila, da mnogog darovitog mladića omete u njegovu napredovanju.'

Jagić se još jednom po tom pitanju obratio Kršnjavome (24. prosinca 1895.) žaleći, što njegove molbe nisu bile uslišane. Politički, Jagić. ni u ovome pismu nije još predvidio krupne historičke posljedice, nepromišljene mladeži njihovih, ludorija' i ,strastvenosti', (kao što to nije ni u sjećanjima ništa zabilježio, poslije 20 godina, kad je u svojim *Uspomenama* došao do tog mjesta, gdje govori o *nekoj* demonstraciji!)«

* * *

* * *

Radić izjaviše na mnogim skupštinama, da je mržnja među srpskom i hrvatskom gospodom nerazumna, nerazložna i štetna po našem malobrojnom narodu, jer da je proračunano podjarivana od bana Khuena i njegovih pomagača.

Dok je Radić savjetovao omladini i narodu, da demonstracije, skrenu protiv madžarskih zastava i natpisa, ove su Madžari izazovne izvješavali i isticali kod svake prigode, a ponajviše na željezničkim stanicama, pod žandarskom zaštitom. Protiv tih provokacija dolazilo je stalno do uzbune i do krvavih sukoba, kod čega poginuše mnogi seljaci. Godine 1903., kod Zaprešića seljaci Beluhan i Noršić. Khuena nazivahu krvolokom, koji ne može da živi, ako ne liže hrvatsku krv. Istodobno izbila je u Pešti velika parlamentarna kriza. Košutovci zahtjevali su madžarizaciju zajedničke vojske.

Stradanje naroda u banskoj Hrvatskoj, potaklo je naše zemljake iz Dalmacije i Istre, da se protiv toga žale preko svojih zastupnika na Franju Josipa, ali ih ovaj nije pripustio preda se. U Zagrebu se dočulo, da će kralj imenovati Khuena madžarskim premijerom sa zadaćom, da ukroti Madžare, kao što je to učinio i sa Hrvatima u Hrvatskoj. I doista je za malo dana iza toga grof Khuen imenovan predsjednikom Ministarstva u Pešti, i na veliku radost Hrvata definitivno preselio iz Zagreba u Peštu, ostaviv u Zagrebu svoje vjerne »Huszare« i ogorčeno neodvisno pučanstvo, koje ga je popratilo kletvom na odlasku.

Ovi događaji donješe medju omladinom novi pokret, koji je išao emancipiranjem od postojećih oporbenih stranaka te stvaranjem novih grupacija.

Prva grupa bila je naprednjačka sa Heimerlom i Živkom Bertićem, a druga seljačka sa Radićem, Krištofom i Korporićem na čelu.

Obe te grupacije propagirale su medju inim slogu Hrvata sa Srbima. Naročito se je Radić živo za to zalagao.

Ovaj je pokret došao do izražaja i kasnije a naročito burne godine 1903.

Protusrpske demostracije bile su podjarivane od samog Khuen i ako je njegova saborska većina bila sastavljena većinom od Srba.

Radić je nazvao protusrbski pokret ludilom.

KHUENOVŠTINA

Grof Khuen zasitio se već prije banovanja u Zagrebu, gdje ga je sve zamrzilo osim onih vajnih »Hrvata« ala Czernkovich, Krajcsovich i sličnih, koji bijahu od njega odvisni. Posljednjih godina njegova banovanja poduzimao je druge metode, da donekle zadobije neke neznatne popularnosti. On je u banskom dvoru upriličivao razne priredbe i plesove, na kojima su bili pozivani i neki gradjani. I banica grofica Margita nastojala je svojom inače vrlo ljubaznom pojavom, da se kod takovih priredaba umili uzvanicima gradjanskog sloja.

Uslijed dezolatnih političkih prilika nastupila je još jedna tužna pojava, ekonomske prirode. Mnogi mali posjedi prelazili su u tudje ruke i židova, dok je naša srednja domaća vlastela i maloposjednici, spala na prosjački štap. A to su bili većinom domaći ljudi, čiji su posjedi prešli u posjed veleposjednika i stranaca, koji su postali uporišta madžarske i njemačke političke i socijalne aktivnosti. Pored toga strani doseljenici u Slavoniji i Srijemu, k olonizirani su »en mase«, pomoću tih stranih veleposjednika, pomoću madžarske vlasti i madžarskog kapitala. A domaći naš živalj, selio je u grad, služio kao radnik ili morao je emigrirati u Ameriku. Na njihova selišta dodjoše Švabe, i Madžari, za koje su se otvarale madžarske i njemačke škole.

Milanski »*Corriere*« donio je prikaz demonstracija iz godine 1902., ovako:

»U mjesecu kolovozu godine 1902. Zagreb je bio uporištem

divljih prizora, rušenjem skladišta, dućana, i t.d. sa strane naroda protiv Srba tamo stanujućih. Ako se ima požaliti ponašanje zagrebačkog puka nalazi ovo svoj izgovor u srdžbi opravdano pobudjenoj člancima srpskoga lista »Srbobrana,« što je izlazio u Zegrebu (koji je ipak bio ukinut), uvrijedljivim po hrvatski narod; a zbilo se to, poglavito, radi činjenice što Srbi nastanjeni u Hrvatskoj pripadaju sa nekoliko odmetnika Hrvata najviše stranci tako zvanih *magjarona,* biva pokornih tlačujućoj madžarskoj vladi, koja ih je kupila . . . novčanim sredstvima. Ipak, tek u prošlom proljeću, kada je buknula buna po svoj Hrvatskoj, Srbi potaknuti plemenskom vezom pridružili su se Hrvatima. Osim politički je Hrvatska bila u ono doba ekonomski eksploatirana do srži, Ugarska svake godine je oduzimala Hrvatskoj 58 milijuna, koje bi po financijalnom ugovoru morala da joj ostavi. To je kroz onih 35 godina, što je nagodba bila u krijeposti, računajući oblo iznosilo preogromnu svotu od *milijarde i 750 milijuna,* koje je Ugarska ukrala Hrvatskoj, a da ne brojiš dobit. Ako se pak još računa ono 18 milijuna K., što je Hrvatska prisiljena, da svake godine plaća Ugarskoj za tako zvani »zajednički dug« (koji iznosi 4 milijarde i 520 milijuna), a za koji ne bi imala, da plaća niti 18 hiljada K., pošto je ta svota potrošena skoro sva u Ugarskoj, to se ima, kroz 35 godina nagodbe, druga svota od 600 milijuna nepravedno od Ugarske izmamljena Hrvatskoj. Nu pošto onaj dug nije bio učinjen cjelovito u početku nagodbe, no u više susljednih navrataka, to ćemo, za podašnost, skratiti plaćenu svotu od Hrvatske na manje od polovice, na samih 250 milijuna K. (ali je i više); a tada ćemo naći, zbrajajući sve skupa, da je kroz 35 godina, od kada je sklopljena nagodba, Hrvatska morala protupravno platiti *Ugarskoj barem dvije milijarde K.*

Zar to ne bi bilo odviše i za veći narod?

Kroz 10 godina od 1890 do 1900, hrvatskog je novca bilo potrošeno 658 milijuna, 250 hiljada i 76 K., na korist Ugarske, a samo jedan milijun K. na korist Hrvatske; biva kroz ono

godina, Madžari su ukrali Hrvatima ništa manje, već 658.25 milijuna.

Opaziti je da je Hrvatska sa Slavonijom imala skoro 3 milijuna stanovnika i da malo po malo trgovina i obrt propadaju, a to uprav radi financijalnih okolnosti, u koje su te stjerane po madžarskoj vladi.

Najviše si je »osvjetlao« Khuen lice sa svojom izbornom metodom, koja je postala popularna po cijeloj Evropi.

O Khuenovim izborima iznio je bivši opozicijoni zastupnik onog vremena, Ivan Peršić, vrlo interesantne podatke. Pomenuti istaknuti oporbenjak iznosi slijedeće:

Kod izbora dne 22. svibnja 1897., došlo je do krvoprolića u Bošnjacima. Satnija vojnika i hrpa oružnika pucala je u goloruki narod, a taneta su prodirala čak u kuće te ubijala žene u kuhinjama pri pravljenju tijesta za kruh! Mrtvih je palo 16, ranjenika se nije mogao ni broj ustanoviti, jer teže ranjenih je bilo 30, a laglje ranjenih daleko više, samo su ostali u kućnoj njezi, da ne budu vidili tolike mrtve, i toliku krv, i vojnici sami su plakali poslije pokolja, jer da su i oni Hrvati!

Bošnjački kotar zastupao je od 1892. do 1897. dr. Kršnjavi, odjelni predstojnik za školstvo, koji je morao dati ostavku radi spaljenja madžarske zastave.

Time je pao u nemilost i kod Khuena, pak nije više bio ni kandidiran u sabor. Zato je 1897. kao vladin kandidat u Bošnjacima nastupio Stjepan Barlović, koji je već prije bio biran u kotaru Vuka, gdje je živio i imao posjed, pa je tu i sada kandidirao, dakle u dva kotara. To dokazuje da vlada nije smatrala Bošnjake za svoj sigurni kotar. I bila bi propala, da nije bilo inscenirano krvoproliće i uslijed toga obustavljen izbor. A učinjeno je to bilo zato, jer je opozicijonalni kandidat bio pouzdanik biskupa Strossmayera, djakovački odvjetnik Gjuro Kovačević, vrlo temperamentan opozicionalac, koji bi bio Khuenu na veliku neprililku.

Opozicija je dobila 30 kotara, 27 udruženi pravaši (domovinaši) i neodvišnjaci (obzoraši), 2 dr. Frank i dr. M. Starčević a 1 Pavao barun Rauch, stojeći u osobnoj opoziciji proti Khuenu.

Tako se u sabor povratio nakon 10 godišnjeg prekinuća žrtva 5. X. 1885. dr. Grga Tuškan, dočim je dr. David Starčević bio sada izabran, ali i već godinu dana prije kao nasljednik preminuloga Ante Starčevića biran u kotaru Delnice.

Imajući većinu, Khuen je dao neke izborne rezultate, povoljne po opoziciju uništiti, druge proglasio prepornim i podvrgnuo ponovnom izboru, a u nekim kotarevima nije ni ponovni izbor dao provesti, pozivajući se na još uvjek vladajuću uzrujanost u narodu. Najviše mu je bilo da se osveti jednoglasno izabranom uredniku »Obzora«, Josipu Pasariću, da podnipošto ne dodje u sabor. Za nj su vrata sabornice morala ostati zatvorena, a na čast narodnoga zastupnika je čekao još punih 28 godina, kad ga je u novoj državi 1925., dao izabrati Stj Radić na svojoj listi! Kod ponovnih izbora uspjelo je opoziciji spasiti neke mandate. U Bošnjacima pak bio je izabran vladinovac dr. Josip Šilović.

Saborsko pravdanje o čistoći provedenih izbora, pa raspis ponovnih izbora u prepornim kotarevima, bijaše samo novo ulje u vatru, koja je još uvijek tinjala u narodu i koja je strahovitim načinom planula baš u Pasarićevom izbornom kotaru Pisarovini i to u zabitnom pravoslavnom selu Sjeničaku. Tamo su 21. IX. dolazili viši državni činovnici Gjuro Cvijanović, Lucijan Brozović i Petar Djaković u svrhu katastralne izmjere, a ljudi ugledavši ih, puni još svakakovih uznemirujućih glasina od izbornih dana, proglasiše ih madžaronima, koji da nose sobom madžarsku zastavu u znak, da je to zemlja madžarska, u kojoj će vrijediti i onaj o ciganskom vjenčanju, pa stadoše dozivati i zvoniti na uzbunu i juriš te obranu od madžarskih osvajača. Uzalud su se u smrtnom strahu nalazeći činovnici branili, da su Hrvati (Cvijanović je bio Srbin), i tumačili pošto su došli; svjetinu je sve više ostavljao razum i

prisebnost duha i srca, *a hvatalo ludilo i bjesnilo, u kojem je mnoštvo na najnečovječniji način izmrcvarilo i izubijalo svu trojicu,* a Bog zna, što sve bi se još dogodilo, da vlada nije odmah proglasila prijeki sud za čitavu Baniju, Kordun i Liku!

Dogodjaj je potresao Hrvatskom još jače od krvoprolića u Bošnjacima, pogotovo, kad je dio toga mnoštva došao i pred zagrebački sudbeni stol, a ovaj proglasio jedanaest smrtnih osuda uz stotine i stotina godine teške tamnice. Khuen je za vješala izabrao ipak »samo« tri žrtve, dva muškarca i jednu ženu!

Duga vladavina bana Khuen-Hederváry-a, koja je trajala za dvadeset godina nad Hrvatskom, nije bila drugo, nego niz napadaja i gadnosti proti pravu, te moralnom i materijalnom blagostanju zemlje, zlosretno dane pod njegovu upravu.

Kada je godine 1903 Khuen postao ministrom predsjednikom u Pešti, talijanski novinar A. Pavia napisao je u Milanskom listu »Corriere« ovaj članak:

»Ne moše se shvatiti, kako može stati na čelu ministarstva čovjek (Khuen), koji se je pokazao toliko nesposobnim za visoku službu; ali se još više ne shvaća, kako je do toga došao«.

Kako i zašto je došao, napomenuo sam malo gori: no ne shvaća se kako je mogao za 20 godina držati vladu u Hrvatskoj, s kojom je postupao kao što bi perzijanskom satrapijom postupao najgori satrap, što spominje povijest. Nije se htjelo nego blage ćudi hrvatskoga naroda, dobra medju dobrim snošljiva medju snošljivim, skroz protivna spletkarenju, žrtva vlastite povjerljivosti, e da mirno podnosi za toli dugo vremena tiranstvo satrapa Khuena; — Khuena toga, kako se čita, sudbeno proglašenog *varalicu;* krivca noćne kradje najvažnijih narodnih isprava državnoga arhiva u Zagrebu, te za to izagnana nogama iz saborske dvorane; Khuena, komu je dokazano da je na svaki način politički kvario u svojoj satrapiji, osobito tim što je strahovanjem, bajunetam i novcem izsisanog naroda činio, da budu birani izmedju t. zv. *Madžarona,* to

jest izroda Hrvata i Srba stanujućih u Hrvatskoj, ono 40 hrvatskih zastupnika na ugarskomu Saboru. A to je činio, da uzmogne pašovati u zemlji sa pokornim sebi zastupstvom i Budim-Peštanskoj vladi. Nije se htjelo nego blage ćudi hrvatskoga naroda, da trpi Khuena, te se pokazao hijenom strijeljanjem neoboružane svjetine, natrpavanjem tamnica rodoljubima.

METAMORFOZA U OPREDJELJENJU SRBA

Vodja samostalnih Srba u Hrvatskoj Svetozar Pribičević sazvao je svoje jednomišljenike na jednome javnome mjestu te im je dao jednu izjavu. Svetozar Pribičević upozorava drugove na opasnost madžarizatorske politike, koja se provadja u Hrvatskoj i Slavoniji i koja će konačno ugroziti i samu eksistenciju Hrvata — »A zar mislite da će onda Srbe poštediti!?«. Eno Vam njihove lozinke u madžarskoj školi u Zagrebu vise štampani napisi velikim slovima: »Sine! Živi i umri za madžarsku domovinu!«

»Madžaru, tvoja velika madžarska domovina prostire se od Karpata do Adrije«!

»Prvi i najveći je Madžar — kralj« i t. d.

U tim madžarskim školama u ovoj školskoj godini polaze 1241 željezničarske i 1336 neželjezničarske djece od toga otpada samo 20 posto na Madžare, a ostalo su sve sami Hrvati, Srbi i Švabe.

Dakle! Ako će nestati Hrvata i Hrvatske — nestati će bogami i nas Srba zajedno s njima! Prema tome drugovi! Nije li štetna politika, koju do sada provodiše naši Srbi u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu, podupiranjem Khuenovog sistema neizravno a time i Madžare i njihovu šovensku najezdu? Oni postadoše već tako drski, da u madžarskim novinama pišu,

kako su Hrvati i Srbi bludnice i da su stvoreni, samo da služe ćefovima austrijskog vladara, pa im dobro pristaje naslov »graničara«! Taj austrijski vladar je za njih posve nešto drugo, nego onaj: »Prvi i najveći je Madžar — kralj!«

Svetozar Pribičević izvještava drugove, kako se Khuenovština prikriveno i dalje provodi, unatoč Khuenovog odlaska, jer su na odgovornim mjestima ostali »Khuenovi huszari«, oni isti ljudi, koji su i za njegove ere vladali, vedrili i oblačili.

»Politika naših Srba — naglasio je Svetozar, bila je do sada vrlo loša, jer Srbi podupirahu Khuena. Ovom politikom treba prekinuti«!

Nakon dvosatnog raspravljanja, stvoren je na tom sastanku poseban srpski politički klub, koji je izdao jednu vrlo važnu štampanu izjavu: *»da interesi Srba u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji zahtjevaju, da se Srbi od sada takodjer bore za zaštitu Hrvatske samostalnosti«.*

O krizi, koja je izbila u Austro-Ugarskoj monarhiji uskomešala se sva evropska štampa. Većina listova bila je protiv zahtjeva Madžara, koji htjedoše da pomoću vojske, a uz pristanak habsburškog dvora zadobiju supremativnu vlast, da unište i posljednje tragove opstojanja nemadžarskih narodnosti, Hrvatske samostalnosti i vladarski suverenitet, te da stvore i prisvoje gospodstvo madžarskoj pasmini nad ostalim narodima pomoću vojske.

Kamarila uočila je u tom zahtjevu pogibelj, koja bi ugrožavala ne samo prerogativna prava vladajuće dinastije priznata habsburškovcima pragmatičkom sankcijom i prevlast njihovu već i zbog sukoba, koji bi izbijali sa Hrvatskom, koja ne bi nikada mogla pristati na to, da čisto madžarska vojska, koju traže madžarski kalvinski plemići, pomadžareni židovi i šovenska peštanska birokracija, zamjeni njihovu grencerskim areolama posvećenu tradicionalnu »K. u K.« vojsku, sa kojom je navodno svaki graničar Hrvat svezao svu nadu svoje eksistencije i budućnosti«.

Takovo je naime bilo mišljenje te bečke kamarile.

Kad je Turčin osvojio zapadni i južni dio Ugarske, opustošio je one krajeve, al im nije uzeo jezika. Pa kad se je Ugarska pomoću ovih istih narodnosti, koje izagnaše Turčina iz doline Tise i Dunava, opet ocjelovila, prva joj je briga bila da madžarski jezik narine onim narodnostima.

Za madžariziranje sjevernih naroda: Slovaka i Rusina ustrojiše razne školske, gospodarske i bankovne zaklade, — razne zakone i razne institucije. Sav službeni aparat bio je u poslu, od velikog župana do općinskog bilježnika. Neumornim načinom upriličiše razne zamke na narodne duše tih narodnosti. Sve što je inteligentnog pozobala je madžarizacija, koja hoće još i zadnji biljeg tamošnjeg Slavenstva uništiti t. j. slavensku liturgiju u gornjim krajevima.

Nu to nije još dosta. God. 1895., konstituiralo se je u Ugarskoj jedno novo društvo pod inicijativom jednog hrvatskog bunjevačkog renegata, bivšeg vel. župana Taliana. Ovo pod nevinom oznakom kulturnog društva nosi ime »Délvidéki magyar közmüvelödési egyesület« iliti »Madžarsko kulturno društvo za južne krajeve«.

Vojvodinu, Srijem i Slavoniju.

O toj raboti bavili su se mnogi inozemni javni radnici. Godine 1935., objelodanio je docent beogradskog univeziteta i direktor Državne arkive knjigu o: »Pomadžarivanju u bivšoj kraljevini Ugarskoj prije svjetskog rata«. U ovoj knjizi vrlo je pregledno iznešeno ovo pitanje. Tu je iznešeno kako je sistematski provodjena akcija od strane Madžara za potpunim uništavanjem svakog kulturnog pokreta kod nemadžarskih naroda bila je poznata u čitavoj prosvijećenoj Evropi. A kako su bezobzirno nastojali da *putem škola pomadžare Srbe i ostale nacionalne manjine,* prikazao nam je u ovoj knjizi znalački i na osnovu historijskih dokumenata **Dr. Dimitrije Kirilović** koji je našoj nauci dao već nekoliko većih radova iz života naših škola u bivšoj Austro-ugarskoj monarhiji. Kao polaznu

točku svoga izlaganja uzeo je pisac 1867 godinu, kada su Madžari postali isključivi gospodari Ugarske, te kao takvi mogli da svoju akciju oko pomadžarivanja razviju u svima pravcima.

Madžarskim — dokumentima uspješno je demaskirao madžarsku *»širokogrudnost« i »humani postupak«* sa narodnosnim manjinama u bivšoj Ugarskoj. Dobro je učinio Dr. Kirilović što je iznio i sve važnije članke i vijesti iz naših političkih dnevnika u zadnjim decenijama, jer su mnogi od njih dosta teško pristupačni, a nekoji od njih ostali bi ubrzo i zaboravljeni. Izmedju ostalih dragocjenih podataka, tu se nalazi i duhoviti i značajni članak velikog norveškog pjesnika i mislioca Bjernstjerna Bjernsona, koji je izišao (u našem prijevodu) u novosadskom »Braniku« (1907), a u kome je Bjernson karikirao vrlo sarkastično i duhovito pred čitavom evropskom kulturnom javnošću *»humani«* postupak madžarske žandarmerije povodom jednog njezinog krvavog napadaja na goloruke slovačke seljake, kada su se odlučno oduprli madžarizatorskoj politici.

MADŽARIZACIJA ŽELJEZNICE

O madžirizatorskoj propagandi, napisao je pisac ove knjige za hrvatske zastupnike godine 1907., slijedeću opširnu studiju:

»Madžari kao gospodari bogatih i plodnih predjela Podunavlja, Tisze i Alfölda utuviše si u glavu, da je nadošao najzgodniji čas, da svoje gospodstvo i vladanje protegnu na hrvatsku obalu, te da se tako ispuni njihova davna još g. 1790. zamišljena, a g. 1848., po Košutu izrečena želja: Tengere Magyar! — Dekadenca austrijske politike i popustljivost vladara podraživala je madžarsku šovinističku megalomaniju do pretjeranosti.

G. 1896. proslaviše Madžari tisućljetno (?) utemeljenje madžarske države (birodalom).

Franjo Josip zaboravio je i svrgnuće u Debrecinu po Lajošu Košutu, Vilagoš i g. 1848. te je sankcionirao zak. čl. VIII. od 17. V. 1906., po kojemu se u proslavu te tisućgodišnjice i na teritoriju hrvatske kraljevine kod Zemuna podignuo jedan od sedam milenskih spomenika, a u promet stavljen novac, na naličju kojega se vidi konjanički lik vodje Arpada.

Za »prevjerne« Hrvate, bila je to jedna od mnogih ćuška »zahvalnica«, koje mu je Beč vraćao za sve one usluge, koje Hrvati činiše za Austriju pod Radeckyem i Jelačićem.

Nu krv prolivena u Bečkom Novom Mjestu, neka bude Madžarima memento, da Hrvati g. 1848. nisu bili sluge Beča već prerevni branitelji svojeg narodnog jezika, kojeg im ugroziše Madžari ne htijući naći na zemljovidu Hrvatske. Kasnije požališe tu politiku — ali čim dodjoše do ponovne vlasti i slobode zaboraviše brzo tu svoju pogriješku.

Madžari u prevelikoj sreći zaboraviše na interese, koji ih vežu *sa susjednom kraljevinom Hrvatskom,* te pomoću još nevidjene politike lukavštine sa njihove strane a zasukanosti nekih naših *unionista* podje im za rukom ukriomčariti onu glasovitu i sramotnu krpicu u nagodbenom zakonu i po istoj ako i ne de jure, a ono po svojoj: *»politikában nincs becsületsége«* nastavljaju osvajanja hrvatske obale za svoju umišljenu madžarsku državnu ideju.

Nu, da se smognu približiti morskoj obali, trebalo im je sagraditi preko Hrvatske željezničku prugu. Poznato je kako je došlo do gradnje željezničke pruge na Rijeku.

Kad su naši sušti madžaroni usprkos — rekriminacija raznih uvaženih hrvatskih i srpskih političara ovo propustili lukavim Madžarima — podjoše ovi još dalje

Usprkos jasnom slovu t. zv. nagodbenog zakona, po kojem se na domaćem području i u zajedničkom saboru kao i u svim t. z. zajedničkim uredima može samo hrvatski uredovati i u

ovima samo domaće sinove namještati. Usprkos dakle ovome sankcioniranome zakonu, izdadoše madžarski ministri bezbroj raznih naredaba, u kojima su mimo ovog zakona ukriomčarene razne jezične i upravne odredbe, koje stoje u službi madžarizatorne ideje, koja ide za tim, da se izbriše zakonom kodificirana prava hrvatskog naroda, ne mareći za to što je time povrijedjeno pravo, kojim je kraljevom prisegom zajamčen Hrvatskoj posebni pol. teritorij sa posebnim službenim jezikom.

Sve hrvatske i srpske političke stranke ustadoše proti tom presizanju, jer upoznaše u tome pogibelj eksistencije hrvatskog odnosno srpskog življa u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Upoznaše pogibelj tim jasnije, jer uvidiše, da tko u Hrvatskoj vlada sa željeznicom, vlada i sa našim prometno-gospodarskim razvitkom, pače i sa čitavom našom izvoznom i uvoznom trgovinom — te da odlučuje i sa našom privrednom eksistencijom.

Od toga vremena upoznaše naši političari važnost ovog za laike dosta zamršenog i vrlo razgranjenog pitanja. Tek iza toga počela se je s njime baviti sva hrvatska javnost.

No ovo pitanje ne bi ni poslije izbilo još na tako akutni način na dnevni red naše politike, da ga nijesu sami Madžari sa poznatom *»pragmatikom«* nabacili.

***

Kada su polovinom sedamdesetih godina uvadjali Madžari na željezničkim prugama u Ugarskoj i Hrvatskoj madžarski jezik, bijahu u velikoj neprilici, jer je čitavo ondašnje činovništvo, koje je njemačkim jezikom poslovalo bilo tudje narodnosti te bilo samo djelomično vješto madžarskom jeziku, a k tome nijesu Madžari posjedovali ni stručnog riječnika za željezničke nazive. Ugarska je vlada sazvala u mjesecu travnju g. 1875., posebnu anketu u kojoj bijahu izaslanici ministarstva, željezničkog vrhovnog nadzorništva, željezničke uprave i madžarske akademije znanosti. Ova je anketa sastavila prvi stru-

kovni riječnik željezničkih naziva, koji je izdan u madžarskom i njemačkom jeziku. (Vasutüzleti szotár. Bahn Betriebs Wörterbuch für den Verkerhs — Zugförderungs und telegraphen dienst.) Skoro potpuno 2 godine je trebalo dok su si Madžari željeznicu u Ugarskoj i Hrvatskoj udesili prema svojem cilju, a za ove 2 godine službovalo se je u dva jezika: njemački i madžarski (ova prelazna perioda ni najmanje nije otešćivala promet, kao što se sada tobože tvrdi sa stanovite strane). Kasnije je došao na vladu ministar trgovine Baross, koji je izdao prvu službeničku pragmatiku za željezničare, koja je sastavljena po kopiji njemačkih željeznica prema duhu onog vremena dosta liberalno. Da zapriječi ulaz nemadžarskih elemenata u željezničku službu, stavio je u § 2. te službene pragmatike (službenog propisnika) slijedeći uvjet za primanja u željezničku službu: *»da se kod željeznice mogu samo oni namjestiti, koji su madžarskom službenom jeziku potpunoma vješti«*, a naredbom br. 19.520 pridodano još i to: a) sa hrvatskim uredovima imade se hrvatski uredovati, b) na spise općinstva imade odgovor uslijediti u istome jeziku, c) natpisi i oglasi imadu se osim u madžarskom i u hrvatskom jeziku izvjesiti. Nadalje je izdana naredba, koja u §. 10. glasi: »Kod službenog saobraćaja na željezničkim prugama, koje su na hrvatskom teritoriju imade se na postajama, kao i kod nadzorne i upravne službe namještivati takovi službenici, koji hrvatski jezik za potrebni saobraćaj poznadu (a horvát-slavonorszagi területen átvonlo vasutakon a végre hajto állomasi nem külembön a pálya felügyeleti és palya fentartási, szolgálatnal oly egyének alkalmazandok kik a horvát nyelvben kelöjartásságal birnak). Ovim se je htjelo sve ne Madžare iz željezničke službe istisnuti, pa ih se je vremenom stavilo u mirovinu. Da to vlada, kod sviju ugarskih željeznica provede, trebala je prekupiti sa velikim državnim investicijama (za koje je i Hrvatska morala doprinjeti svoj obol) sve tudje željezničke pruge u Ugarskoj i Hrvatskoj, pa da na taj način

svoju pragmatiku na sve službenike ovih do tada tudjinskih željeznica protegne. Nu usprkos svemu tomu nije mogla vlada tako brzo željezničku službu emancipirati od nijemštine, pa je u tu svrhu kreirala kod ministarstva novi djelokrug vrhovnog željezničkog nadzorništva, kojemu je bila glavna svrha da vrši nadzor: »nad uporabom madžarskog jezika kod željeznice«.

Po malo je ugarskoj vladi ipak uspjelo posvema istisnuti tudje elemente (nemadžarske) iz željezničke službe, ne štedeći ni Hrvate, koji su slovili kao vrli vještaci u toj struci.

Madžari su dobro slutili, da će se morati sa Hrvatima zakvačiti prije ili poslije radi željeznice, pa su priredili jedan povoljan teren za rješavanje toga pitanja u njihov prilog, a taj je: ekskluzivno namještanje madžarskog življa na hrvatskim prugama. Ova metoda sa strane Madžara datira od časa, kad su preuzeli upravu na željeznicama u Hrvatskoj. Kad je koncem sedamdesetih godina preuzela kralj. ug. državna željeznica pruge tudjih željeznica u Hrvatskoj u svoju upravu, izdao se je rok za učenje službenog madžarskog jezika. Budući da se je samo maleni broj službenika usposobio za madžarski jezik, baciše ostale u mirovinu ili ih otpustiše. U to doba započela je i era madžarizacije na željezničkim prugama u Hrvatskoj. U Zagrebu je bila u to vrijeme željeznička uprava sa njemačkim uredovnim jezikom, koju po malo pomadžariše. Za ovim je uslijedila invazija madžarskih službenika, koji su naše ljude malo po malo istisnuli iz željezničke službe. I onda zaredaše one spomenute naredbe, protiv kojima je protestirala Mažuranićeva vlada. Iza toga došao je ministar Baross, koji je ustrojio strukovni tečaj za željezničke činovnike u Budimpešti sa ekskluzivnom madžarskom nastavom. Na taj način je bilo odzvonilo za Hrvate namještavanje na željeznici. Za invazijom madžarskog elementa uslijediše i madžarske škole i internati za madžarizaciju djece hrvatskih službenika. Ova velika akcija imala je glavno uporište u Khuenovoj vladavini, pa se je tako

usmjelila, da je god. 1903. došlo do zgoljno madžarskog natpisa na željezničkoj upravi u Zagrebu.

Bezbroj naredaba ugarskih ministarstva i željezničkih oblasti pobijaju onu šuplju frazu i pretpostavku »*o poduzeću države*«, o kojem će biti još govora u ovoj knjižici. Nekoje su upravo apsurdne naravi, jer se sa naredbom 107.514—905, n. p. proglasuju valjanost hrvatske školske kvalifikacije i za namještenike kr. ug. drž. željeznice, to se sa naredbom 4334—88 propisuje uvjetovanje madžarskog jezika, uredovnim i službovnim jezikom poslovanja.

U ove naredbe vrijedno je, da i širija javnost imade uvida pa ih za to ovdje citiramo; akoprem su neke od ovih iza dobro poznate »pragmatike« postale bespredmetne. Ovdje donašamo neke od ovih da nam služe kao važni prilozi k povijesti madžarizacije u Hrvatskoj.

Naredba br. 19.529, XII. K od 16. prosinca god. 1876. izdana po ministarstvu trgovine glasi: a) sa hrvatskim uredima imade željeznica hrvatski uredovati; na (hrvatske) spise općinstva imade odgovor uslijediti u istome jeziku; c) natpisi i oglasi u vlakovima mora na hrvatskim prugama poznavati i hrvatski jezik. U svakom pojedinom slučaju, gdje osoblje ne bi umijelo dopisivati u hrvatskom jeziku, imade se obratiti na zagrebačko upraviteljstvo u svrhu prijevoda, te se ovaj imade u čistom prijepisu dotičnoj stranci uručiti.

Ova je naredba objelodanjena u »M. kir. államvasuti rendeletek tára« pod brojem 29.862— 1876. — 83.496 — 1891.

Naredba o uporabi hrvatskih tiskanica broj 85.384 od god. 1888. glasi: Na stanicama teritorija Hrvatske i Slavonije imadu se u saobraćaju sa općinstvom uporabljati samo takove tiskanice, koje su sastavljene u madžarsko-hrvatskom odnosno madžarsko-hrvatsko-njemačkom ili pako madžarsko-hrvatsko francuskom jeziku.

Službeni naredbenik (pragmatika) broj 4334. od 2 veljače 1888., potpisan po ug. ministru komunikacija, donosi neke §§.,

koji se odnose na kvalifikaciju službenika: § 2. Za svakog željezničkog namještenika propisano je, da je

a) ugarski državljanin; b) da je perfektno vješt u madžarskom službenom jeziku u govoru i pismu; c) da je navršio 18. godinu; d) da je besprikorna života itd. § 3.: za činovnike propisuje slijedeću kvalifikaciju: ispit zrelosti srednjih škola osim ugarskih i hrvatskh. (Ovaj posljednji stavak pridodan je naredbom br. 107.514—1895.) § 10. te pragmatike glasi nadalje ovako: Na teritoriju Hrvatske i Slavonije imadu se u izvršnoj, staničnoj, prometnoj, saobraćajnoj, nadzornoj i željezničkoj gradjevnoj (fentartasi) službi takove osobe namjestiti, koje su vješte i hrvatskom jeziku.

U gore spomenutom naredbeniku (Rendeletek tára I. köt. 1902.) primetnut je još slijedeći dodatak, koji izričito ide za tim, da se u Hrvatskoj od sviju službenika odredjuje poznavanje službenog madžarskog jezika. Taj dodatak glasi: »Službena prednost, koja je mjerodavna kod namještivanja u opće, poglavito pako imade se najvećom strogošću uzeti u obzir u § 2. propisana dužnost«. Ugarsko državljanstvo i perfektno poznavanje službenog madžarskog jezika, imade se kod svakog namještenja — dakle i od namještenika na prugama kraljevine Hrvatske zahtjevati.

(A hivatali felsöbbségek, melyek uj általában. de föképp a 2. § ban elöirt kellékek megallapitásánál a legnagyobb szigorral járjanak el. A magyar honoság és hivatalos magyar nyelv tökéletes birása minden alkalmazandotol kivétel nélkül — tehat a Horvátországban fekvö vonalokon alkalmazandotol is — megkövetelendö). Ovaj dodatak je odaslan putem ugarskog ministarstva komunikacija i na c. k. južnu željeznicu, koja bar *nije privatno poduzeće države* pa je pod pritiskom ove naredbe na pruzi Zaprešić—Sisak i Barč—Pakrac c. k. južne željeznice, koja je — do onog časa, njemačkim službenim jezikom uredovala — *od tada uveden madžarski službeni jezik.*

Ministar Baross izdao je u g. 1888., 5. VII naredbu pod

brojem 54.497 koja naredjuje kvalificiranje strukovnih ispita — za željezničke podčinovnike i aspirante, kojoj je pridodan slijedeći dodatak, koji donašamo samo u izvadku. Točka 2. a) glasi: Kod ispita podčinovnika mjerodavno jeste, da u pismenom sastavku dodje do pismena izražaja poznavanje madžarskog jezika i koncepta u tolikoj mjeri, da isti može svoje misli jasno izraziti; b) da je potpunoma prisvojio poznavanje zemljopisa austro-ugarske monarhije i glavne momente madžarske povijesti i t. d.

Naredba ug. ministra trgovine br. 55.041—III. od 27 VI. od g. 1890. glasi medju ostalim ovako: Za podčinovnička mjesta mogu se natjecati i takove osobe, koje ne posjeduju u § 6. naredbenika propisane kvalifikacije — ako polože naknadno prijamni ispit, kod kojega će se uvažiti osim za srednje škole propisani predmeti, madžarsko državljanstvo i perfektno poznavanje madžarskog službenog jezika.

Ministarstvo komunikacije izdalo je 11. III. g. 1884. naredbu pod brojem 559. clu. kojom propisuje djelokrug novoimenovanog kr. ug. željezničkog i parobrodarskog vrhovnog nadzorništva. U tome djelokrugu medju ostalim propisano je u g) nadzor nad uporabom madžarskog jezika.

U 25. br. služb. glas. izdalo je željezničko ravnateljstvo pod brojem 77.220 slijedeću naredbu: Naši službenici učinit će u svome vlastitom interesu najbolje, da molbe za pomadžarivanje svog prezimena glasom niže citiranog pravilnika, podastru redovitim službenim (kroz željez. upravu) putem. Molba se imade po niže naznačenom formularu najjednostavnije sastaviti tim više, jer nikakova motivacija za madžarizaciju nije nužna. Primjerak molbe imade ovako glasiti: Preuzv. gospodinu ministru unutarnjih posala! Potpisani se uslobodjuje najsmjernije zamoliti za dozvolu da na temelju priloženih priloga može svoje (kao i svoje djece Pavla, Josipa, Ivana) prezime pomadžariti u »Balász« itd. Ove molbe imade pretpostavljeni glavar stanice vidirati. Kod malodobnika i siročadi

može ovakove molbe potpisati majka ili tutor. Kod izbora imena preporuča se knjiga ministerijalnog tajnika Felkes Simona, koja je poslana na sve stanične glavare i kojoj je naslov »Kako da si pomadžarimo svoja imena« i t. d.

Ministarstvo trgovine izdalo je dne 1. VII 1897. naredbu pod brojem 30.847 u kojem se sistemiziraju dva pitomačka zavoda za djecu onih roditelja željezničkih službenika kraljevine Hrvatske i Slavonije, koji nemogu svoju djecu uzgajati u madžarskome jeziku — i to prvi u Kapošvaru, a drugi u Szegedinu. U ovim zavodima, je od godine 1897., (Ovo bi valjalo prezentirati na uvid gospodinu zastupniku Barthi, koji je postao glasovit u Hrvatskoj »zbog one famozne interpelacije« o madžarskim školama u Hrvatskoj.) Djeca se za te zavode »verbuju« na slijedeći način: Na samotnim stražarnicama gdje je željeznički stražar obdaren sa više djece, dovezu se gospoda poglavari (često puta su ti glavari jednostavni nadgledatelji pruge) na »trezini« te odmame stražarevu djecu za pomenute zavode sa kojekakovim obećanjima; da će se tamo dijete besplatno opskrbiti i iškolati i da će ga napraviti gospodinom, Stražanin u nadi, da će si dijete usrećiti, drage volje pristane na »verbovanje«, ali u zao čas, jer kad se takovo dijete vraća iza nekoliko godina kući, onda se stidi svog materinskog jezika i svojeg hrvatskog porijekla, te javno ispovijeda da je Madžar.

Videći ugarska vlada tako sjajan uspjeh patriotskog djelovanja ovih zavoda, poveo se je i ugarski ministar poljodjelstva, te je izdao na sve šumarske zajedničke činovnike Hrvatske i Slavonije naredbu br. 15.od 4.VI. 1904., koja glasi po prilici ovako: Za svaku oženitu osobu, namještenu u opsegu šumarskih ureda i ravnateljstva Hrvatske i Slavonije, čija se djeca u Madžarskoj uzgajaju u javnim zavodima na madžarskom jeziku, doznačujem doplatak od 400 kruna godišnje. Držim dostojnim pače potrebnim, da je državnom potporom olakša usposobljenje djece državnih činovnika na teritoriju

Hrvatske i Slavonije u madžarskom jeziku«. — da nebude dvojbe, donašamo i madžarski izvorni izvadak:

»A Horvát-Szavonország területén fekvö álami erdöknél és ezek igazgatóságainál szolgálatot teljesitö kezelésiés számvevö ségi személyzet mindazon családos egyénei részére, kik gyermekeit Magyarorŝágom magyartanylvü és nyilvanos tanintézetben neveltetik, évi 400 korona szolgálati potlékot irányoztam elö. Méltányosnak,sot szükségesnek vélem ugyanis, hogy Horvát-Szlavonorszag területén müködo állami tisztviselök gyermekeinek magyar nyelven történo kiképzése álami támogatás segélyével is megkönnyittessék«.

Naredba ravnateljstva kr. ug. drž. željeznica broj 40.948 od god. 1908. naredjuje način sastavaka službene matice, te kaže medju ostalim: »Službenu maticu (szolgálati táblazat) imade svaki službenik (željeznički) vlastitim rukopisom u madžarskm jeziku ispuniti. Samo u takovom iznimnom slučaju može tko drugi ovo obaviti, ako je dotični namještenik nižeg službenog svojstva, te nečista i nečitljiva rukopisa ili ako je dotičnik kao pripadnik Hrvatske i Slavonije na tamošnjim prugama tamo dodijeljen te madžarskom jeziku nevješt, samo što u tom slučaju dotičnik mora istu vlastoručno potpisati.

Kr. ug. ministar trgovine izdao je naredbu br.78.117 od 21. XII. 1891. i 77.524 od 29 I. 1892., kojom se naredjuje, da se imade od svakog željezničkog službenika Ugarske, Hrvatske i Slavonije ustegnuti po 2 novčića (4 filira) od svake forinte njegove plaće i mjesečno izručiti centralnoj blagajni bolesničke blagajne kr. ug. državnih željeznica u Budimpeštu (Máv. betegsegélyzö péntár). Naredba istog ministarstva br. 124.718 od god. 1895., odredjuje, da se slična taksa imade ustegnuti i od službenika riječkih i pomorskih parobrodarskih društava zemalja krune ugarske (A magyar folyam — és tengerhájozási részvénytársasaghoz kirendelt hajos szemelyzet).

Ministarska naredba izdana po želj. ravnateljstvu pod brojem 13.808—1890 i 46.473—90, te 83.496—1891., naredjuje da

se sva željeznička službena korespondencija imade otpremati (franko) prosto od poštanskih biljega. Medju ostalim propisuje uslijed toga ta naredba, da se naslovi imadu sastaviti: n. pr. »Postaje glavaru kr. ug. državne željezničke u Vinkovcih« a ne: »Postaje glavaru u Vinkovci«.

(«A magyar királyi államvasutak állomási fönökségének Vinkovcze« és nem igy: »Az állomási fönökségnek Vinkovcze«).

Kod naslova imade se pridržati slijedeća opaska: U službenom poslu prosto od poštarine. (Hivatalbol közszolgálati ügyben portomentes). I to je dovoljan dokaz, da su željeznice smatrane državnim, a ne pako poduzećem države.

Naredba br. 40.244—1901. i 26.104—1898. propisuje za službenike i privremene namještenike položenje zavjere ili prisege: U tekstu ove prisege zavjeruje se na ugarski ustav. Tekst ove prisege istovjetan je sa tekstom zavjernica ostalih državnih činovnika u Ugarskoj koji se smatraju javnim iliti državnim činovnicima.

Da su željezničari smatrani kao državni činovnici dokazuje i tekst nove prisege, koja se kani sa novom službenom pragmatikom za željezničare kodoficirati i koja glasi: Službena prisega stalnih namještenika glasi: »Ja . . . zaklinjem se svemogućim Bogom, da ću Njegovom cesarskom i apostolskom kraljevskom Veličanstvu, vladajućoj kući Njegovog Veličanstva, ustavu zemalja ugarske svete krune, u ma kakovim odnošajima vjeran ostati, zakonite naredbe, službene propise savjesno i vjerno održavati, javne interese službe vazda pred očima držati, svojim predpostavljenim pokoravati se i njihove naputke točno ispunjavati.

Da ću u redarstvenim poslovima, koji su mi željezničkoposlovnim redom povjereni, vjerno, točno i s odanošću postupati; u interesu sigurnosti, redovitosti, ili propisnosti željezničkog posla, kao i u interesu propisnoga obavljanja brzojavne i telefonske službe sve moguće učiniti, te u koliko bi se željeznički brzojav takodjer za otpremanje državnih i privatnih

brzojavka upotrijebio, točno održavati u tom pogledu već izdane propise, kao i one, koji će se još izdati, te ću bditi nad tim, da službene propise i naputke i drugi održavaju.

Da ću službenu »tajnu« čuvati, sve poslove, koji se tiču željezničkog ratnog prometa, na to se odnoseća pomoćna sredstva i odredbe, bilo da za njih vlastitim iskustvom, bilo saopćenjem drugih saznadem, napram svakomu tajnim držati i iz svih sila nastojati, da zapriječim to, da bi na to nepozvane osobe mogle saznati za ove poslove, odnosno pomoćna sredstva i odredbe. Tako mi Bog pomogao!« (Slična je zavjernica i privremenih namještenika).

Oni, koji su u neposredno prijašnjoj svojoj željezničkoj službi već položili zavjerenje, dužni su i ovu novu prisegu položiti za mjesec dana, računajući od dana stalnoga namještenja, drugi namještenici pako još prije zauzeća svoga namještenja.

Naredba želj. ravnateljstva br. 29.399 od g. 1887., koja propisuje način ovršivanja i sklopljenja pravnih poslova donosi stavak, koji se proteže i na pruge Hrvatske i Slavonije i koji ovako glasi: Pravni poslovi (nagodbe, ugovor, ovjerovljenja itd.) imadu se uvijek pod naznakom »kr. ug. državne željeznice sastaviti i to bez iznimke u madžarskom službenom jeziku. Pod pravnih spisa za osobe koje nijesu vješte madžarskom jeziku, imade se kod zaključka staviti slijedeća primjedba: »Ovaj . . . (ugovor itd.) je po potpisanom u nazočnosti 2 svjedoka (stranki) interesentu pročitan, a sadržaj u njemu razumljivom (hrvatskom itd.) jeziku protumačen«. Za pravne spise stranaka na želj. prugama Hrvatske i Slavonije, imade se za ove u slučaju izričitog zahtjeva takodjer priložiti i prijevod (spisa i priloga) u onom jeziku, kojeg dotična stranka razumije. U takovom se slučaju imade u madžarskom izvorniku kao i u prijevodu pravnog spisa, istaknuti, da je stranka madžarski original iz priloženog vjernog prijevoda potpunoma shvatila i t. d. Naredba imade u §. 17. jedan stavak, koji se kosi

sa našim autonomnim zakonima, jer proglasuje i propisuje za sve pravne spise i ugovora klauzolu sa kojom je samo sjedištu ravnateljstva (naime Budimpeštanski sud) priznata sudbena nadležnost za sve karnosne slučajeve, kako se iz ovoga vidi: . . . »Perbiroság«, »Egyetértöleg mégallapittatik, hogy a jelen szerzödésböl eredö mindazon perben, a melyet i magy. kir. államvasutak, mint felperes, folyamatba tennének aláaveti magát . . . (a szerzödö fél neve, illetöleg czége) . . . a magy. kir. államvasutak tetszéese szerint választando akár a sommás, akár a rendes biroság illetékességések és eljárásának. Ellenben azon perek, a leyekben a magy. kir. államvasutak mint alperes jelentkeznek, csakis a magy. kir. államvasutak igazgatoságának székhelye szerinti illetékes birosag elöt, az ügy természetének megfelelö eljáras szerint, döntendök el«.

Naredbom br. 17.727— 1889. priznaje se kr. ug. Curia u Budimpešti kao zadnju sudbenu instanciju za karnosne poslove tičućih se u §. 70. naredbenika (Betriebsreglement) nastalih sporova (otštete za zakašnjenja otpreme). I ova naredba kosi se sa našom autonomijom u sudbenih stvari.

Kr. ug. ministarstvo trgovine izdalo je 28. — I. g. 1891 pod brojem 645—III. naredbu; koja ustanovljuje kompetenciju i nadzor za sve na teritoriju kr. Hrvatske i Slavonije projektirane željeznice cestovne i svake vrsti željeznice; kao i način dozvole i gradnje. Neki §§. ove vrlo omašne naredbe, koju radi pomanjkanja prostora nemožemo ovdje citirati, sadržavaju sužívanje i prikraćivanje prava hrvatske vlade. Isto tako i naredba ug. ministarstva trgovine br.45.404—III. od 23.— VIII 1891. koja propisuje nadzor i izvršbu sigurnosne i gradjevne propise za željeznice na teritoriju kraljevine Hrvatske i Slavonije. U obim ovim naredbama, daje se vrhovnom »željezničkom i parobrodarskom nadzorništvu« kod ministarstva takav djelokrug koji suživa onoga hrvatske vlade.

Kr. ug. ministarstvo komunikacija izdalo je 18.— V. g. 1889. naredbu pod brojem 22.362, kojom se oslobadjaju službenici koji nose oružje (samokres itd.) od ikakove takse, za nošenje oružja, sa navodom, *da je ovo vlasništvo države* (az állam tulajdonát kepezö). Na koncu ove naredbe veli se, da ta naredba vrijedi za kraljevine Hrvatske i Slavonije (beleértve a Horvát-Slavonországokat is). Ova naredba izričito potvrdjuje vlastništvo države, a ne državnog poduzeća, a u drugom redu suzuje autonomno pravo hrvatske vlade, koja je kod izdavanja dozvole nošenja i pristojba za oružje jedino kompetentni forum.

II.

Mi smo donijeli ove naredbe, da se snjima pobija jednom za uvijeke navodi madžarskih vladinih krugova i službenog novinstva ug. vlade, kojim se je u više navrata pokušalo obezkrijepiti stanovište hrvatskih političara i prikazati shvaćanje službenih krugova, *da su željeznice privatno državno poduzeće,* na koje se prema tome ne proteže naše jezično pravo i državno pravni zakon.

Nu da neimademo jasnog teksta u §. 9. nagodbenog zakona, kojeg niže citiramo, to bi i one naredbe jasno posvjedočile, da Madžari ovu pretpostavku, ili kako da se izrazimo krivo tumačenje izvode lih kad se radi o tome, da svoje — blagorečeno — bezakonje, pokriju diplomatskim doskočicama.

Medjutim stanovište naše osniva se na §. 9 nagodbe, gdje se medju zajedničkim nam poslovima s Ugarskom nabrajaju željeznice u Hrvatskoj dakle su zajedničke institucije, na kojima mora doći do vrijednosti onaj paragraf nagodbe, koji odredjuje, da je i za zajedničke urede u Hrvatskoj službeni jezik hrvatski. Citiramo ovdje doslovce: § 9. »Svim kraljevinama krune ugarske zajednički poslovi su nadalje novčarstvo, kovani novac, bankarstvo — — — — (itd.) — pravo pomorsko, trgovačko, mjenbeno i rudno te uopće trgovina, mitnice i malte, brzojavi, pošte *željeznice,* luke,

brodarstvo . . . »Evo i ovdje je nagodbeni zakon jasan i nedvouman i pred njim pada teorija o privatnom poduzeću ugarske države, pada ako se i misli pod ugarskom državom samo Ugarska, jer željeznice su po nagodbi zajedničke, prema tome im službeni jezik imade biti na teritoriju kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije hrvatski. Kao što je u Ugarskoj madžarski jezik državnim, tako je u Hrvatskoj državni jezik hrvatski, a sve što je protivno nema osnova.

Tvrdnja ugarske vlade, da su željeznice tek privatno poduzeće države je tako labava i može se sa naše strane tako lahko pobiti, da za to nije ni nužno mašiti se pravnih i zakonskih teza, jer se ova protivi ne samo zakonu nego i zdravom razumu. Medjutim ta tvrdnja nije nova. To je već davni bespredmetni izgovor sa ugarske strane na naša mnogogodišnja gravamina proti toj zloporabi nagodbenog zakona, koji u §. 9. jasno nabraja sve zajedničke poslove dakle takodjer i željeznice. Pa da to i nebi bilo u zakonu precizirano bila bi još uvijek takova tvrdnja absurdum, koji se dade vrlo lahko pobijati pa je šteta o tome u opće riječi i crnila trošiti. Opažamo, da je tvrdnja, ako hoćemo i dosta smjela, jer otvara precedente i za »daljnja privatna poduzeća«. To jest, danas sutra bi moglo pasti u glavu ugarskoj vladi, da i pošte, brzojav, duhanski i solni monopol, parobrodarstvo, šumarstvo, svilogojstvo, cesto gradnje itd. pod sličnom tvrdnjom, da su to privatna poduzeća države, — posve madžarizira — i izmakne ispod pripadnosti nagodbenog zakona, koji vrsta ove u zajedničke poslove. Nadalje valja uzeti u obzir i to da bi se proti takovome principu dalo još i sa stotinu drugih argumenata prigovarati. Jedan od glavnijih je svakako taj da je ugarski državni erar *prisilio* u svoje doba »c. k. društvo državne željeznice« da neka njezine pruge u Ugarskoj odstupi ugarskoj državi (kao n.p. ona iz Szolnoka—Arada—preko Temišvara itd.) Zar si je mogla »kr. ug. državna željeznica« kao privatno poduzeće što takova dozvoliti, bez državnog autoriteta?

Onda se ne treba zaboraviti, da u Austriji imade privatno poduzeće koji nosi naslov »c. k. *društvo* državne željeznice«, to je doista privatno poduzeće, ali je činovništvo uvršteno medju državno činovništvo. Pa je taj princip državnog privatnog poduzeća ispravan i bilo bi to poduzeće, tek poduzeće ugarsko-hrvatske državne zajednice na čijem je teritoriju za Ugarsku: madžarski, a za Hrvatsku: hrvatski jezik. — Da o tome dvojbe nema dokazuje činjenica, što je Hrvatska dostatnom svotom participirala za izdatke i gradnju i podržavanje željeznica u Hrvatskoj, a da joj se nijesu predočili točni računi o dohodcima tih željezničkih pruga. I kod ove zgode smo samo znali što i koliko nam treba platiti, a što je unišlo o tom nam se još nikada nijesu točni računi izručili. Mi smo se borili za naš narodni hrvatski jezik na čitavom teritoriju Hrvatske, te nismo nikada dali našu privolu za ono što se je praksom ukriomčarilo u t. z. zajedničke urede. Pače se je proti tim zlouporabama s naše strane uvijek očajno borilo. Ne treba daleko poći u prošlost već je dostatno spomenuti g. 1903., gdje je cijeli narod ustao proti: »Magyar állam vasutaku«.

Da Madžari pomoću željezničke pruge u Hrvatskoj, koje oni sámi nazivaju »*madžarskim oazama*« u Hrvatskoj, idu za dvostrukim ciljem — to oni već i ne taje. Prvim ciljem idu zatim da pomoću spomenutih oaza spoje »Magyarorszag« sa »Magyartengerom« — a drugim ciljem naime namještanjem madžarskih službenika i uvadjanjem madžarskih škola kane ojačati madž. elemenat u Hrvatskoj i time po malo izigrati i potisnuti autohtone hrvatske elemente iz naše domovine, te umnožiti broj pionira madžarske ideje u Hrvatskoj.

Oni započeše u sedamdesetim godinama vrlo skromno — po stanovitom proračunanom sistemu ustrojenjem željezničkog činovničkog tečaja u Pešti. Sa zgoljno madžarskim nastavnim jezikom tog zavoda isključeno je Hrvatima namještenje kod željeznica u Hrvatskoj. Strukovne ispite za podčinovnike i za službeničko osoblje — koje se je još do g. 1896.

moglo i hrvatski polagati — ukinuše — preustrojivši u zgoljno madžarske. — Propisnici koji se ispočetka izdavahu i hrvatskim jezikom izdaše samo u madžarskom izdanju.

Kad se hrvatski mjerodavni krugovi pritužívahu proti nenamještavanju Hrvata — izgovarahu se, da se ne javlja dovoljan broj Hrvata, premda bi ih se našlo još sada na prugama željeznica Austro-Ugarske i Bosne usprkos tome izigravanju, dovoljan broj za pohrvatiti sve pruge u Hrvatskoj i Slavoniji. Iz statističke skrižaljke pako — dokazati ćemo sa nepobitnim brojkama koliko je Hrvatska pridonosila za te »ugarske« iliti bolje rekuć »madžarske« željeznice.

Neki se nadahu od madžarske neodvisne stranke, nakon t. zv. »Riječke rezolucije«, da će donekle tome besprimjernom bezakonju na kraj stati. Nu ti se kruto prevariše, jer je odmah iza nastupa Košuta ministrom trgovine onemogućeno i svako natjecanje Hrvata k željeznici sa naredbom, koja je izdana još mnogo prije pragmatike.

Čim je Košut i njegov famulus Sztereny nastupio vladu izdao je kao ministar trgovine 24. lipnja 1906. pod brojem 45.881. III. naredbu, koja je po njemu potpisana, po kojoj se svi kompetenti na eventualna ispražnjena željeznička mjesta — bez razlike kategorije i svojstva — mogu tek onda natjecati za takova mjesta, kad se natječaj u službenom glasniku »Budapesti Közlény« u lipnju i u prosincu svake godine oglasi. Treba dobro shvatiti što se pod tim smjera.

Ponajprije valja znati, da taj službeni glasnik čitaju samo vrhovne oblasti u Madžarskoj, za tim se iz tog »Budapesti Közlény-a« ne razabire kamo i na koju željezničku oblast treba kompetirati.

A konačno čitali smo u prosinačkom broju g. 1906. tog »B. K.« da su ispražnjena neka mjesta željezničkih stražara i kočničara »ali da ti isti imadu biti potpunoma vješti u govoru i pismu službenom madžarskom jeziku«.

Time se je smjeralo i zadnjega »vahtara« Hrvata istisnuti iz željezničke službe.

Nadalje je izdao Košut odmah kod nastupa novu naredbu, po kojoj se imadu davati signali u prometnoj službi.

Budući da je signalna služba u savezu i sa hrv. kaznenim zakonom, to se je novi propisnik te struke morao i za željezničke stražare i čuvare osim madžarski i u hrvatskom jeziku izdati, — nu novi prometni propisnik br. 27. izdan je samo u madžarskom jeziku, a ne više kao prije, i hrvatski i to zato, da se sve Hrvate sa prometne službe makne, da ne bi smetali vanjskom madžarskom karakteru željezničke pruge, koji mora (po pragmatici) po vanjštini nositi čisto madžarsko obilježje.

Nu pod Košutovom erom počeše i radnike dovažati na hrvatske pruge i na željezničke stanice. A na nekim stanicama im prirediše i velika konačišta kao n .pr. na Rijeci, gdje im sagradiše besplatnu dašćaru, pače i u željezničke vozove ih ukonačiše, samo da bude veća invazija: »Tengere Magyar!«

Madžari su nebrojeno puta naglasili, da su željezničke pruge u Hrvatskoj oaze, koje podržavaju vezu madžarskog jezika sa materom zemljom i jedini vidljivi znak u Hrvatskoj, po kojem se supremacija madžarske države vidjeva.

U ime te njihove misije rade oni naprečac neumorno, počam od najviših činovnika do najmanjeg nadglednika pruge — da, što više, Madžara dodje na hrvatske željeznice, pa zato se sve usmene i pismene hrvatske kompetente odbija sa izgovorom: *»u pomanjkanju ispražnjenih mjesta se molba ne uvažuje!«*

Ta misija ide i dalje. Sve potrepštine, inventara i materijala, što ga na hiljade i hiljade željeznice potrebuju iz Madžarske se dobavlja, samo da se i na taj način naš domaći proizvod pa i same sirovine — istisnu.

Konačno se latiše još jednog poduzeća, koje obistinjuje onu glasovitu Biernsonovu: o najvećoj madžarskoj industriji.

Oni naime ustrojiše tri internata — u Segedinu, Kaposváru

i Budimpešti, u kojima se djeca nemadžarskih željezničara imadu odgajati u madžarskom duhu.

Vele naime, da je taj zavod za djecu, koja ne imadu prilike uživati madžarsku naobrazbu. Veći broj djece za te internate pohvataše u smislu riječi — što lažljivim obećanjima — što zastrašivanjem — od siromašnih hrvatskih željezničkih čuvara i radnika.

* * *

Dok se je na takav način udomila madžarština i madžarski živalj na željezničkim prugama u Hrvatskoj, nastavljalo se sa sistematskim odbijanjem Hrvata od željeznice i sa proganjanjem i ugnjetavanjem onog malenog broja Hrvata, što još preostade kod željeznice.

Zajedničko ugarsko-hrvatsko ministarstvo trgovine i komunikacija u Budimpešti kao nadzorna vlast nad željeznicama u Ugarskoj i Hrvatskoj, vrši pravo kontrole nad željezničkom upravom te željezničkoj tarifi.

Tu vlast je ministarstvo uvijek izrabljivalo u korist Ugarske, a na uštrb Hrvatske. Čitave debele knjige dale bi se o tome napisati, kako se sa madžarskom tarifalnom politikom izigravaju narodni interesi, trgovina i gospodarski interesi Hrvatske.

Nećemo, da zatežemo dokazima, jer to ne spada ovamo i jer će o tom predmetu izaći doskora vrlo opsežna studija iz stručnjačkog pera. Jedino nam je spomenuti, da je uslijed gore spomenute madžarske tarifalne politike željeznički uvoz i dovoz u hrvatski centar — u glavni grad Zagreb — gdje bi — da je sudbina naših željeznica i gospodarstva u našim rukama — imalo biti središte skladišta za uvoz i izvoz — tako štetno za nas udešen, da je ovaj poglavitim uzrokom skupoći živeža u glavnom gradu Zagrebu.

Istodobno kad nas na takav način izigravaju tarifalnom politikom, — pruža madžarsko ministarstvo trgovine najveće

tarifalne i druge pogodnosti u Hrvatskoj; madžarskom živežnom otpremom društvu (Magyar elelmiszer — szálito rézvény társaság). Jedna od tih glavnih pogodnosti jest t. zv. tajna refakcija, koju podjeljuje madžarsko ministarstvo tamo gdje treba unapredjivati interese madžarske trgovine i prometa na uštrb Hrvatske. Jeli se može igdje na svijetu naći takove zloporabe vrhovnog prava državne vlasti kao nadzorne oblasti nad željeznicama — kao što u Madžarskoj?

Za ilustraciju štetnosti gore spomenutoga, neka služi slijedeći primjer: Hoće li koji hrvatski trgovac otpremati, dobaviti, n. pr. iz Koprivnice kao glavnog tržišta blaga i peradi robu iz Hrvatske, to mora ovu, mnogo skuplje cijeniti, nego gore spomenuto društvo, koje osim državne potpore uživa ogromne tarifalne pogodnosti na željeznici.

Nije dakle čudo, da skoro svu perad i sve blago na Koprivničkim sajmovima pokupuju madžarski židovi članovi gore spomenutog društva, — a domaći trgovac iz neposredne blizine onog mjesta mora skuplje plaćati svoje živežne potrepštine. To je maleni primjerak blagodati madžarske tarifalne politike.

Dakle — nije dovoljno, da nam naprtiše madžarsku željeznicu kao svoju oazu, koja bi imala da ih spaja sa »Magyar tengerom«, već nam ujedno oduzima sve životne i gospodarske sokove, da nas na taj način ne samo kulturno već i gospodarski unište. Njihova je lozinka pomadžariti, potlačiti, gospodarski uništiti osiromašiti i poniziti . . .

***

Sve što je sada ovako naredbama udešeno bilo, *dobilo je sa poznatom pragmatikom, zakonitu podlogu.* Drugim riječima rečeno: Madžari sa »željezničkom pragmatikom«, mimo postojećeg nagodbenog zakona, sve ovo bezakonje uzakoniše. Madžari sa »željezničkom pragmatikom« protiv kojoj se vodi sa naše strane toliko oštra borba, uzakoniše protuzakonitost.

Kad se pročitaju prvi §§. ove zloglasne pragmatike — koja

je onako mučki u najvećoj tajnovitosti spremljena a onako iznenadno bačena na stol ugarskog sabora — razabire se u prvi mah jasno, da se njome namjeravalo *uzakoniti madžarština* kod željeznice, jer tamo stoji:

»§ 1. Ovaj se zakon proteže na sve u području zemalja ugarske svete krune u poslu državne željeznice javnoga prometa na strojnu silu, te na njihove namještenike.

U ovom zakonu valja razumijevati: pod nazivom »željeznica« na strojevnu silu uredjeni željeznički pothvat javnoga prometa; pod »namještenikom« svakog člana osoblja takovog željezničkog pothvata (§ 2.); pod »pretpostavljenicima« one osobe, koje prema ustrojstvenim propisima pojedinih željeznica imadu bilo neposredno bilo posredno pravo raspoložbe ili nadzora nad namještenikom; pod »vrhovništvom« pako sve one pretpostavljenike, koji i nad neposrednim pretpostavljenikom namještenikom imadu pravo raspoložbe ili nadzora.

Članovi stalnog, kao i privremenog osoblja smatraju se sa gledišta uporavljivanja kaznenih zakona *javnim činovnicima.*

§ 4. U službu željeznica prima se samo osoba: *a) koja je ugarski državljanin, te znade madžarski;* b) koja je 18. godinu života već navršila, ali u vrijeme prijema nije prekoračila 35. godinu života.

Od onih namještenika na području Hrvatske i Slavonije, koji su zvani da za vrijeme svoje službe s općinstvom opće, traži se i znanje hrvatskoga jezika.«

I na početku ove knjižice, spomenutim Baroševim naredbama, tražilo se je od onih namještenika na području Hrvatske i Slavonije, znanje hrvatskog jezika — ali kako se poštiva hrvatski jezik od strane madžarskih željezničara poznato je predobro čitavom narodu iz hiljade i hiljade slučajeva.

Jedan od najmarkantnijih jest taj, da je madžarski činovnik odvratio banici, kad ga je ova upozorila, da mora s njome hrvatski govoriti, *»nekem nem kell tudni horvatul, mert*

magyar vasuton vagyunk« (ja ne moram znati hrvatski, jer smo kod madžarske željeznice.

Uslijed toga potpunoma je opravdana bila borba hrvatskoga naroda protiv željezničkoj pragmatici, jerbo to nije samo borba za jezik i pravo — već ujedno borba za opstanak.

MAGJARIZACIJA HRVATSKE OBALE I HRVATSKOG POMORSTVA

Kao nastavak madžarizatorske akcije u Hrvatskoj sa strane Madžara, donašamo sve pojave i sva nastojanja Madžara, koja poduzeše ovi za sistematsku madžarizaciju naše morske obale, našeg pomorstva, našeg parobrodarstva. Ova madžarizacija dobiva hrane i potpore od čitavog madžarskog javnog društva, a podupira ga najizdašnije t. zv. ugarsko-hrvatska vlada sa novcem. Dakle i sa novcem ubranim i od hrvatskih porezovnika.

Nu da predjemo na sam predmet. Potodbor Hrvata koji je vodio g. 1868. pregovore sa madžarskim odborom u predvečerje hrv.-ug. nagode pretpostavio je — medju ostalim točkama — glede pitanja »Rijeke sa cijelim područjem kao cjeloviti dio kraljevine Hrvatske«, a da naprosto prema Ugarskoj istu sudbinu dijeli s materom zemljom Hrvatskom, te se obzirom na to, da su Hrvati pripravni i preko postulata prag. sankcije još u užu realnu vezu sa Ugarskom stupiti — očekiva od ug. kralj. odbora — pošto taj vez ima biti podlogom trajnoga mira i sloge medju obim zemljama, da pravedno riješenje ovog pitanja neće postati »kamenom smutnje« sa ugarske strane. — Franjo Deak je na to odvratio: »da će se i glede Rijeke, kao i ostalih pitanja već naći ,kakav izlaz'«.

Taj »izlaz« su kasnije Madžari našli sa glasovitom krpicom ili § 66. po kojem »*grad Rijeka i njegovo okružje sačinjavaju posebno s Ugarskom krunom spojeno tijelo* (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus), *i na nju protežućih se zakonarskih i administrativnih odnošaja učinit će se putem deputacijonalnih rasprava između Ugarske, Hrvatske, Slavonije te grada Rijeke dogovor zajedničkim sporazumljenjem«.*

Intencija većine osnovatelja nagodbe bila je u toliko patriotična, što je htjela staviti Rijeku u okvir cjelovitosti sa kraljevinom Hrvatskom, i na taj način otisnuti Madžare od mora te postaviti klin njihovoj lozinki: »*Tengere Magyar*«! Ali ipak — pobijedio je onaj zakulisni »*izlaz*« Deakov sa §§. 66. po kojem je Rijeka kao »corpus separatum« postala posebnim dijelom krune ugarske, dakle Ugarsko-Hrvatske države. Dakle i po tome »izlazu« imadu odlučivati u zakonarskim i administrativnim pitanjima — tri faktora: Ugarska, Hrvatska i grad Rijeka. Nu sve interpretacije zakona i paragrafa izigraše Madžari na uštrb Hrvatske, a u službi svojeg cilja »*Tengere Magyar*«!

Na čelu grada Rijeke postaviše Madžari posebnog guvernera. Isti je ujedno predsjednik kr. pomorske oblasti, koja proteže po tumačenju tog »izlaza« svoj djelokrug ne samo na Rijeku s kotarom, nego i na hrvatsko primorje.

Povrh toga nosi riječki guverner naslov: guverner grada Rijeke i ugarsko-hrvatskoga primorja. I ovu si vlast nad hrvatskim primorjem arogira madžarski guverner na Rijeci sve po onoj lozinci: »*Tengere Magyar*«! Ovo se pače protivi i § 65. nagodbe — koja priznaje cjelokupnost Hrvatske izuzevši u §. 66. istaknuti »Corpus separatum«.

Pokojni Pliverić je to u svojoj spomenici ovako protumačio: »*Pošto riječki guverner kao takav nema nikakova posla ni jurisdikcije izvan grada Rijeke i njezina kotara na teritoriju hrvatskom, nego samo kao predsjednik kr. pomorske oblasti — imalo bi se u njegovu naslovu riječ »ugarsko-hrvatsko« zamjeniti sa riječi »hrvatsko« Primorje, jer u koliko se može govoriti o primorju ugarskom, ono je već sadržano u oznaci grada Rijeke i predsjednik kr. pomorske oblasti za Rijeku i hrvatsko primorje.*«

Da se laglje dodje do cilja narinula je riječka pomorska oblast — koja bi po tumačenju nagodbe imala biti »*zajednič-*

ka«, *a kao takova na zgoljno hrvatskom teritoriju kao i na Rijeci, hrvatska* — kod raznih luka našega primorja talijansko uredovanje sa tiskanicama u madžarsko-talijanskom tekstu gdje je ovo posvuda do g. 1870. bilo hrvatsko.

Čim je madžarska vlada učvrstila vlast svog guvernera na Rijeci započela je sa sustavom madžarizacije. Isprva oprezno ali sigurno. Istisnuvši sve hrvatske oblasti, škole i institucije iz Rijeke uvela je malo po malo madžarsko-talijanske škole, pomadžarila je sve urede. Koncentrirala ondje svoju izvoznu trgovinu, osnovala bogato subvencijonirana parobrodarska društva, javna skladišta, banke, pomorsku akademiju i t. d. o čemu će ovdje još biti govora. Svi faktori ovih madžarskih institucija idu samo za jednim ciljem, da naime učvrste vlast madžarske vlade i Madžara na morskoj obali. Da na tome madžarskom primorju (Magyar tengerpart) osnuju madžarsku trgovačku mornaricu sa madžarskim poslovanjem te sa madžarskom trgovačkom mornaricom. Gdje tko će se začuditi toj smjelosti. Nu da to Madžari sasma ozbiljno smjeraju i tako shvaćaju, dokazati ćemo u nastavku ove knjižice.

Iz početka ne mogaše Madžari izaći odmah sa nasilnom madžarizacijom, pa za to podupirahu »*talijanaštvo*« kao ustuk i klin protiv zgoljnom hrvatskom pučanstvu hrvatskog i istarskog primorja. Kasnije kad je ovo »Talijanaštvo« dobivalo hrane i potpore iz Italije, osmjelilo se ovo u toliko, da je odbacilo masku »talijanaštva«, te je počelo živo isticati čisto talijanski narodnosni karakter. Ne htjedoše više, da budu: »Ungheresi di madre lingua italiana«, već »cittadini italiani di Fiume«, koji se sakrivaju za umjetno lokalnim patriotizmom autonomije iliti »Fiumanismom«. Kasno tek uvidiše Madžari da im je ovaj novi takmac — kojem oni u svojoj političkoj nespretnosti sami otvoriše vrata na Rijeci — postao pogibeljan.

Osobitu brigu posvetiše Madžari školama na Rijeci i okolici. Za ilustraciju školske obuke na Rijeci svjedoči nam čitanka za I. elementarni razred. Na 37. strani ove školske knjige

čita se: »Io sono nato a Fiume. A Fiume sono nato e sono per questo Fiumano. Io non sono soltanto Fiumano, sono anche Ungherese, perchè Fiume forma una parte d' un paese molto grande, molto ricco e molto bello, chiamato Ungheria. L'Ungheria è la mia patria. Tutti quelli, che sono nati nell' Ungheria, si dicono Ungheresi«. (Ja sam rodjen na Rijeci. Rijeka je moje rodno mjesto. Za to sam i ja Riječanin. Nu ja nisam samo Riječanin već i Madžar. Jer je Rijeka dio jedne velike, bogate, i lijepe zemlje, koja se zove Madžarska. Madžarska je dakle moja domovina. Svikoliki, koji su rodjeni u Madžarskoj, nazivlju se Madžari«.)

Ovo je očiti dokaz, da je Bjernson pravo imao kad je pisao, da je najveća industrija Madžara — umjetna fabrikacija Madžara iliti madžarizacije. — Ova se fabrikacija tjera tamo na veliko, jerbo je Madžarska vlada ustrojila na Rijeci i okolici ukupno 16 nižih i srednjih škola. G. 1895. započeo je prvi sukob izmedju riječkih Talijanaša i Madžara, odnosno madžarske vlade, koja je htjela potezom pera učiniti kraj t. z. riječkom statutu, koji osigurava gradu Rijeci dosta opsežnu autonomiju. Ustanove ovoga štatuta naperene su poglavito proti hrvatskom pučanstvu grada i okolice koje je po ustanovama ovoga štatuta izručeno na milost i nemilost vladajućoj talijanaškoj kliki grada i magistrata riječkog.

Ovaj štatut naime uvjetuje samo talijanskome jeziku isključivu supremaciju u gradskim poslovima.

Ovaj statut služio je riječkim Talijanašima donekle kao oružje proti invanziji madžarizacije od strane madžarske vlade i njihova guvernera kao glavnog eksekutora madžarske državne ideje na Rijeci. Madžari pokušaše, da ovaj štatut okrnje. Proti tome ustadoše isprva riječki Talijanaši u svome gradskom vijeću. Riječki guverner raspustio je gradsko vijeće. A kod ponovnog izbora dobiše Talijanaši pomoćju hrvatskih glasova većinu u zastupstvu. Ovo nije bilo po ćudi nekim riječkim talijanskim izrodima, koji na razne načine razbiše

solidarnost sa Hrvatima te malo po malo konačno popustiše Madžarima, koji uvedoše naredbenim putem razne ustanove, s kojima se na lukavi način razni postojeći zakoni i gore pomenuti štatut izigrava. Medju ovima spada naredba o pograničnom redarstvu, o madžarskim natpisima, i ribarskom pravu, o nadzornom vijeću u gradskoj delegaciji, o školskom nadzorništvu vlade, ustanova zakona o subvenciji trgovačke mornarice, o osiguranju radništva, o potrošarinskom porezu statističkom uredu, civilnog matičnog ureda, o nadzoru države nad obukom madžarskog jezika, o sirotištu i o popravilištu itd.

Riječke Hrvate pomalo izbaciše iz izbornih listina tako, da usprkos količini od najmanje jedne polovine čitavog pučanstva jedva 120 do 150 Hrvata na Rijeci uživa pravo glasa

Kad se uzima u obzir, da je po izbornoj listini g. 1905. bilo na Rijeci ukupno 2234 izbornika, od kojih otpada 216 glasova na javne državne činovnike, pomorske oblasti, političke oblasti, pošte, brzojava i ostalih državnih oblasti, 138 glasova željezničkih činovnika,, 194 glasova namještenika banaka i parobrodarskih društva, 24 madžarskih trgovaca dočim svi ostali glasovi spadaju Talijanašima i neupućenim mješćanima riječke okolice, koji stoje pod supremacijom riječkih talijanaških terorista. Da ovo sve madžarska vlada u dobro proračunatoj namjeri odobrava, dokazuje riješenje peštanskog vrhovnog kurjalnog sudišta od 20. III. 1907., kojim je isti odbio protest hrvatskih izbornika, koji su protestirali proti brisanju 200 hrvatskih izbornika iz listine izbornika za izbor narodnog zastupnika od g. 1906. Ovim riješenjem potpisanim po predsjedniku peštanske kurije ex ministru Vlašiću i referentu Nagyu, dokazaše Madžari, da je njihova glavna briga, da se Hrvate politički učine neškodljivim na Rijeci. Kada se pako uzima u obzir, da je ovo riješenje uslijedilo još u onom vremenu, kad još nije buknuo najnoviji madžarsko-hrvatski spor zbog pragmatike — onda je jasno, da se

Madžari ni u t. zv. eri bratstva u ničem ne promijeniše naprama Hrvatima. Nu sada ćemo se osvrnuti na glavniji predmet ove knjižice na pomorstvo i na sve one pokuse Madžara s kojima idu ovi za posvemašnjom madžarizacijom pomorstva i trgovačke mornarice.

Sve što pripada t. zv. riječkoj pomorskoj oblasti počelo se je sistematski madžarizirati.

Nećemo sizati u daleku prošlost, u dobu oživotvorenja nagodbe — već samo na najnovije činjenice.

G. 1902. izašla je naredba ugarske vlade, po kojoj imadu svikoliki činovnici, namještenici i piloti pomorske vlade naučiti madžarski jezik. Na 19. lipnja g. 1903. stiglo je iz Budimpešte posebno povjerenstvo madžarske vlade i vrhovnog nadzorništva željeznica i parobrodarstva, te je održalo formalni ispit iz madžarskog jezika. Ispostavilo se iza toga ispita — kao što je i naravno — da većina činovnika i pilota ne poznaje taj jezik; što se je naknadno posebnom naredbom oštro ožigosalo. Iste godine naredila je pomorska oblast, da se imade ustrojiti centralna ribarska komisija, koja od tog vremena vodi madžarske zapisnike.

Po ovome se vidi kako Madžari hoće na svu silu proturati madžarski jezik na primorju. Kad se pak pomišlja, da se je zapisnik centralne ribarske komisije u Trstu vodio u hrvatskom jeziku, kao što dokazuje javno izdanje publicirano pod brojem 10.720 24. III. 1903., onda je svakome jasno, da je nastojanje Madžara i sa stanovišta praktičnosti upravo baš pretjerano.

Madžari si staviše jednu vrlo veliku zadaću, koja akoprem nema bar do sada takova uspjeha, kakovom se oni nadahu, ali ju nastavljaju neumornim naprezanjem. Oni odlučiše naime, da sa Rijeke i kroz pomorsku oblast, te sa svim sredstvima, što im pruža državna vlast — stvore madžarsku mornaricu. Njima je dobro poznato, da bez madžarske trgovačke mornarice i madžarskih mornara nema smisla ni madžarsko primorje »Magyar tenger part«. Pa za to oni nastoje svom silom, da si takovu mornaricu čim prije osnuju.

Prvo im je djelo bilo, da na Rijeci ustroje pomorsku školu. Nu budući, da im je za ovu manjkalo stručnjaka i jer je u bližnjem gradu Bakru već odavna opstojala vrlo dobra nautika podigoše oni svoju pomorsku školu na stepen akademije, što posebnim zakonom uzakoniše, po kojem država izdaje samo onome diplomu pomorskog kapetana, koji imade pomorsku »akademsku« naobrazbu. Drugim riječima, htjelo se je naime na taj način u jednu ruku primorati pomorski naraštaji na pohadjanje ove »akademije«.

Troškovi riječke pomorske škole pokrivaju Madžari od dohodaka što uplaćaju brodovi u lukama primorja. U g. 1905. unišlo je ukupno K 397.306 u ime pristanišnog dohodka.

Prema tome troši Madžarska za svoju pomorsku akademiju na Rijeci u godini — više, nego iznaša trošak države za uzdržavanje sviju pomorskih škola u monarhiji. I to samo za to, da od onih 16 (25) pitomaca — za koje je madžarska vlada sagradila još i posebnu palaču na Rijeci, sa troškom od pol milijuna kruna, stvori 16 pomorskih kapetana za svoju buduću madžarsku mornaricu.

Madžarska vlada i na drugi način favorizira svoj pomorski pomladak, nu istodobno na sve moguće načine zapostavlja naše domaće pomorce. Iduće godine uzeo je riječki klub pomorskih kapetana odlučnu akciju proti zapostavljanju madžarske vlade pri namještivanju domaćih sila kod novogradjenih parobroda, koji plove pod austro-ugarskom zastavom. U pretstavci na vladu navadja spomenuti klub medju ostalim i slijedeće: »da se je ugarska vlada ogriješila proti §. 3. i 12. zakonskog članka XVI. od g. 1879., jer je namjestila tudjince za kapetane na svojim novim parobrodima subvencijoniranih društva »Atlantica« i »Adria«

Madžarska je vlada uzakonila 1907. godine novi zakon o uredjenju subvencijoniranja domaćeg brodarstva u kojem se

je gledalo samo na interes madžarske državne ideje, a na uštrb budućnosti naših pomoraca.

Mnogo je krivnje i na našim pomorcima, što se za njih tako malo tko zauzimlje i s razloga, što nijesu dovoljno organizirani. Pomorci hrvatskog primorja i Rijeke imadu doduše svoju organizaciju na Rijeci pod imenom »klub pomorskih kapetana«. Najveći broj članova ovog kluba sačinjavaju Hrvati bez kojih taj klub naprosto ne bi ni opstojao, pa ipak je karakter i saobraćajno poslovanje ovog kluba talijansko. Hrvatski pomorski kapetani imali bi se emancipirati od Talijanaša i Madžara te ustrojiti *posebnu hrvatsku organizaciju sviju pomorskih staleža hrvatske narodnosti* sa posebnim glasilom. Ova bi organizacija imala zadaću unapredjivanje interesa hrvatskog pomorskog staleža, s druge strane pak vršila bi i neku vrst narodne misije, i skupila bi u svojoj sredini sve pomorce Hrvate. Potreba je takove organizacije tim nužnija, što zapostavljanje pomorske struke od strane Madžara ide u pretežnjem dijelu na uštrb našeg hrvatskog elementa.

Takovoj organizaciji imali bi se priključiti i stručnjaci Hrvati pomorskih škola.

Glasilo ove organizacije zainteresiralo bi i šire krugove naše otatžbine za pomorstvo i naše pomorce.

Hrvatski pomorci zasvjedočiše ne jedanputa, da su najbolji materijal ove struke, te da su još bolji od samih Engleza, koji slove kao najbolji i prvi pomorci na cijelome svijetu.

Godine 1907. donio je službeni list razna odlikovanja nekih naših pomoraca, koji se istakoše kao vrsni pomorci, neustrašivi spasavači ljudskog života na dalekom oceanu. Nu u istome broju službenoga lista imenovan je od strane madž. vlade neki madžarski židov Polacsek ravnateljem parobrodarskog društva »Atlantica«.

Slučaj je taj, naime, da taj Polacsek (on je bio namješten na dunavskoj plovidbi u Galcu) u svojstvu agenta po ugarskoj vladi subvencioniranog ugarskog parobrodarskog

društva »Atlantica«, doveo je samu englesku momčad za nove parobrode — a isti dan nasnubiše na Rijeci Englezi i Amerikanci 52 pomorca Hrvata za parobrodarska društva »Cunard-Line« i »Red-Star-Line«. Kad se je na takav postupak potužio Riječki klub pomorskih kapetana ugarskoj vladi stavilo je društvo »Atlantica« uvjetom za namještivanje: poznavanje engleskog te madžarskog ili slovenačkog jezika. Ugarskoj je vladi time bilo nešto posluženo, jer je na taj način prešlo ono nekoliko madžarskih kapetana sa »Adrie« k »Atlantiki«. Videći naši pomorski kapetani, da ih obe vlade, austrijska kao i ugarska, zapostavljaju — naumiše osnovati t. zv. »federaciju«, udruženje poput sličnih njemačkih udruženja, koja imadu sjedište u Hamburgu. Nu to naumljenje nije se moglo još oživotvoriti, jer osnivači u Trstu uvjetovaše za svakog, koji u tu udrugu pristupi, 5 godišnju članarinu. I tako se je zato prijavilo tek kojih 150 pomorskih kapetana i časnika, a »udruženje« je uslijed toga palo u — vodu.

Pomorski se kapetani tuže nadalje, da je u zadnje vrijeme nastalo veliko pomanjkanje naslijedbenog naraštaja, i zbog toga, što su vlade zakonom od godine 1903., uvjetovale 7 godina teoretske naobrazbe, što nigdje na svijetu ne postoji, jer se svagdje, pa i u najpomorskijoj Engleskoj traži više praktična vještina.

Uslijed toga će se malo tko od naših domaćih siromašnih sinova naći, koji će nasmagati sredstava, da 7 godina uče za nekomotnu pomorsku službu, za koju treba još 2 godine praktične naobrazbe, dok postane časnikom, a daljnje 2 godine da istom bude kapetanom. Nadalje se tuže isti naši pomorci, da im se stavljaju zapreke kod primanja u praktičnu naobrazbu te da su tu pitomci riječke madžarske nautike njima pretpostavljeni. To biva i za to, jer je slobodna (preko oceanska) plovidba većinom u tudjim rukama i s razloga što su ove po vladi subvencijom protežirana, a društva slobodne plovidbe ugarsko-hrvatske te kostrenskih brodovlasnika ne uživaju

nikakove subvencije, što je tim nepovoljnije, jer se takova plovidba ne isplati uz silnu inozemnu subvencijoniranu konkurenciju. Naši naime hrvatski brodovlasnici izgubiše samo u g. 1904. 50 posto od uloženog kapitala. — To su vrlo crne brojke i za to potpuno shvaćamo vapaj naših pomorskih kapetana, koji plaču za engleskom uredbom, gdje se bar njihova praktična vrijednost uvažuje, jer se u nas ne traži takova teoretska naobrazba pomorskih staleža kao u ratne mornarice.

Proti teoretskoj naobrazbi pomorskih kapetana nema prigovora — ali se mora za to naći drugi način, da se bar izdašnom potporom omogućiti pristup većeg broja naših slojeva k toj pomorskoj struci.

Poznato je kako madžarska vlada proračunano zanemariva hrvatske pomorske luke i našu obalu uzduž primorja. Za dokaz ovoga služi nam statistički izvadak po kojemu je potrošeno za lučke gradnje u g. 1905. na Rijeci K 4,975.519, za cijelo hrv. primorje K 1.176. U godini 1906., za riječku luku K 1,311.480, za Crikvenicu i Senj K 3.187, za brodogradilište »Danubius« na Rijeci u g. 1907., 1,498.500 K.

Madžari osnovaše g. 1906. društvo za promicanje madžarskog parobrodarstva. Ovo društvo nosi zvučni naslov »Magyar hajozási társaság« (Madžarsko parobrodarsko društvo) a imade svrhu unapredjivanje madžarskog parobrodarstva.

Madžari neumorno sabiraju prinose za t. zv. »madžarski školski brod«. Ovu akciju pokrenulo je jedno madžarsko društvance, u kojem vodi glavnu riječ član gospodske kuće i urednik »Budapesti Hirlapa« Eugen Rakosy, ministar. savjetnik dr. Solymosy i ministerijalni tajnik Bela Gonda u Budimpešti. Što Madžari sa ovim školskim brodom namjeravaju, protumačio je Eugen Rakosy u »Budapesti Hirlapu« od 25. prosinca godine 1907. ovako: »Nije davna što smo pokrenuli akciju za ustrojenje madžarskog školskog broda, što i ponovno ovim putem činimo sa namjerom, da pažnju Madžara svratimo na prilike, koje prebježno vladaju u našoj (čitaj madžarskoj) trgovačkoj mornarici, na sve one poteškoće s kojima se imade boriti naš madžarski pomorski podmladak. Ove prilike izbiše jasnije na vidjelo prigodom sabiranja prinosa u tu svrhu po čitavoj zemlji. Kod toga priskočiše sve naše oblasti u pripomoć. Tako je n. pr. županija »Bors« razaslala na sve političke i sudbene oblasti okružnicu u kojoj najtoplije poziva iste na sabiranje prinosa za madžarski školski brod.

Naše nastojanje nije ostalo bezuspješno, jer je za tu svrhu sakupljena lijepa svota novaca. Vlada pridružila se toj akciji, te si je stavila prvom zadaćom izvedbu gradnje pomorskog školskog broda. Zak. čl. VI, od g. 1907 o slobodnoj pomorskoj plovidbi ovlašteno je madžarsko ministarstvo trgovine — da od svote — ovim zakonom opredjeljene za potporu madžarske slobodne plovidbe i gradnje parobroda — sagradi madžarski školski brod na jedrima, te da ustanovi stanovitu svotu za uzdržavanje istoga. *Nu i na drugi način se je započelo sa madžarizacijom našega pomorstva.* Naša vlada u neumornom nastojanju — za perfektnu madžarizaciju naše pomorske akademije i njenog podmladka odredila je — sporazumno sa »Országos Gyermekvédö Liga« (Liga za zaštitu djece*) te sa, u svakom pogledu posvema madžarskim i patriotskim parobrodarskim društvom »Magyar Keleti Tengerhajos Részvénytársaság« (Madžarsko istočno dioničko parobrodarsko društvo) da će dotle, dok se spomenuti školski brod ne dogotovi, smjestiti na brodove po 10 dječaka za praktičnu pokusnu plovidbu u svrhu početne pomorske prakse. Kod ovoga društva je već sada namješteno 36 Madžara, pomorskih kapetana, poručnika, kadeta, strojara, mornara i momaka. Ako je tako na brodovima ovog društva — to kod drugih parobrodarskih društva biva upravo protivno. Jer zapovjednici odbijaju madžarske mladiće a hrvatski kapetani i mornari postupaju vrlo zlo sa madžar-

---

*Ovo društvo prima zapuštenu djecu većim dijelom nemadžarskih narodnosti, pa ih uzgaja i madžarizira.

skim pomorcima. Nema parobroda, gdje se već nije napalo Madžare zbog madžarskog jezika. Uslijed ovog iskustva te povodom nastupa hrvatskih delegata u peštanskom saboru, gdje su se ovi u srcu naše zemlje drznuli onako agresivno i nečuveno napadati supremaciju madžarske države — moramo si pretstaviti — kako tek postupak Hrvata mora da bude suprot Madžara tamo, gdje nema nikakova nadzora na otvorenom moru. Uslijed toga — ovakovo stanje — kojemu je hrvatski živalj u većini na našim brodovima — *ne možemo i ne smijemo više trpjeti.* Nu ovo predusretnuti možemo — tek sustavnim radom — i uredbom te naše institucije. K ovoj spada u prvom redu i gradnja madžarskog školskog broda« itd.

Ovako »Budapesti Hirlap« a mi znademo dobro kuda ovaj zadnji stavak cilja i kako se imade razumjevati. I to: istisnuti Hrvate a pomadžariti pomorstvo po onoj: »Tengere Magyar«! Madžari su svi jednaki u tumačenju madžarske supremacije nad našom obalom.

Jedan od prvih doglavnika riječke pomorske oblasti napisao je o tome u madžarskoj riječkoj smotri »Fiumei Szemle« od 18. III. 1906., o tom predmetu medju ostalim slijedeće: »Pedig az a révhivatal ma még magyar királyi révhivatal (hiszen kérem a magyar közjog is azt mondja). Mert hát hiszen a révhivatal a magyar királyság, a magyar birodalom határán fekszig, mert továbbá minden éspeszü magyar embernek tudnia kell, hogy kifelé tehát a tengerparton is) csupán csak, ismétlem: csupán csak magyar (és nem horvát) határrol lehet szo! Tehát a czirkveniczai vagy teszem a zenggi révhivatal magyar királyi révhivatal. (Lučka oblast jest sada kr. madžarska lučka oblast, kao što to i madžarsko državno pravo tumači. (?) Jer se lučka oblast nalazi na granici madžarskog kraljevstva, madžarske države i jer — nadalje — svaki razboriti Madžar znati mora, da može prema vani (inozemstvu) dakle i na morskoj obali biti govora — samo o madžarskoj granici (a ne hrvatskoj!) Dakle crikvenička i senjska lučka

oblast može biti prema tome samo kr. madžarska lučka oblast.)

Po zak. čl. XXII od god. 1893., doprinašala je država kroz zajedničko ugarsko-hrvatsko ministarstvo stanoviti prinos u ime državne potpore za unapredjivanje domaćeg parobrodarstva, od toga uživahu i neki naši brodovlasnici donekle materijalne koristi

Zak. čl. VI. god. 1907 preinačena je ta državna potpora na način, da će unapreda samo takovi brodovi, koji najmanje 2 puta u godini doplove u »ugarske« luke, dobivati državne potpore. Da je ovaj zakon naperen protiv našim brodovlasnicima dokazuje razmjer isplaćenih potpora. Po ovome novome zakonu naime uživahu u godini 1905. državne potpore samo novo sagradjeni brodovi madžarskog društva »Atlantica«.

I to: parobrod	»Szterényi«	K	24.704.60
»	»Magyarorszag«	»	24.605.74
»	»Grof Serényi Bela«	»	22.234.33
»	»Pollacsek Bela«	»	22.337.47
»	»Kossuth Ferenz«	»	25.834.84
»	»Moravec«	»	21.311.11
	Ukupno	K	141.073.09

Parobrodasko društvo »Adria« koje uživa državne subvencije od preko milijun kruna godišnje, uvjetovalo je počam od g. 1907., kao uvjet namještenja perfektno poznavanja madžarskog i talijanskog jezika; tako isto i sve na Rijeci nalazeće madžarske banke.

Inicijativom ministerijalnog savjetnika zajedničkog ministarstva trgovine Bele Gonde ustrojeno je 28. VI. 1907 društvo pod imenom »Magyar Tengerészeti Egyesület«. (Madžarska morska zajednica.)

Spomenuti ministerijalni savjetnik sastavio je pravila toga društva, kojemu je opredjeljena slijedeća svrha: djelovanje društva koncentrirati će se na Rijeci i u Budimpešti. Svrha društva jest: zainteresirati cijelu zemlju za sva pomorska pitanja. Kod toga će se uzeti osobita pažnja na proučavanje pomorstva te s ovim skopčana pitanja ekonomije, trgovine, pra-

va, umjetnosti, ribarstva, geografije, povjesti, planinarstva Madžarske. Razvoj i unapredjivanje sviju grana madžarskog pomorstva. Za polučenje ove svrhe držati će ova zajednica javna predavanja na svim zaiteresiranim točkama zemlje. Kod te zgode svraćat će pozornost mjerodavnih čimbenika i široke slojeve madžarskog naroda na trgovačku i ratnu mornaricu ne samo u javnim predavanjima, štampi i strukovnim popularnim knjigama, već i u aktivnom djelovanju. Unapredjivati će interese za madžarsku trgovačku mornaricu te ratnu mornaricu s gledišta narodnog. Nadalje za pomorsku plovidbu, eksport i prekomorsku trgovinu, razvoj uredbe i ustroj obala, pomorsko osiguranje, pomorsko pravo, pomorsku higijenu, pomorsku stručnu znanost, pomorsko ribarstvo i oceanografiju itd. Popularizirati namještivanje Madžara kod trgovačke i ratne mornarice, a madžarski pomorski podmladak materijalno i moralno podupirati, te madžarskoj mladeži pribaviti pomorsku stručnu naobrazbu i zainteresirati istu za pomorsku struku.

Početkom ove godine dodjoše Madžari na novu ideju da osnuju u New-Yorku »Madžarsku pomorsku banku«.

Kad bi Madžarima pošlo za rukom, da se gospodarski posvema otcijepe u g. 1907. od Austrije onda će oni udariti carinu i na uvoz iz dalmatinskog i istarskog izvoza i uvoza u naša primorska mjesta. To bi značilo za nas ne samo političku i gospodarsku propast, već i propast našeg narodnog i privrednog bivstva. Ne budemo li znali, do tog roka spasiti što se spasiti dade, onda smo, kako no se veli, posve »frigani«. Madžarima je do sada na Rijeci vrlo tijesno, uski prostor od Delte do Kantride nije dostatan za njihove velike osnove »Tengere Magyar« pa za to i povjeriše našem zastupniku Supilu svoju osnovu: po kojoj oni zahtjevaju Crikvenicu i Bakar. Da Madžari o tome ozbiljno misle, potvrdio je i sam nespretni ministar Josipović.

Povodom smrti senjskog biskupa Maurovića, donio je madžarski list »Pesti Hirlap« vijest: *»da je povodom smrti*

senjskog biskupa pod čiju biskupiju spada i riječki kaptol, nastupila najbolja zgoda otcijepiti grad madžarskog Primorja Rijeku od senjske biskupije. U tome članku razlaže »Pesti Hirlap« da valja sada postaviti granicu izmedju hrvatske autonomije i »prava« madžarskih te na Rijeci osnovati posebnu madžarsku biskupiju ili generalni vikarijat, koji bi valjalo podrediti pečuhskoj ili ostrogonskoj biskupiji. »Pesti Hirlap« nastavlja, da bi sadašnje prilike bile vrlo povoljne za riješenje ovoga problema. Sveta stolica ne bi se tomu protivila, ako bi ministar nastave sada htio riješiti ovo pitanje.«

Ovaj izvadak članka iz madžarskog lista donijeli smo, da upozorimo našu javnost na to, kako Madžari sustavno idu za ciljem madžarizacije ne samo pomorstva i parobrodarstva već i hrvatske obale. Na Rijeci hoće da učvrste madžarsku baštionu, da odavde mogu širiti svoj šovenski razvratni rad postepene madžarizacije pomorstva i Primorja. Uslijed te njihove pohotne tendencije nastalo je t. zv. *»riječko pitanje«*. Nije ovdje mjesto, da opišemo kako je nastalo to zlosretno pitanje, jerbo je ovo svakome Hrvatu predobro poznato.

Riječki Talijanaši samo su »kvas« s kojim hoće Madžari zamjesiti pogaču madžarske državne ideje u Primorju i na Rijeci. Akoprem će im taj kvas jednog lijepog dana iskisiti se u »iredentu« — oni slabi račundžije u politici — i dalje produciraju taj »kvas«, u nadi, da pomoću talijanskog življa istisnu Hrvate od mora i pomorstvo podrede pod svoju supremaciju.

Madžarima je dobro poznato, da je većina stanovništva Rijeke i kotara hrvatske narodnosti. Riječki kaptol sa župom na Rijeci i Drenovi potpada pod senjskog biskupa, koji vrši duhovnu vlast; bira i šalje duhovnike na Rijeku. Ovi su — kao i njihovi župljani — skoro sami Hrvati. Riječka crkva ne može ni da bude drugo van hrvatska. Povrh toga je ova još donekle i sa glagoljskim bogoslužjem. To je Madžarima i njihovim pomagačima riječkim Talijanašima trn u oku. Riječki kaptol sa riječkom župom nemože da posluži ideji madžarizacije dok

se ne podvrgne madžarskoj, šovinizmom nadahnutoj hijerarhiji. Odakle i hajka Madžara na riječku župu, koju bi oni brzo pomadžarili poput onih u Slovačkoj. Ne marimo baviti se ovdje opširnije sa pitanjem riječke crkve, već smo ovo mimogredce spomenuli kao najnoviji prilog makinacijama madžarskog moloha u presizanju i pohoti za našim morem i morskom obalom.

Poslije svega toga nije suvišno, ako sve hrvatske rodoljube upozorimo na pogibelj koja nam se od strane Madžara na našoj morskoj obali sprema.

Ne radi se tu više o pitanju o sjedinjenju hrvatskih zemalja, već o samoobrani za eksistenciju protiv spomenutoj pogibelji invazije Madžara na naše more.

FRANJO SUPILO, STJEPAN RADIĆ I RIJEČKA REZOLUCIJA

Prigodom velike krize, koja je izbila u rasklimanoj dvojnoj Austro-Ugarskoj monarhiji početkom mjeseca srpnja 1905., kad je Madžarska oporba pod vodstvom zastupnika Julia Juszta i Franje Kossutha pokušala da progura svoje zahtjeve, a koji su u glavnom kulminirali u izvojštenju samostalne madžarske vojske, tim zahtjevima — iz oportuniteta spram Beča — tadanja vladina liberalna stranka morala se opirati.

Madžarska je oporba mogla srušiti madžarsku većinu samo pomoću hrvatskih zastupnika, a pošto su ovi ovisili, samo o milosti peštanske vlade, trebalo je kod predstojećih saborskih izbora u Hrvatskoj srušiti vladajuću većinu t. zv. Madžarone.

Logično tome, trebala je madžarska oporba da stupi u tom pitanju, u pregovore sa hrvatskom oporbom.

Njima je bilo dobro poznato, da je samo jedna ličnost u Hrvatskoj, koja je imala spreme da tu tešku zadaću povoljno izvede, a to je bio Franjo Supilo, urednik i vlasnik riječkog »Novog lista« na Rijeci.

Supilo je bio popularan i u Pešti, gdje se znalo preko bivšeg riječkog zastupnika na peštanskom saboru, Grofa Teodora Battyanyia, da je Supilo vrlo spretan diplomata.

Jednog dana početkom mjeseca jula 1905 stigoše na Rijeku dva izaslanika madžarske oporbe, i to Julije Juszt i Geza Polonji. Njihova je misija bila, da preko Supila stupe u pregovore sa hrvatskom oporbom.

Pregovaralo se u redakciji »Novoga Lista«, koja se nalazila tada nasuprot »Teatro Comunale«.

Rezultat tih pregovaranja bio je sastanak zastupnika sviju tadanji hrvatskih opozicionalaca na otvorenom moru, na parobrodu »Zagreb«.

Tamo je stvorena t. zv. *Riječka Rezolucija* 3, oktobra 1905., a potpisaše ju Dr. Ivan Banjavčić, Erazmo Barčić, Dr. August Harambašić, Milan pl. Kiepach, Dr. Bogoslav Mažuranić, Kanonik Cvjetko Rubetić, Janko Šašel, Grga Tuškan, Dr. Fran Vrbanić, Dr. Božo Vinković, Stjepan Zagorac, zastupnici hrvatskog sabora i 23 zastupnika na dalmatiskom saboru.

Uz ove zastupnike i za »Rezoluciju« pristale su zagrebačke novine »Obzor«, »Pokret«, Novi Srbobran, riječki »Novi List« i osječka »Narodna Odbrana« kao i osječki advokat Dr. Dragutin Neuman.

Protiv ove rezolucije pojavili su se neki protivnici, koji se plašiše paktiranja sa Madžarima. Tako je 7. VII. 1905 izišao u zagrebačkom »Agramer Tagblattu« članak, u kojem je pisac ovih reminiscencija opominjao naše rodoljube, da se ne prenagle u paktiranju sa Madžarima. Ova opomena glasila je:

»Es ist die Pflicht unserer kroatischen Patrioten, bei den Besprechungen mit den Kossuthianern den Anhängern des Grafen Andrassy etz., vorsichtig zu sein den sie sind alle gleich.

Wollen die Magyaren uns gegenüber wirklich gerecht

sein würde ihr Handelsminister binnen 24 Studen die ungesetzlichen Aufschriften bei den Eisenbahnen und der Post entfernen und kroatische Eisenbahnkurse errichtern lassen, und ebenso dürfte dann der Landwehrminister uns die Kroatische Kadetenschule nicht vorenthalten. Die magyarischen Forstbeamten aus unserem Vaterlande entfernen und bei der Fiumaner Seebehörde würde man die croatische Amtsprache eniführen«.

Čim je rezolucija bila zaključena, pozvao je Riječki odbor i Radičevu stranku, da pristupi toj akciji, ali Radić je na taj poziv sljedeće odgovorio:

Primio sam tekst Vaše rezolucije, koja glasi:

»Povodom političkog stanja u koje je dospjela monarhija usljed krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu da zauzmu stanovište prema tome stavu i da označe pra-- političkome radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koje su neprijeporna i svima zajednička a neprejudicirajući načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo da slobodno i neodvisno odlučuje o svojem biću i svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na činjenicu neposrednog susjedstva i na realne potrebe svoga života i medjusobne samoobrane upućeni jedan na drugoga, te da se stoga ima izbjegavati svaki uvod medjusobnom trvenju.

Polazeći s tih pretpostavka, hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se uporedo sa ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskome i ugarskome narodu; a time će se udariti temelj trajnom sporazumljenju obiju naroda.

Postignuće te svrhe namjenjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravnc-politički odnošaji, u Hrvatskoj i Slavoniji i da se utvrde takovi odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode zajamčenih slobodoumnim ustavnim uredbama, kao što su poglavito

1. Izborni red, koji će omogućiti i obezbjediti biranje takovog narodnog zastupstva, koji će biti vjeran izražaj nespriječene i slobodne narodne volje;

2. Potpuna sloboda štampe, ukinućem objektivnog postupka

3. Sloboda sastajanja, uzdržavanja i izražanja misli;

4. Ostvarenje sudačke neovisnosti zajamčeno svakom sucu

5. Ustrojenje vanrednih instancija upravno-državnog suda za zaštitu interesa i političkih prava gradjana proti upravnoj samovolji;

6. Ustrojenje posebnog suda za karnosnu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se trajni sporazumak izmedju naroda ugarskoga i hrvatskoga može postići najprije strogim i točnim vršenjem prava hrvatskog naroda, sadržanih u postojećoj ugarsko hrvatskoj nagodbi, te promjenom odnošaja što sad spadaju u područje posala, koji su danas u Hrvatskoj zajednički sa Ugarskom kao i sa zapadnim polom monarkije, politički kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak.

Naravnim tečajem dogodjaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj , Slavoniji i Dalmaciji takodjer i na odnošaje našeg pučanstva, koje živi i u drugim zemljama posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi Istri.

Da se uzmognu provadjati i do ostvarenja dovesti ovdje istaknuta načela, težnje i zahtjevi, izabire se odbor od 5 zastupnika, koji će imati još i daljnji zadatak, da prouče i za riješenje priprave ona pitanja, koja su našim zemljama zajednička ili su od koristi općoj narodnoj dobrobiti.

Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika.

Rijeka, 3. listopada 1905«.

Odgovor pretsjednika H.P.S.S. Stjepana Radića pred riječkim odborom petorice (Dr. Čingrija, dr. Trumbić, V. Milić, dr. Harambašić i S. Zagorac) dne 5. X. 1905. godine, vrlo je značajan i interesantan, a glasio je ovako:

»Riječka rezolucija od 3. X. o. g. već nesretno počinje, jer hrvatskim zastupnicima, povodom za sastanak nema biti stanje u koje je dospjela monarhija uslijed krize u Ugarskoj, nego bi takovim povodom imalo biti strašno i žalosno iskustvo, da se svaki sukob medju Bečom i Peštom napokon ipak izgladi na račun nas Slavena, a naročito na račun nas Hrvata, koji smo dualizmom upravo rasčetvoreni. U daljnjem svom toku rezolucija je u opreci sa svim faktima one realne politike, u ime koje je sastavljena.

Današnje javne prilike u Ugarskoj nisu nastale uslijed borbe, koja ide za time da kraljevina Ugarska dodje postepeno do potpune državne samostalnosti, nego su nastale zato, što madžarske vlade od 1867. a i sve madžarske oporbene stranke drže školu i upravu nedostatnom za madžarizaciju većine madžarskog pučanstva. Ugarska, pa sad svi madžarski političari traže, da se za madžarizaciju upotrebi i ona zajednička vojska monarhije, koja ima medjunarodnu važnost samo dotle, dok ne postane orudjem sustavnih nasilja, ili čak i pravih gradjanskih ratova.

Prema tome se ova težnja Ugarske, ili točnije današnjih pretstavnika madžarskog naroda ne može nazviti pravom, što ga svaki narod ima da slobodno i neodvisan odlučuje o svom biću i o svojoj sudbini, nego je to tako bezobzirno nasilje, kojemu nema primjera u savremenoj Evropi, izim donekle u Pruskoj politici protiv Poljaka.

Hrvatski zastupnici ne mogu biti uvjereni, da postoji Ugarski narod, baš kao što nisu uvjereni, da postoji narod Austrijski; pod imenom ugarskim mogu dakle priznati samo jedinstveni madžarski narod u Ugarskoj, no tim se odriču

svih ideja i stečevina slavenskoga narodnoga preporoda u opće a hrvatskog napose, te umjesto toga započinju kobnu politiku zbog činjenice »neposrednog susjedstva«, koja je po svoj Evropi i od malih i od velikih država, dapače i od najsrodnijih naroda stvorilo otvorene protivnike, kao na pr. izmedju Norveške i Švedske, jer su one realne potrebe, života, na koje se rezolucija pozivlje jače od svih historičkih odnošaja, ali od takve medjusobne obrane u kojoj samo jedna stranka ima izbjegavati svaki povod i uzrok medjusobnom trvenju.

Zaista je teško naći razlog, koji je ponukao one iste hrvatske zastupnike, koji su 1903. muževno ustali protiv madžarskog nasilja, da sada u ime Hrvatske osudjuju svaki povod i uzrok trvenju s Madžarima.

Nije moguće da su hrvatski zastupnici uvjereni da će izvojštena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskom i ugarskom narodu, jer ih iskustvo uči, da je Hrvatima uopće nestajalo i slobodnoga daha, baš u godinama devedesetima prošlog vijeka, osobito godine 1895—1903., kad je madžarska prevlast bila najjača.

Nepojmljiva je i kobna pogriješka, da se jamstvo za slobodoumne ustavne uredbe prema rezoluciji traže i očekuje od Ugarske t. j. od onih istih madžarskih političara, koji su po svojim pouzdanicima na hrvatskoj banskoj stolici, počevši od baruna Raucha, pa sve do grofa Pejačevića uzdržali u krijeposti sve Bachove patente i bez razlike stranaka isticali da je bivši austrijski apsolutizam još previše blaga vladavina za buntovnu Hrvatsku.

Isto je tako nevjerojatno, da su hrvatski zastupnici uvjereni da se trajni sporazumak izmedju naroda hrvatskoga i ugarskog može postići najprije strogim i točnim vršenjem prava hrvatskog naroda sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, jer su baš ti zastupnici sve do 3. listopada o. g. današnju nagodbu isticali kao glavni razlog nezadovoljstva u Hrvatskoj, ili su priznavali barem to, da su prava

Hrvatske u njoj iluzorna, dok imenovanje baš ovisi o Pešti.

Cijela je dakle rezolucija očito plod preživjele kabinetske politike i djelo one madžarsko-talijanske diplomacije, kojoj se najlakše podaju naši politički divljaci, koji su bez oslona u narodu bez političke odgovornosti i koji su ovu stvar štetno započeli, kao što će ju i štetno dovršiti (ovdje je Radić proročki predvidjao slom te nezrele politike). Dalekovidnost i zrela kritika Stjepana Radića, koji je uočio pogibelj politike, koji su vodili lakovjerno naši političari u ono vrijeme potkrijepio je on i sa slijedećim komentarom.

Tko su i što su Madžari, to znade kod nas svako hrvatsko dijete. A da ih je naš narod upoznao i dobio o njima ispravno mišljenje, zasluga je hrvatske opozicije svih naših političara, koji se već pola vijeka bore za naš narod, što su ti rodoljubi mislili, govorili i pisali o Madžarima.

To je bila gotovo i sva politika naše oporbe, da je narod upozoravala na opasnost, koja nam prijeti od preko Drave.

I unatoč toga su 3. X. 1905. sastali se hrvatski narodni zastupnici i dva dana vijećali i dogovarali se i dokončali, da je njihova dužnost pristati uz Madžare i pomoći im.

Mi Hrvati kao i svaki drugi narod, možemo biti drugome osobito susjednom narodu prijatelji, pače kao pobratimi, možemo mu željeti svako dobro i napredak, i to bez ikakove štete. No to može biti samo onda, ako taj narod neće i ne želi ništa takova, što je naše ili što je protiv nama.

A prosudimo sada što su učinili hrvatski zastupnici na riječkom sastanku.

Prve riječi i glavna misao njihove odluke kaže, da su težnje madžarskog naroda opravdane ili pravedne.

Prosudimo sada ovo:

Svaki narod ima svoje »težnje«, t. j. svaki narod hoće da dobije i da postigne nešto, čega još nema. Što hoće Madžari, to je poznato cjielome svijetu. Mi nećemo da govorimo o tome, što Madžari hoće da stvore veliko svoje carstvo ili »imperium«

koje bi se carstvo prostiralo, ne samo od karpatskih gora u Ugarskoj, pa preko naše domovine, do našega mora i od Austrije do naše Save, nego i preko Save po cijeloj Bosni i Hercegovini, pa i dalje.

U tom bi carstvu naravski Madžari imali glavnu riječ. O tom nećemo da govorimo, nego je dosta kazati ono što su Madžari već postigli naime: oni su jedini gospodari u Ugarskoj, gdje imade više drugih naroda (Slovenaca, Hrvata, Srba, Slovaka, Rušnjaka, Rumunja i njemačkih Sasa). Koliku slobodu i koliko prava imadu nemadžari u Ugarskoj, to se vidi najbolje po tom, što tamo niko ne može dobiti nikakove državne službe, ako nezna madžarski. Što se pak tiče Hrvatske, dosta je spomenuti ovo: Kad su Madžari 1848. počeli poraditi za svoje težnje ili kako kažu hrvatski zastupnici u riječkoj odluci, kad su Madžari počeli u novije vrijeme živo raditi za svoju *potpunu državnu samostalnost,* rekao je njihov vodja Lajoš Košut, da ne može na zemljovidu naći Hrvatske, a to znači da Hrvatsku nije priznavao. Kako su se prema Hrvatskoj i Hrvatima držali Madžari poslije, pa sve do danas, to se najbolje vidi po tom, što u banskoj Hrvatskoj ima dosta madžarskih natpisa i madžarskih škola i madžarskih činovnika; a kako su radili s našim novcima i to znade već svaki pametniji čovjek.

Nema dakle nikakove sumnje o tom, kakve su težnje Madžarskog naroda i za čim oni idu.

Ali i hrvatski narod ima svoje želje i težnje, a to je želja i težnja, da se čitav hrvatski narod ujedini u svoju hrvatsku državu, u kojoj će biti gospodari Hrvati. No dok Madžari idu za jedinstvenom madžarskom državom, kojoj oni priklapaju i Hrvatsku očito da se težnje madžarskog naroda ne slažu sa našim težnjama, pa zato zovu kod nas one političare koji, prem da su i sami Hrvati, pristaju uz političke težnje Madžara i to su »Madžaroni«.

Naša je opozicija sada pristala uz Madžarsku politiku.

Proti toj politici ustala je naša Hrvatska Pučka Seljačka Stranka (Radićeva), jer je štetna po narod«.

Stjepan Radić

Poznato je kako je poslije osnovana srpsko-hrvatska koalicija, koja je kod izbora dobila većinu i kako je patriotski zadahnuta naumila pomalo ukloniti povrede t.z. nagodbenog zakona.

Izgleda da se Madžari pokajaše za obećanja, koja obećaše Hrvatima za kolaboraciju u borbi protiv peštanske vladine stranke. Madžari stadoše snovati kako da Hrvate natjeraju opet u oporbu a da im nemoraju ispuniti obećanja, da će im njihovom pomoći uznastojati ukloniti »Gravamina«.

Da se situaciji dade neka formalnost Geza Pollony je kao glavni »macher«, koji je vodio svojevremeno pregovore sa Supilom dao ostavku, a kao politički protagoniste nastupiše na političku arenu Weckerle i Szeterenji, koji imadoše provesti likvidaciju sa Hrvatima. Pružila se za tu psihu vrlo zgodna epizoda.

Namještenici državne željeznice već tri godine tražili su pragmatiku o čemu se vodila dugotrajna anketa u Pešti.

Konačni rezultat tog njihovog trogodišnjeg nastojanja bila je anketa, koju je sazvao dne 8. veljače godine 1905. tadanji ministar trgovine Franjo Kossuth i koja je trajala do 19 veljače iste godine.

Na ovoj se stilizirao i redigirao tekst zakonske osnove o željezničarskoj pragmatici, koja je predložena parlamentu još 13. svbnja 1905.

Kod točke a) ove zakonske osnove zahtjeva se, da princip državljanstva i poznavanje madžarskog jezika, dodje u osnovu jer prvi uvjet željezničara mora da bude poznavanje madžarskog jezika, jer će se time širiti madžarska kultura i madžarizacija.

Istodobno spremala je madžarska oporba potajno puč, za slučaj da Kralj odbije njihove zahtjeve glede vojske, Franjo

Josip šalje gardijskog generala Fehervaria, koji opkoljuje parlamenat. Traži se modus za mirno riješenje imenovanjem Wekerlea za ministra predsjednika, koji sastavlja vladu sa Košutovom opozicijom.

Hrvatski rezolucionaši još ništa ne slute, da će ih Košutovci prevarili. Kroz cijelo proljeće 1906., očekuju preokret. Taj dolazi 18. IV. kad bi imenovana nova koaliciona vlada i saziv hrvatskog sabora. Po tom se sabor odmah raspušta i kod novih izbora 24. V. 1906. vladina unionistička stranka biva hametom potučena, a Rezolucijonaši dobivaju većinu.

Preko noći se situacija mijenja. Weckerle kao kraljev pouzdanik »Homo regius« sporazumno sa Košutovcima i ministrom saobraćaja provocira Hrvatske delegate sa željezničarskom pragmatikom.

Hrvatsko-srpska koaliciona delegacija konferirala je u Hotelu »Continentalu« u Pešti o mjerama koje treba poduzeti.

Supilo predlaže skrajnjiju borbu, čak i opstrukciju. Za vrijeme ručka prekinuše raspravu, da ju po ručku nastave.

Hrvatsko srpska koaliciona je stranka kao parlamentarna većina hrvatskoga sabora zajedno sa banom grofom Teodorom Pejačevićem oprla se protivu uzakonjenja ove zakonske osnove i uz oštar sukob i protest stvorila odluku da se sa svima postojećim mogućnostima parlamentarne borbe, sa opstruiranjem u peštanskom parlamentu odupre protiv tog bezakonja. Opstrukcija provadja se uz razne šikanacije predsjedništva parlamenta kroz više dana, i svratila je na sebe pozornost cijeloga inostranstva što je Madžarima bilo vrlo nezgodno.

Oni se domisliše jednom triku jedinstvenom u parlamentarnoj praksi. Da se debata o željezničarskoj pragmatici dovrši bez debate, predložio je ministar Sztereny cijelu osnovu tog zakona u jednom paragrafu, koji je izglasan bez debate i time je sankcioniran jedan zakon, kojim se do tadanja praksa sa madžarizacijom kod željeznica i za hrvatski

teritorij, uzakonjuje. Hrvatski su parlamentarci nato napustili Peštu. Hrvatska je vlada zajedno sa banom dala ostavku, a delegati hrvatskog sabora položili svoje mandate za peštanski sabor. Hrvatski je sabor raspušten i došlo je do izbora, gdje je hrvatsko-srpska koalicija izvojštila veliku pobjedu. Madžari poslaše tada Pavla Raucha, da im izbije rogove, ali njegova stranka, nije mogla progurati kod izbora ni jednog mandata.

Stjepan Radić je dobio satisfakciju, jer se njegova izjava »Madžari će Vas prevariti«, potpuno ispunila.

Izborni proglas hrvatsko-srpske koalicije bio je uperen protiv Pešte, a sadržao je u glavnom sve dotadanje protuzakonitosti, koje Madžari počiniše od vremena sklopljene nagodbe g. 1868., do tog časa, te se pozivaju izbornici, da kompaktno glasuju za opoziciju.

Kasnije su vlasti proglasile »Hrvatski otpor« antidržavnim. Pešta je poslala Hrvatima na vrat Cuvaja, Rakodczaja i Unkelhäusera, kao komesara, koij će sa Wekerleovom armaturom skršiti taj otpor.

Predvidjanje Stjepana Radića u tančine se je ispunilo. Hrvati ostadoše na svojoj Kalvariji opet za jedno iskustvo bogatiji, jer uvidiše, da u Madžara nema vjere.

Radić je izjavio, da ni najmanje ne prekara Supila, jer da je on pošteno mislio, dapače, da je imao već u početku namjeru, da nadmudri Madžare, ali su oni prevarili njega, i Hrvate sa Szterenyijevom podmetnutom pragmatikom. Ali to im je bio i posljednji trik, u njihovoj politici, gdje je važilo kod njih, inače, geslo: »Politikában nincs becsületsége« (U politici nema poštenja). Iako je bio rezultat Supilovog pokušaja, da preko Madžara izvuče iz blata hrvatsku politiku, negativan, on je izjavio, da je to bio desperatan pokus, da se iz one teške magluštine u koju nas je uglibio Khuen, spasi, što se spasit može. On je znao da su Madžari natrunjeni velikim šovinizmom, pa je njegov pokus bio vrlo mučan,

nepopularan u Hrvatskoj i riskantan, kako je dokazao i negativan svršetak. On je časno ostavio svoju borbenu poziciju i zbog toga raskrstio se i sa drugovima u Koaliciji. On je ostao čestit i pošten hrvatski patriota, a da su bile druge prilike i drugi ljudi u nas, on bi nas povukao ili na barikade, a preko ovih do slobode ili do boljeg položaja, nego što su ga imali u predvečerje svjetskog rata.

SUPILO U EKSTREMNOJ OPORBI

Na riječkom trgu »Urmenyi«, žalio se Frano Supilo u svojoj redakciji »Novog Lista«, svojim suradnicima, kako ga frankovačka i peštanska štampa napada, da je beogradski plaćenik i da je primio od beogradske vlade 25.000 dinara mita.

Evo vidite! — pokazivao je Supilo ček pošte sa dva dinari i 50 para, koju svotu je dobio poštom od nekog pretplatnika za svoj list iz Beograda. Ovo su njihova »Corpora delicti«, kojima me kleveću. Ali drugovi njegovi moradoše se samo smijati ovoj zločinačkoj raboti, koja je bila ne samo prozirna već i glupo naivna.

Ali ta borba protiv Supila imala je svoj račun. Htjedoše tog do srži poštenog čovjeka klevetama i prljavštinom onemogućiti, a to je sve bilo naručeno iz Pešte, od samog ministra Wekerlea. Tadanji ministar predsjednik Wekerle prozrio je Supila, kao najbistrijeg i najspremnijeg izmedju delegata, koji su u parlamentu zastupali Hrvatsku. Jednog dana je Wekerle pozvao k sebi Supila, te mu g. 1907. saopćio, da bi želio s njime stvoriti neki aranžman.

Kasnije je izašao van sa farbom. On je Supila htio pridobiti za sebe i madžarsku tezu.

— Mi trebamo, da proširimo obalu riječke luke — govorio je Wekerle Supilu. Na sjeveru ne možemo se maknuti, zbog austrijskog teritorija. Jedina bi nam mogućnost bila, da se to izvede prema jugu preko Bakra do Kraljevice. Ovaj bi teritorij morao da se izluči iz Hrvatske, i da se preda Ugarskoj, da ga ova podigne za pomorsku luku. Ne, da ga prisvoji, već da ga dobije u zakup na 99 godina. Za ovo bi Hrvatska dobila od nas rekompensacije, a i na Vas se ne bi zaboravilo — svršio je Wekerle svoje razlaganje u nazočnosti grofa Battyanyia.

Supilo mu je na to odgovorio, »neka si Madžari izbiju iz glave te planove. Još je dobacio Battyanyiu, da će Madžari morati vratiti Rijeku Hrvatskoj! Na što je Battyanyi nadovezao: »Ciò non sarà giammai«! (To neće nikada uslijediti!)

Kad nije išlo milom ići će silom mišljahu Madžari. Preko Frankovog lista je peštanski plaćenik Šime Pjerotić, počeo iznašati neke klevetničke izmišljotine protiv Supila, da je beogradski plaćenik i šef urote itd. Koncem juna 1907. imenovan je banom Rakodczay, ali banovao je samo nekoliko mjeseci.

Protiv Supila nije prestala intriga. Tako ga je i drugi plaćenik Nastić oklevetao u brošuri »Finale«. Kampanja protiv tog čestitog i agilnog patriote protegla se i dalje prigodom t. z. Friedjungovog procesa koji se provodio 25 III. 1909 u Beču. I ovom zgodom je Supilo oborio sve klevete i osramotio klevetnike, jer mu je konfident Vasić kasnije sam sve priznao (u nazočnosti jednog svjedoka), da je on falsificirao sav onaj materijal, sa kojim ga je Austrijsko ministarstvo htjelo onemogućiti. Interesantan je bio dopis Stjepka Hoffmanna, kojim je Vasić u Zagrebu referirao o dojmovima, koji su učinili na cara Franju Josipa glasovi strane štampe o Friedjungovom procesu. Hoffmann je u tom dopisu iznio sve što mu je carev pobočnik ispričao, t. j. da je car bio indigniran i bijesan, kad mu podnješe pismeni referat, o procesu. Po njegovom nalogu predočen mu je cijeli dosier. Njegovo raspoloženje odavao je

sa svojim pismenim opaskama, kao n. pr. — »Das ist ein Skandal«! »Eine unerhörte Blamage« itd.

Sve klevete i ljage, koje su padale na čestitog Supila, odbijao je on hrabro i časno. Sve se je ljutilo, kako se može na tog čestitog muža tolika ljaga sasuti, kad ga je cijela okolina poštivala, zbog njegova svjetla karaktera, skromnog i solidnog života, gdje je pored ostalog od svog skromnog prihoda uzdržavao starce roditelje i braću.

Dabome, da je svu mržnju i klevete uperene na nj, snašao zbog svog političkog rada i svog žarkog rodoljublja. Ali Supilo ne bi bio Supilo, da je klonuo. Svi znadoše da će on vedra čela i hrabrom svojom spretnošću sve te prljave atake odbiti i protivnike si osramotiti. A to je i uslijedilo.

Supilo ostao je superioran i nad većinom svojih bivših parlamentarnih drugova iz redova Hrvatsko-srpske koalicije, koji ga izigraše i kod izbora g. 1907., kad je imao kandidirati u Glinskom kotaru, te mu podmetnuše nogu, pošto su ondje utisnuli za kandidata bivšeg vladinovca madžarona »Srbina«, Dušana Peleša.

U Beču se govorilo, da se srpsko-hrvatska koalicija, unatoč veleizdajničkog procesa, kojeg naduvaše Madžari, potajno dodvorava Pešti, da mogu neki njeni korifeji tako opet postati »Regierungsfähig«. Supilo bio im je na putu kod tog posla, jer ga Madžari nipošto ne htjedoše imati. Za to je koalicija dala Supilu osjetiti »glinski žalac«, da ga ozlojede. Nu on je svu intrigu prozrio, i kad mu je bilo raznih smicalica i intriga do vrh glave, istupio je iz redova srpsko-hrvatske koalicije, koja je u njemu izgubila najboljeg i najspremnijeg diplomatu, na štetu naše hrvatske stvari.

BARUN RAUCH I CUVAJ NA POMOLU

Posljednja novost u politici bila je, da je g. 1908. Wekerle predložio za hrvatskog bana baruna Pavla Raucha, da ovaj stari madžaron ukroti Hrvate.

Barun Pavao Rauch, bio je poznat kao stari madžaron, neozbiljne, lakovjerne prirode, gospodim sa velikim gestama starohrvatske aristokracije. Po osjećaju skrupolozni unionista pravi sin svog oca, koji je usrećio Hrvatsku sa t. zv. »nagodbom«. Pavao mu je bio slika i prilika, uz nešto više tvrdoglavosti i častohlepan.

Već njegov dolazak 16. siječnja 1908., bio je predznakom neuspjeha. Na zagrebačkom kolodvoru, priredjene su mu bučne demonstracije, a kod ulaza u grad, obasipaju ga kamenjem. Njegov štab pomagača, sastojao se od njemu nalična lica, kao: Nikola Crnković, Ferdo Mikšić i Araniczky »pošokčeni vlah«, kako ga je Rauch u šali nazivao. U početku imao je Rauch već razne sukobe i afere. Najprije sa Medakovićem predsjednikom srp. sam. stranke. Kasnije suspendira profesore, pa izazivlje bojkot študenata, koji napuštaju Zagreb i idu u Beč, Graz, Prag, Beograd, Insbruck, Paris Berlin, Halle i Peštu na nauke. 28. II. 1908. provadja izbore, ali njegovi ljudi ne dobivaju ni jedan mandat. Raspušta sabor 14 III. Nastaje t. zv. »Ex—lex«.

6. listopada 1908. proglašena je aneksija Bosne i Hercegovine. Nastaje progon Srba. Franjo Josip slavi u Beču 60 godišnji jubilej svog vladanja. Iz Hrvatske nitko ne participira, kod te proslave, nitko ni madžaroni. Odmah u početku slijedeće godine 1909., došlo je do t. zv. veleizdajničkog procesa, koji traje do 5. listopada. Uhapšenih 53 Srba bude amnestirano. Kako se onda očekivalo u Beču, da će zbog aneksije doći do rata sa Rusijom bili su zagrebački veleizdajnici odredjeni za vješala, da je došlo do rata.

Taj proces stisnuo je još bliže redove u politici izmedju Hrvata i Srba.

Pošto je Rauchova vladavina doživjela fiasko, bude napuštena. Madžari forsiraju oštre mjere i izrade, da je banom imenovan Slavko Cuvaj. Ovaj 7. II. 1912. raspušta sabor i vlada takodjer bez parlamenta. U travnju 4., on sistira i sam ustav, te bude postavljen kao kraljevski komesar. Mesarskim gestama, prijeti još oštrijom armaturom protiv svake renitentnosti. Poradi toga počinjen je na njega 8. lipnja 1912. atentat. Student Jukić puca revolverom na nj, ali umjesto Cuvaja, tane ubija njegovog pratioca u kočiji, tajnika Dr. Hrvojića.

U to vrijeme, general Hetzendorf predlaže Franji Josipu rat protiv Srbije, ali zbog Balkanskog rata, ovaj se plan odlaže.

Hrvatsko-srpska koalicija stvara tada sa madžarskim ministrom predsjednikom grofom Khuenom neki pakt. Beč i Pešta šalju nakon Cuvaja komesare. Ponajprije Unkelhäusera, a zatim baruna Skerlecza, koji pokušava, da ublaži spor između Pešte i Zagreba. Ali sve izgleda samo kao paljativni pokus bez pozitivnog rezultata.

Duhovi su u Zagrebu vrlo uzbudjeni.

AMERIČKI HRVATI ŠALJU ATENTATORA U ZAGREB

Hrvatsko radništvo u Americi, naročito ono u Pittsburgu i Allegheniju revoltrano zbog dogodjaja u Hrvatskoj, sazvalo je početkom ljeta g. 1913., u Pittsburgu veliki Meting, gdje se sastalo preko 5000 hrvatskih iseljenika.

Na tom sastanku raspravljalo se u glavnom o teškim pri-

likama, koje izazvaše vlastodršci u staroj domovini Hrvatskoj. Od mnogih govornika padale su oštre riječi i kritike protiv austro-ugarskih vlastodržaca zbog progona hrvatskih patriota.

Bravar Korožić iz Harona upozorio je skupštinare, kakovu bijednu ulogu igra u domovini, anacionalna aristokracija, prepuštajući sudbinu svoje zemlje Pešti.

Vlasnik salona iz Alleghenija Kostenjak ističe, kako je aristokracija sebična bez osjećaja za seljaštvo, koje im zemlju obradjuje i da je jednaka aristokraciji u Ugarskoj. Novinar Franković iz Pittsburga u nastavku svog oštrog istupa naglašuje, da su prilike danas iste, kao i u srednjem vijeku, jer da naša vlastela u svemu kopira Madžarsku.

Plemići, staleži i privilegovani crkveni kler, priznaju pravdu samo za sebe, odnosno za gospodu, a seljaku, radniku i gradjaninu ostaje samo dužnost plaćanja u krvi i novcu, u radu, robovanju i pokornom snošenju sviju tereta. Dalje Franković izvodi, da je vlasteli od uvijek bilo najmjerodavnije, što propisuje Verböczyev »Tripartitum« jer već u predgovoru tog sredovječnog zakonika, stoji: »da su zakone uvijek štitila vjerna kršćanska gospoda, na održanje riječi Božje itd.«.

Potomci tih sredovječnih plemića Ugarske i Hrvatske, pak zatiraju nam Domovinu, narod gone sa rodjene grude u Ameriku i Geslerovim načinom ponižavaju suverenost naše nacionalne individualnosti. Braćo! Protiv toga treba eksemplarna kazna. Doglavnik te madžarske tiranije, koji sjedi na banskoj stolici, mora da glavom plati. Neka se izmedju Vas javi, tko će dobrovoljno da izvrši tu kaznu, tu našu smrtnu osudu!«

I javio se Stjepan Dojčić, koji je preplovio Ocean, stigao u Zagreb, i izvršio 18. VIII. 1913. atentat na kr. komesara Škerlecza, ali koji nije uspio.

Srpsko-hrvatska koalicija sklopila je sa grofom Tiszom sporazum uz uvjete: novi izbori, ukidanje pragmatike, koju

konačno ukinuše, ali madžarština je unatoč toga ostala kod željeznice kao i prije.

Komesar Škerlecz imenovan je banom, a kod novih izbora dobila je koalicija 47 mandata, ali je odmah izgubila svoju popularnost, kada je uništila Radiću mandat.

SUPILO PREDOSJEĆA MIRIS BARUTA

Frano Suplo namršteno dolazi u svoju redakciju. Izbjegava zagrebačke političare i oštro istupa protiv navodnjene politike srpsko-hrvatske koalicije, a istodobno i protiv ugarske vlade. Frano Supilo primio je povjerljivo pismo, gdje ga obavještavaju, da Madžari spremaju novi atentat na hrvatska prava. I to novi zakon »o izvlastbi hrvatske morske obale«. Supilo šalje svog izaslanika u Primorje, gdje se zbog tog namjeravanog atentata, održavaju skupštine, te uz oštre proteste čitavo se hrvatsko Primorje diže i buni zbog tog zlodjela Madžara. Istodobno Supilo poduzima tajne konventikle sa vodjom riječkih autonomaša Zanellom, iako oprezno, jer nema mnogo pouzdanja u njega. Ali postiže u glavnom to, da ga uvjeri o pogibeljnoj politici Pešte za autohtono stanovništvo Rijeke i Primorja, bez obzira na nacijonalno opredjeljenje.

Supilo izjavljuje: *»da zrak miriše po barutu«*.

On, Supilo, jednog dana samo nestaje iz Rijeke, gdje nitko ni ne sluti kakova teška sudbina čeka onaj grad, a naročito naš elemenat, kojeg odanle goniše u konfinaciju, u koliko ih ne odagnaše u rat.

Veliki svjetski rat nije poštedio naše prvake rodoljube na Rijeci i susjednoj Istri. Započela je tada hajka na sve, što je osjećalo hrvatski i Kalvarija se potpunjavala, dok na Rijeci ostade šaka mutikaša pod vodstvom Dr. Grošića, koji je kroz

desetke godina prije kao komunalni fizik dodvoravao se ne samo madžarskim već i bečkim vlastodršcima. Grošićevi pristaše su i doveli na Rijeku današnje gospodare. Madžarski političari odgovaraju za sve zlo što je taj grad zadesilo. Oni otudjiše školskim sistemom domaći živalj, kao i megalomanskom politikom. Od naših »Recana« stvoriše: »Ungherese«, po »Fiumane«, a napokon »Talijane«. Tako je postalo od većine riječkih stanovnika, od onih iz ranijeg doba, pa do posljednjih pridošlica, jedna masa bijednih, neinteligentnih, nacionalno indiferentnih nevoljnika, kojima fali kruh, a kojeg glodju i glodaše samo njihovi demagoški vodje, a koji su predvodili mase svojih sugradjana u bezdan renegatstva.

Grad dolaskom D'Annunzia doživio i preživio je jednu tešku fazu svoje tragedije, a poslije izgona Zanellovih gardista o čemu će biti u nastavku još govora, kod Rapalla drugu.

Jedno stoji, da je pokojni Supilo uspio pravovremeno sredlti prilike na Rijeci, jer jedino on, je imao za to spremu, moguće da D' Annunzijeva opereta ne bi svršila tako efektno za nekoga, kao što je ispala. Ali je Supilo bio još više potreban u inostranstvu, što je najbolji dokaz njegovo rasplitanje pitanja »Londonskog pakta«.

RIJEKA U OČI SVJETSKOG RATA

Sudbinu Rijeke skriviše ponajviše sami Riječani.

Još za Marije Terezije, kada je ovaj grad vraćen Hrvatskoj te pripojen kruni ugarskoj, baciše Madžari svoju pozornost na tu, tada još neznatnu ribarsku luku, sa svojih 3000—4000 stanovnika, da preko Rijeke spoje Ugarsku sa morem. Ono par hiljada stanovnika autohtonih domaćih uz brojnih došljaka iz Trsta, Istre, Dalmacije, Gorice i okoline, iako je bilo u onom vremenu, kad nacionalni duh u našim krajevima još nije bio

probudjen, zamamiti i otudjiti svome rodu, te iz njih stvoriti neku anacionalnu masu «Fiumana«. koji otudjeni zaboraviše svoje iskonsko porijeklo, ili zatajivši svoju narodnost, zagrijaše se za neku nebuloznu komunalnu Fiumansku autonomiju bez pravog nacionalnog opredjeljenja, iako im sugeriraše da su »Fiumani Ungheresi«, ne htjedoše biti Madžarima, a niti Talijanima, a još manje Hrvatima. U predvečerje svjetskog rata bila je na Rijeci najjača stranka, autonomaška pod vodstvom Rikarda Zanelle. Mora joj se priznati, da se ona u to vrijeme grčevito borila za autonomiju i za stari »statut« grada Rijeke iako je bilo dosta kasno, jer su se Madžari već toliko osilili na Rijeci, da im otpor autonomaša nije zadavao mnogo brige.

Pošto se Madžari nepouzdavahu više ni u riječku policiju koja je stajala pod ingerencijom gradskog magistrata, poslaše na Rijeku državnu policiju, pod izlikom, da je to pogranična policija.

Riječani se protiv te policije formalno uzbuniše, te dočekaše 24. VI. 1913. kad ovi stigoše oko 8 sati na riječku stanicu te 80 policajca sa bučnim demonstracijama.

Pred samom stanicom priredjene su od više hiljada oštre demonstracije. Kad je vlak ušao u stanicu, stade zvižduk i gromki povici, ovo je još u jačoj mjeri ponovljeno kad ti policajci izadjoše na trg pred stanicom i kad natakoše bodove na puške, na zapovjed svog vodje kapetana Dr. Rudolfa Kešmarkija. Po tom krenuše prama palači za iseljenike, gdje ih ukonačiše.

Demonstracije uzeše veći razmjer, naročito je pred guvernerovom palačom i na Adamićevom trgu, došlo do velikih demonstracija, koje su trajale do kasno u noć. Bilo je mnogo ranjenih i još više apšenih demonstranata.

Riječani nazvaše te redare »Kozaci«. Kasnije je ova državna policija pojačana na preko 500 ljudi. Njezino djelovanje bilo je poglavito političke naravi, a u drugom redu tek sigurnosne, kriminalne prirode i emigracijoni poslovi.

Ovo je bilo naglašeno sa strane madžarskih političara na neke interpelacije u peštanskom saboru. Sam ministar je dao izjavu da je djelokrug te *»pogranične policije«* pretraga iseljeničkih brodova.

Svi poslovi emigracije, koji su do tada spadali u djelokrug gradske, dolaze od sada u djelokrug pogranične policije, a gradska policija mora pograničnu potpomagati. Novi zakon člankom V. od 1913., propisuje djelovanje te policije na slijedeće funkcije' kontrola iseljenika, evidencija i prebivališta stranaca, da eruira njihov predživot i da svakoga sumnjivoga stranca kratkim putem sa Rijeke otstrani itd. Motivirana je ta potreba, da se država obrani od špijuna u tom času poradi nesredjenih prilika na Balkanu, osobito ta pažnja policije ima biti svedena na držanje i život državi protivnih elemenata uzduž granice (čitaj Hrvate!).

Iako je ova nova državna policija, koju je madžarska vlada uvela na Rijeku zapravo imala svoju političku misiju, upravljati protiv Hrvata, Srba i Slavena, riječki autonomaši nazrijevahu u istoj samo novu metodu izigravanja njihove autonomije te oštro ustadoše protiv te državne policije. Ali njihova oporba bila je već uzaludna. Madžari su se bili ondje već toliko osilili, da gravaminalne jadikovke Fiumanaca uzimahu kao neku jeremijadu, na koju je dovoljno slegnuti ramenom.

Rijeka je u toj godini po madžarskoj službenoj statistici, brojila već 46.000 stanovnika; od toga 6000 Madžara, 22.000 Talijana, 15000 Hrvata. Hrvati nisu imali ni jedinu svoju školu, a niti jednog svog zastupnika u gradskom zastupstvu. Hrvati su imali samo spomenutu »Čitaonicu« koja je imala vodeni naslov »Narodna čitaonica«, i dva svoja časopisa, sa priličnom tiražom od 11000 primjeraka i to: Riječki »Novi List«, 6.000, a »Riječke Novine«, 5.000 primjeraka.

Uz ove listove, izlazile su tada na Rijeci još i slijedeće novine:

»Il Popolo«, nezavisni list u 5.500 primjeraka.

»La Voce del Popolo«, glasilo Zanelline frakcije u 2.000 primjereka;

»La Bilancia«, list radikalnih talijanskih liberalaca, u 1000 primjeraka;

»Il Giornale«, madžarofilski list u 300 primjeraka;

»A Tengerpart«, madžarski vladin list u 800 primjeraka;

»Fiumei Estilap«, madžarski dnevnik u 300 primjeraka.

Izmedju Hrvata i riječkih Talijana i Madžara nije bilo nikakvog kontakta. Naprotiv su oni bili kroz više decenija izloženi neprestanim napadajima. Bilo je elemenata na Rijeci koji su dobivali stalne honorare, da izazovu izgrede i napadaje na sve što je Hrvatsko i što je Hrvatu sveto. Prema tim izazovima bili su naši javni ljudi nemoćni, jer ih nitko nije štititi mogao.

Tužna sudbina Riječana srozala se vrlo teško na njihovu djecu, naročito djecu sirotinje i na zapuštenu riječku t. zv. »mulariju«. Ta djeca svršavala su po uzama riječkog »Kastela« ili »ogulinske tamnice«.

Riječki je Magistrat jedne dao otpremiti u popravilište u Ilavi i Košice, gdje se izgubiše u svijetu. Izgubljeni za narod i za svoju svojtu.

Tako je i ta mladež osjetila »blagodat« politike njihovih otaca.

Dne 26. VII. 1914., je kralj Franjo Josip izdao Manifest kojim je narodima proglasio sveopću mobilizaciju i po tom je nastupilo svjetsko klanje.

I mi Hrvati participirali smo pod komandom austrijskog dvoglavog orla, kod tog klanja, gdje smo se morali boriti i protiv svoje braće. Ove smo posljednje žrtve našeg robovanja dali ne svoje volje. Ali bilo je u našem narodu i takovih, koji su se žrtvovali svojevoljno, a kao renegati u tudjoj službi.

Tužna jeste i tragična sudbina Hrvatskog naroda, čiji sinovi kao nekim usudom zakleti, moraju da žrtvuju propasti

neke svoje najbolje i najvrijednije i uz to davaju veliki kontingenat renegatstva tudjini. Dok istodobno bolje situirano gradjanstvo, plemstvo i aristokracija ne vodi o ničem brige. Dapače jedan veliki postotak gubi se u pijančevanju poput plemstva našeg srednjeg vijeka, o kojem Isusovac Habdelić koncem XVII stoljeća piše: »Dok se u Evropi tih godina preduzima reorganizacija, reforme, idealistički pokret novog humanizma, pokret slobodnog zidarstva, dotle se Hrvati (plemstvo) ortače u bakhovske ekskluzivne organizacije i troše energiju u ispijanju bačava (vina) i izbore, ko će biti: »fiscus perpetuus«, ko »regni chori«, a ko »vun bacitelj«!

U tom pogledu ništa se nije promjenilo danas, iako se buči na drugi način i troše lakoumno znojevi radnog naroda. Kod nas imade na stotine Jeremija, koji plaču i jadikuju, ali svaki baca krivnju na drugog, a najvole kriviti sve na tudjinca, dočim još nitko nije došao do spoznaje: »mea culpa«.

Dokle će tako trajati? U svjetskom ratu su se stvari i prilike još stopostotno pogoršale.

Žalac ratničkog zvijerstva zarazio je i najpitomije ljude, na selu i u gradovima i povećao egoizam. Svuda se opaža neka grozničava životinjska jagma za blagostanje, sinekure položaje i za vlast.

U toj jagmi laćalo se najgnjusnijih sredstava, da se dodje željenom cilju, gazeći bez stida sve što je ostalo od morala i poštenja.

Tako su neki nakon dugog borbenog rada pritišnjeni potrebama svakidašnjeg života, kao slabići konačno posrnuli, na istu stramputicu, na koju su dotada pljuckali, umjesto da ustraju do kraja u borbi medju poštenima, skrenuše u redove protunacionalnog režima, služeći tudjincu na sramotu svoje ranije prošlosti. Isticali se po tom demagoštvom, da opravdaju svoju lošu rabotu, i time ojačali tudjinsku pohotu.

Zaludu je, gdje koji od rodoljuba predlagao, da se provede društveni, privredni i politički bojkot protiv takovih pomagača tudjinstva i protiv svim onima, koji u Zagrebu i ostalim gradovima Hrvatske rovare protiv Hrvatstva, a hrane se i griju na suncu naših žuljeva. Ovi glasovi ostadoše glasovi vapijućih u pustinji.

Moguće da će naš budući naraštaj biti sretniji u tom pogledu i da ćemo iz te Hrvatske Kalvarije dočekati jednoć i naše uskrsnuće.

Konac I. djela.

DRUGI DIO:

SARAJEVSKI ATENTAT NA NADVOJVODU FRANJU FERDINANDA

Dne 28. lipnja 1914., pali su žrtvom atentata nadvojvoda i nasljednik austro-ugarskog prijestolja, Franjo Ferdinand i njegova supruga vojvotkinja Sofija Hohenberg. O atentatu glasio je službeni izvještaj, kako slijedi:

»Na automobil, u kojemu se nalazio nadvojvoda i vojvotkinja Sofija, kad je stigao na Appelovu obalu u Sarajevu, bačena je jedna mala bomba, koja padajući iza vojvotkinjih ledja, eksplodirala je tek, kad je stigao drugi auto, ali nije od iste bio nitko ozlijedjen, osim jednog časnika. Auto je po tom krenuo u konak, gdje je nadvojvodu dočekao načelnik, pozdravnim govorom, na ovog se nadvojvoda vrlo oštro okomio zbog atentata.

Iz konaka je nadvojvoda uputio se sa suprugom prema ulici Franje Josipa, gdje je auto morao nešto laganije voziti.

Na desnoj strani tratoara, iz jedne guste skupine gledalaca, skočio je atentator, Gavrilo Princip, baš nasuprot trgovine Schiller, te je iz revolvera ispalio na auto nadvojvode dva hitca: jedan je ubio Nadvojvodu, a drugi vojvotkinju Sofiju.

Kondukter Suljo Mrčić, koji se nalazio u blizini, ščepao je atentatora u onom času, kad je ovaj policistu Pahovića, koji ga je već obuhvatio, revolverom udario po glavi.

Pahović i Mrčić su čvrsto držali Principa, da ga odvedu na policiju.

Više osoba, medju njima i časnici, stadoše udarati po Principu, koji je krvario, dok je mnoštvo užasnim ogorčenjem neprestano vikalo: »Utucite ga! Utucite!«

Nekoliko je od udaraca i šakama, što su na Principa padali, pogodilo takodjer i Pahovića i Mrčića.

U ovom zamašnom historičkom dogadjaju, koji je dao prema sudu većine državnika i političara, glavni povod ratnom sukobu austro-ugarske monarhije sa Srbijom, od čega je nastao svjetski rat, bavili su se mnogi politički publiciste onog vremena. Nužno je, da resumiramo te komentare, koji su nastojali, kako tvrde, da budu objektivni. Mi smo proučili njihove komentare, a naročito ovih političara i publicista:

Schüssler, Seton Watson, Wickham Steed, Maurice Muret, Cesara Giardini te bečkih simpatizera Habsburgovaca: Werfela i Baggera. Prema izvodima ovih ličnosti, car Franjo Josip ne samo da nije volio svog nećaka Franju Ferdinanda, već mu je bio vrlo nesklon. Muret tvrdi, da je izmedju Belvedera i Schönbruma bilo permanentno napeto stanje. (Belvedere je palača, koju je podigao u Beču još princ Eugen i koju je još od god. 1899. nastanavao nadvojvoda Franjo Ferdinand, dočim je residenca Franje Josipa bila, kako je poznato u Schönbrunu.) Franjo Josip do srži konservativan, opirao se pokušajima nadvojvode, da politiku i vojsku mijenja po novim njegovim gledištima, jer nije htio da kao nasljednik prijestolja, nakon careve smrti, vlada sa vojskom i državom,

koja bi se nalazila u dekadenciji. Sukobi izmedju ove dvojice, bili su po nekada vrlo oštri, uslijed koleričke i arogantne naravi nadvojvode. Tako je potonji jednom zgodom izjavio caru:

»Ja ovdje manje važim od jednog sluge«!

Car mu je na to u oštrom tone doviknuo:

»Dok ću ja živiti, ja ću vladati, a nitko drugi!«

»Ali ja ću morati tada platiti polupana stakla!«

Franjo Josip nije imao u nadvojvode nikakvog povjerenja. Kad je godine 1900 pomišljao na abdikaciju, odustao je od te odluke izjavivši svojoj intimnoj okolini:

»Kad bi imao bar sina u koga bi se mogao pouzdati, ja bi mu predao ovaj teški teret vladanja, ali ovome ludjaku opasnome (nadvojvodi) . . . nikada!«

Poznato je bilo, da svaki pokušaj kakove novotarije je car smatrao budalaštinom. On nije dao dirati u ustanovljene svoje metode. Katastrofe na ratovima kod Königgrätza, Sadowe i u Italiji plašile su ga permanentno od svakog ratovanja. Ali njegov oslonac na mir, počivao je na bajunetama austro-ugarske vojske, nad kojom je nadvojvoda od g. 1906. upravljao sa famoznim šefom generalštaba, maršalom Conradom von Hötzendorfom. Od tog vremena, kako je ustvrdio Schüssler, postojale su u dvojnoj monarhiji faktično dvije vladavine, političke i vojne, jer su davali zapovjedi dva vladara, dva ministra i dva parlamenta, jer je i nadvojvoda htio još za carevog života, da vlada. Publicisti su ga stavljali u red mediokriteta, ignoranta, bez inteligencije. Grof Czernin je čak tvrdio, da mu je historija, narodno i javno pravo politička ekonomija bila posve nepoznata. Za njega je bila filozofija nepotrebna gnjavaža, a učenje jezika trnoviti put, za to je jedva uspio vrlo loše naučiti francuski jezik, jer ga je morao znati. Druge jezike osim njemačkog nije uopće znao.

U njemu je bio uživljen vjerski fanatizam Filipa II. Njegova bezdušnost kod lova, bila je svuda poznata. On je uživao

promatrajući svoje mnogobrojne žrtve lova, kada su plivale u krvi. Na moru je pucao na nevine galebove. Vrlo se zanimao za sprave srednjovječne torture. Godine 1906. cedirao mu je Franjo Josip pravo pomilovanja na smrt osudjenih, ali pošto nadvojvoda je svakog pustio smaknuti, oduzeo mu je car poslije to pravo.

Nadvojvoda nije volio nikoga, osim svoje supruge i djece, a mrzio je iz dna duše bezbroj ljudi. Mrzio je i narode tako: Madžare, Slavene, Talijane i Engleze.

Madžare najviše je mrzio. Tako priča grofica Nora Fugger, da je nadvojvoda, promatrajući jednom zgodom, kako madžarski husari plešu csardas, izjavio: »Vidite li onaj ples medvjeda!« Nadvojvoda se bavio mišlju da preuredi svoju državu, kada će on vladati na federalističkoj osnovi.

Navodno se bavio idejom da Monarhiju preudesi na trijalističkoj osnovi, prema kojoj bi upliv Madžara u državi bio smanjen ulaskom autonomne treće slavenske jedinice.

Smrću kraljevića Rudolfa, proglašen je 30. I. 1889., nadvojvoda Franjo Ferdinand, nasljednikom prijestolja, a dne 1. VII. 1900., obavljeno je u Reichstatu morganatsko vjenčanje njegovo, sa groficom Sofijom Chotek, kćerkom češkog magnata, Bohuslava Choteka i supruge Wilhelmine rodjene grofice Kinsky.

Povodom smrti nadvojvode Franje Ferdinanda i supruge mu vojvotkinje Sofije, izdao je car i kralj Franjo Josip slijedeće ručno pismo:

»Dragi grofe Tisza!

Duboko potresen stojim pod dojmom zlosretnog čina, koji je ugrabio *Mog iskreno ljubljenog nećaka,* usred njegovog djelovanja, posvećenog ozbiljnom ispunjavanju dužnosti, uz veledušnu suprugu mu, koja je u času opasnosti vjerno ustrajala uz njega, pa je Mene i Moj dom zavio u najbolniju žalost.

Ako u toj gorkoj boli za Mene ima utjehe, *to je nalazim u nebrojenim dokazima tople privrženosti i iskrenog saučešća,* koji su Mi u netom minulim danima stigli iz *svih krugova pučanstva.*

Zločinačka Mi je ruka otela dragog rodjaka i vjernog suradnika, a lišila je djecu, kojima treba zaštite, i koja su jedva prevalila najnježnije doba života, svega onoga, što im je na svijetu bilo milo i drago, te sasula neizrecivu bol na njihove nedužne glave. itd.

Franjo Josip.«

Odmah iza atentata počeše premetačine, zatvaranja i progoni, a u noći odašiljanja ultimatuma i dan poslije toga zatvoreni su kao taoci svi najbolji i najugledniji ljudi Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Hrvatske, Istre, Srijema; svi iskreni pobornici ideje narodnog jedinstva i svi Srbi od uticaja. Nijedan rodoljub ne osta pošteđen. Strahovlada nasta kao u najcrnja vremena davnih vjekova. Tamnice se prepuniše, dođoše na red kazamati Arada i Maribora, podigoše se vješala, učestaše ubistva u masi.

UZROCI I ODGOVORNOST ZA SVIJETSKI RAT

Ugledni engleski publicista dr. Siton-Vatson (R. W. Seton-Watson), u svojoj knjizi »Sarajevo«, studija o uzrocima svjetskog rata g. 1926., iznosi medju ostalim slijedeće u pitanju odgovornosti za svjetski rat:

»14. srpnja 1914. je grof Tisza došao u posjetu Berhtoldu, a zatim otišao i do njemačkog ambasadora. Šta se tu desilo, saznajemo iz izvještaja Čirškoga Betman-Holvegu. Tisza je govorio otvorenije nego ikad. Dotle, izjavio je, on je jedini stalno propovjedao opreznost, ali je sa svakim danom jačalo njegovo uvjerenje, da Monarhija mora doći do energične

odluke, da bi pokazala svoju životnu snagu, i da bi učinila jednom .eć kraj nepodnosnom stanju na Jugoistoku. Srbijanci prevršili su bili svaku mjeru svojim izjavama. Teško mi je padalo, da se odlučim u prilog ratu, ali sam sada čvrsto uvjeren, da je on neophodan. Isto to potvrdjuje i jedna depeša Szecsénya Berhtoldu od 16. VI. 1914., koji je sad napustio sve svoje ranije prigovore, te se slaže potpuno sa što oštrijom akcijom, a na odluku Franje Josipa mnogo je uticalo bezuvjetno pristajanje Njemačke uz bok Austro-Ugarske.

Dne 19. VII. 1914. održan je još jedan zajednički Ministarski Savjet u Beču, koji je odobrio Bertholdov prijedlog, da se nota Srbiji preda u 5 sati popodne 23. VII. sa rokom za odgovor od 48 sati. Smatralo se, da se ne može dalje odlagati stvar, s obzirom na nestrpljivost Berlina i na nestalnost Rima, koja je sve više rasla.

Prema planovima zajedničkog Vijeća od 7. VII. 1914., riješeno je, da Ratni Ministar i načelnik general štaba, podju na dopust iz Beča 11. VII., a Berchtold je sam povjerio Čirškome, da je to učinjeno namjerno, da bi se umirilo, javno uzbudjenje. On je radio u smislu memoranduma baruna Conrada Hecendorfa, koji je naglašavao potrebu da se izbjegne svako prerano uzrujavanje njihovih protivnika. Izgleda da je Conrad već tada Berchtoldu utvrdio 22. VII., kao dan predaje Uultimatuma Srbiji.

Presbiro Inostranog Ministarstva, objavio je dopust glavnih zapovjednika. Istu je vjest »Tajms« preštampao 16. VII 1914.«

AUSTRIJA NAVJEŠTA SRBIJI RAT

S razloga što je hercegovački Srbin, Gavrilo Princip, na Vidov dan 1°14. u Sarajevu umorio nasljednika austro-ugarskog prij..tolja, Franju Ferdinanda, mjesec dana nakon tog atentata, Austrija je Srbiji uputila jedan Ultimatum, u kojem je zaprijetila, da će prekinuti s njom sve odnose, ako za 48 sati ne prihvati sve, što ona ultimatumom traži. Tražila je Austrija, da srpska vlada u službenim svojim novinama osudi srpske časnike i činovnike i sve druge, koji su budili i jačali narodnu svijest u Srba izvan kraljevine Srbije. Da zabrani knjige i novine, koje bi napadale austro-ugarsku, da raspusti društvo »Narodna obrana«, da zabrani školske knjige u kojima se piše protiv Austro-ugarske, da otpusti sve časnike i činovnike, koje će navesti austro-ugarske vlasti, da će austro-ugarska policija i suci voditi istragu u Srbiji. Srbija je sve prihvatila osim ove posljednje točke, pa je uslijed toga Austrija navijestila Srbiji rat.

Austrijska je vojska sa tri strane prodrla u sjevero-zapadnu Srbiju.

Od 15. do 20. kolovoza 1914., vodila se ogorčena borba na Ceru (706 m. visoka planina kod Mačve).

Invazija III., IV. i V. vojnog zbora sa glavne fronte na Savi pod glavnim zapovjedništvom feldzeigmajstora Potjoreka te generalima Frankom i Böm-Ermollijem, prodrla je sa tri strane u sjevero-zapadnu Srbiju, osvojila Šabac i krenula na Valjevo.

Srpskom vojskom zapovjedao je regent Aleksandar i očekujući glavnu akciju sa sjevera u smjeru moravske Doline, postavio je dvije armije, prvu pod zapovjednikom Bojovića, a drugu Stepanovića. Srpska vojska zatvorila je moravsku Doli-

nu u visini linije: Palanka—Lazarevac. Medjutim je III. armija generala Jurišića zadržala navalu austrougarske vojske u kutu Drine i Save kod Valjeva. Za to vrijeme austro-ugarske čete prodirale su u Podrinje i Posavinu, kao kaznena ekspedicija, šireći svuda teror i grozote.

Visinu planine Cer su austro-ugarske trupe zaposjele lijevim krilom. 19. kolovoza je IV. srpska armija zauzela Cer na juriš, te natjerala austrijske trupe na uzmak preko Drine. Zatim je vojvoda Stepa Stepanović potjerao austrijsku vojsku preko granice. Po tom Srbi provale u Srijem, ali su se morali povući, kad je austrijska vojska prodrla preka Drine prema Gučevu. Tu se nastavila bitka dok nijesu Srbi, zbog nestašice municije, morali uzmaknuti. Istom sada je Austrijancima uspjelo da zauzmu Valjevo i da prodru do Rudnika i Kolubare. Sredinom studeni 1914. morali su Srbi napustiti Beograd. Kada im je još isti mjesec stigla topovska municija, baciše austrijance preko granice. Za 10 dana to provedu uz prisuće kralja Petra. Na 2. prosinca 1914., udju Srbi opet u Beograd. 15. prosinca nadiru Austrijanci od Valjeva k zapadnoj Moravi te prodru u Varovnicu, Kablar i Markovčen, te namjeravaju, da obuhvate srpsku vojsku sa oba krila. Njihovo desno krilo uzmiče u potpunom slomu. 15. prosinca Srbi oslobode Beograd. Njihov plijen je ogroman, 62.000 zarobljenika, 200 topova, mnogo municije i raznog ratnog materijala.

Nakon toga je Srbija uživala razmjerno mir na svojim granicama. Austrija je trebala vojsku u Galiciji, gdje su Rusi osvojili Lavov i Premysl. General Borojević je, kod Karpata spasio austrijsku vojsku. U svibnju 1915., pridruži se Antanti Italija.

Navještaj rata Italije Austro-Ugarskoj, vrlo se neugodno dojmio u Beču.

TALIJANSKA ZELENA KNJIGA

o diplomatskim ispravama, koje su izmijenjene prije ulaska Italije rat.

Taljanska Zelena knjiga ograničuje na diplomatske isprave, koje su izmijenjene izmedju Austro-Ugarske i Italije, a da se ne dotiče pregovora s trojnim savezom.

Niz isprava počinje se brzojavkom ministra vanjskih posala Sonnina na poklisara Avarnu u Beču, kojim se ovaj poziva, da priopći, da démarche Austro-Ugarske u Srbiji sačinjava dogodjaj predvidjen u članku VII. ugovora trojnog saveza.

Druga isprava je otkloniv odgovor Austro-Ugarske na to priopćenje. Dne 20. prosinca počela je navodno Austro-Ugarska mijenjati svoje držanje. Austro-ugarski ministar vanjskih posala, barun Burián, stavlja preduvjete i traži izlike. Avarna brzojavlja 22. veljače 1915., da se ne valja podavati nikakvim varkama, jer da Austro-Ugarska oteže stvar. Burián je dne. 9 ožujka privolio, da raspravlja o odluci na temelju članka VII. ugovora, trojnog saveza. Sonnino stavlja preduvjet, da svi otstupi imadu smjesta uslijediti, a Burián je izjavio, da to ne može da prihvati.

Bülow preuzima dne 20. ožujka njemačku garanciju za provedbu otstupnih ugovora prigodom sklapanja mira. Sonnino je odvratio, da privoljuje, da pregovore opet nastavi, u koliko bi Beč učinio konkretne predloge. Nakon sedam dana traži Burián od Italije ove obveze:

I. Prijaznu neutralnost Italije u političkom i gospodarskom pogledu za čitavog trajanja rata. II. Slobodne ruke za Austro-Ugarsku na Balkanu. III. Da se Italija odrekne daljnje otštete. IV. Produljenje ugovora o Albaniji

Dne 8. travnja stavio je Sonnino na poziv Austro-Ugarske ove protuzahtjeve:

I. Otstup južnog Tirola sa svim područjima, što su godine 1811. pripadali staroj kraljevini Italiji. II. U istočnom Friulu: Malborghetto, Plezzo, Tolmin, Gradišku, Goricu, Monfalcone, Comen i Nabrezinu. III. Trst, Capo d'Istria, Pirano sačinjavaju od Austro-Ugarske neovisnu državu. IV. Otstup otoka oko Korčule. V. Desinteressement u Albaniji i priznanje talijanskog gospodstva u Valoni.

Od 2. do 3. travnja dolaze postojano vijesti o austro-ugarsko-ruskom posebnom miru.

Avarna brzojavlja dne 2. svibnja, da ga bečka vlada zadržava beskorisnim diskusijama, te da ne vjeruje u ozbiljnu nakanu Italije, da ratuje. Uslijed toga predala je Italija Austro-Ugarskoj *otkaz saveza.*

Ova isprava ima dokazati, da je Italija navodno vjerno ispunjavala savezničke dužnosti, ali Austro-Ugarska je poslala poznatu notu Srbiji, a da nije Italiju prije o tom obavjestila ili poslušala (!!) njen savjet da bude umjerenija. Time je postaknut svjetski rat, poremećen status quo na Balkanu, te stvoren položaj, iz kojeg bi sama Austro-Ugarska crpila koristi.

Ova povrijeda, veli zelena knjiga, savezničke dužnosti onemogućila je i prijaznu neutralnost. Razum i osjećaj isključuju, da bi jedan saveznik mogao uzdržati prijaznu neutralnost, dok je drugi posegao za oružjem, da polući interese i ciljeve, koji su u diametralnoj opreci sa životnim interesima njegovog saveznika. Unatoč tomu Italija je nastojala, da uzdrži (?) prijazne odnose izmedju obih država. Ali ti pregovori nisu vodili do praktičnih rezultata. Uslijed toga otkazuje Italija svojim pravom, da od ovog časa potpuno slobodno uzmogne postupati, svoj ugovor s Austro-Ugaskom, te ga proglašuje ništetnim bez valjanosti.

Ovu je ispravu predao u Beču dne 4. svibnja vojvoda od Avarne ministru barunu Buriánu.

KRALJ ITALIJE NAVJEŠTA AUSTRO-UGARSKOJ RAT

Franjo Josip izdaje 23. V. 1915., Manifest pod naslovom: »Mojim narodima!« u kojem iznosi slijedeće:

»Kralj Italije navijestio Mi je rat. Vjerolomstvo, kakovu povijest ne poznaje, počinila je kraljevina Italija, spram svoja oba saveznika. Nakon savezništva, koje je trajalo preko 30 godina, ostavila nas je Italija u času pogibelji i prešla u logor naših neprijatelja.

Kad je Italija svoj požudni pogled bacila preko naših granica, bili smo, — da saveznički odnošaj i mir uzdržimo, — spremni na velike i bolne žrtve, na žrtve, koje su se Našeg očinskog srca, osobito bolno dojmile.

Nu požudnost Italije, koja je smatrala, da se mora poslužiti časom, nije se mogla zasititi.

I tako se mora sudba ispuniti.

Moćnomu neprijatelju na sjeveru oduprle su se Moje vojske pobjedonosno u desetmjesečnoj gigantskoj borbi i uz najvjernije bratstvo oružja s vojskama Mojeg uzvišenog saveznika.

Novi podmukli neprijatelj na jugu, nije nikakov novi protivnik.

Velike uspomene na Novaru, Mortaru, Custozzu i Vis, koje su ponos Moje mladosti i duh Radetzkoga, nadvojvode Albrechta i Tegetthoffa, koji i dalje živi u Mojoj kopnenoj i pomorskoj sili, jamče Mi za to, da ćemo i prema jugu granice monarhije uspješno braniti moći.

Pozdravljam Moje izvrsne, u boju prokušane čete, pouzdajem se u njih, i u njihove vodje! Pouzdajem se u Svoje narode, kojih bezprimjerna požrtvovnost zaslužuje Moju najdublju očinsku zahvalu.

Svemogućega molim, da blagoslovi Naše barjake i da uzme u svoju milostivu zaštitu našu pravednu stvar.

U Beču dne, 23. svibnja 1915.

FRANJO JOSIP v. r.
grof TISZA v. r.

Čim je Austrija navjestila Srbiji rat, počne Rusija smjesta mobilizirati. Na taj glas zatraži Njemačka od Rusije, da za 12 sati obustavi mobilizaciju. Kad to ona nije učinila, navijesti joj Njemačka rat, a navijesti ga ujedno i saveznici ruskoj, Francuskoj. Da Francusku uništi, prije nego će ona moći mobilizirati, provali Njemačka u Belgiju, da preko nje prodre u Francusku, jer su brzu napredovanju na njemačko-francuskoj granici smetale jake tvrđave. Zbog povrede neutraliteta Belgije, navijesti Engleska rat Njemačkoj, jer nije mogla dopustiti, da se Njemačka ugnijezdi na obali belgijskoj. U isti čas navijesti Njemačkoj rat i Japan. Tako dođe do velikoga svjetskoga rata (1914—1918.).

RATNE OPERACIJE U SRBIJI

Izvještaj austrijskog ratnog stana o bojevima u Srbiji je kontradiktoran onome od strane antantinog.

Mi ga zanimivosti radi, ovdje registriramo. Taj izvještaj glasio je:

9. Rujna nakon oduljeg mirovanja, iza kako su se naše čete povukle kod Šapca preko Save, te Loznice i Lješnice preko Drine sa srpskog područja, počeli su Srbi sa ofenzivom rano u jutro u nedjelju 7. o. mjeseca. Srbi su ofenzivu započeli jakom topovskom vatrom na Mitrovicu i to rano u zoru, ne obazirući se na medjunarodno ratno pravo, prema kojemu nije dozvoljeno bombardiranje neutvrdjenih gradova. Naše čete, koje su se

nalazile u Mitrovici, povukoše se izvan grada, te zauzeše zgodne pozicije. Srbi su medjutim dalje bombardirali grad, a da mu nisu nanijeli veće štete. Gradjani su preplašeni hrpimice ostavljali grad, a i oblasti su otišle te se sklonile u mjesto Čalmu.

Uslijed neprestane paljbe iz srpskih topova, porodio se na nekim mjestima u gradu požar, a od javnih zgrada, oštećene su vijećnica, poštanski ured, sudbeni stol, katolička crkva, carinara, srpski dom i redarstvena zgrada.

Dok je u početku bilo nerazumljivo, zašto Srbi bombardiraju Mitrovicu, uvidjele su kasnije naše pogranične čete, da se Srbi spremaju na prelaz preko Save.

Do podne prešle su već čete I. timočke divizije Savu kod Mitrovice, Rače i Klenka. Kako se vidi, nakanili su Srbi naše pogranične čete iznenaditi. Otvorivši topovsku vatru na Mitrovicu, pokušali su Srbi koncentrirati pozornost naše pogranične straže na Mitrovicu. Budući su naše čete u zauzetim položajima u predjelu izmedju Mitrovice i Sašinaca, Jarka i Hrtkovaca mirovale, odvažili su se Srbi na prelaz. Prema vijestima, koje su do sada stigle o boju kod Mitrovice, prešlo je tamo Savu do 10.000 Srba. Kad su Srbi bili na našoj strani, otvorile su naše čete vatru i to s tri strane. Budući su Srbi bili iznenadjeni, te se nisu mogli razviti, bilo je djelovanje naše vatre upravo zatorno. Već nakon kratkog boja predali su se, izgubivši svu silu ljudi. Naše su čete zarobile oko 6.000 neprijatelja, a medju njima mnoštvo časnika. Odmah iza kako su naši otvorili vatru pokušao je jedan dio Srba uteći, ali su ih naši progonići pohvatali. Poraz Srba je na tom području bio potpun.

Duljina bojne linije je iznašala 12 kilometara.

U isto vrijeme, dok se je bio boj na području izmedju Mitrovice i Hrtkovaca, prešao je odio srpske vojske kod Rače. Ali i tu su naše čete bile spremne, te je neprijatelj naišao na žestok otpor. Nakon kratke borbe uspjelo je neprijateljske čete svladati. Srbi su dijelom poubijani i ranjeni, a dijelom pohvatani.

Rača se nalazi nedaleko utoka Drine u Savu.

Kod Klenka je takodjer jedan odio timočke divizije pokušao preći Savu, ali je odbijen i protjeran. Do većeg je boja došlo opet kod Kupinova. Neprijatelj je prebacio svoje čete iz Skele u Srbiji preko Save u Kupinovo.

Budući nisu Srbi naišli na otpor, mislili su, da tamo nema naših četa, te su pošli prema Šidu. Njihov marš medjutim nije dugo trajao, jer su se približili našim pozicijama. Za čas su bili obasuti sa svih strana puščanom i topovskom vatrom. Srbi su se samo kratko vrijeme opirali. Prema raznim vijestima, palo je u tom sukobu preko 3000 Srba.

Dok su srpske čete, koje su 7. ov. mj. kod Mitrovice, Rače, Klenka i Kupinova prešle Savu, dijelom uništene, a dijelom zarobljene, prešli su Srbi 8 ov. mj. Savu kod Grabovca nedaleko Klenka..

Srpske čete u jakosti jedne divizije 9. IX. oko podneva kod Grabovca prešle su Savu i prodrle na naše područje. Naše čete odmah su bile na mjestu i započele boj. Bitka traje izmedju Grabovca i Hrtkovaca. Stigla su pojačanja iz Petrovaradina, pa nema nikakove sumnje, da će neprijatelj uz velike gubitke biti raspršen.

O bitci dne 9. IX., doznaje se, da je bila krvava. Srbi su pretrpjeli goleme gubitke. Na našoj su strani gubici neznatni.

Zarobljeni srpski vojnici dopremljeni su u više željezničkih vlakova u Rumu, odakle su pješice otpremljeni u Petrovaradin.

Budući su Srbi bombardirali neutvrdjeni grad Mitrovicu, otvoriše monitori i naše obalne baterije kod Zemuna žestoku vatru na Beograd.

Srpski glavni grad Beograd je neprestano bombardovan po našem topništvu, nakon što su Srbi u protimbi sa međunarodnim pravom bombardirali naše gradove Mitrovicu i Zemun. Zemun i Stara Pazova ispražnjeni su od civilnog pučanstva. Naše topništvo sa sjajnim uspjehom bombardira Beograd, koji

se dijelom nalazi u plamenu. Srpska metropola bit će doskora kup ruševina. Oblasti u Staroj Pazovi uzev sa sobom važne dokumente i blagajnu, ostavile su svoje sijelo.

REKAPITULACIJA NAVJEŠTAJA U SVJETSKOM RATU

U minulom svjetskom ratu borilo se medjusobno 40 milijuna boraca. Srbi izgubiše jedan milijun lica, a Hrvati pola milijuna.

Razlika je u tome, što su Srbi pogibali i ginuli u borbi za oslobodjenje svoje Domovine, a Hrvati osim onih, koji su se nalazili u divizijama Jugoslavenskih dobrovoljaca, morali su se boriti kao austro-ugarski vojnici, za spas i veličinu Austro-Ugarske.

Svjetski rat se vodio izmedju Centralnih sila (Austrije, Njemačke i njemačkih saveznika Bugarske i Turske), te Antante (Francuske, Engleske i Rusije), kojima se kasnije priključila Italija, USA, Rumunjska, Grčka, Portugal i Japan.

28. VII 1914. navijestila je Austro-Ugarska rat Srbiji;
3. VIII 1914. navijestila je Njemačka rat Rusiji i Francuskoj;
4 VIII. 1914. navijestila je rat Engleska Njemačkoj;
24. VIII. 1914 navijestio je rat Japan Njemačkoj;
2. XI. 1914 navijestila je rat Turska Antantinim silama;
23. V. 1915 navijestila je rat Italija, Centralnim silama u prvome redu Austriji;
24. X. 1915. navijestila je rat Bugarska Antantinim silama;
4. III. 1916 navijestio je rat Portugal Centralnim silama;
5. IV. 1917 navijestila je rat USA Centralnim silama;
28. VIII. 1917 navijestila je rat Rumunjska Centralnim silama.

Rusija je prva zbog revolucije 28. XI 1917. obustavila ra-

tovanje te je sklopila 3. III 1918. mir sa Centralnim silama u Brest-Litovskom. Njemačka je smalaksala i utanačila primirje 11. XI. 1918., u Compiegneu, a Austro-Ugarska 4. XI. 1918.

LONDONSKI PAKT I MESARENJE HRVATSKE

Iz Biblije pamtimo kako su rimski vojnici ispod raspetog Isusa kockali se za njegovo ruho i haljine

Slično se radilo ljeti 1915. sa našim hrvatskim teritorijem.

U nastavku iznosimo izvatke iz diplomatske korespondencije, koja se vodila izmedju tadanjeg talijanskog premjera Sonnina i ruskog ambasadora u Londonu Giersa.

Iz ovih diplomatskih dopisa i depeša vidimo kako se već tada namjeravalo rasparčavati Hrvatsku.

Ambasador Giers, koji je tada boravio u Rimu, javljao je povodom pregovaranja o »londonskom paktu« svome ministru predsjedniku Sazonovu u Petrograd:

Giers u tom dopisu nalazi neophodnim ostaviti pitanje spajanja Hrvatske sa Srbijom otvorenim iz obzira, što još nisu dovoljno jasne prilike, pri kojima bi se mogla unapred utvrditi sudbina Hrvatske i izlaska na more preko Rijeke, što treba ostaviti slobodnim od kakvog bilo preranog riješenja. Po svoj prilici, ministar (Sonnino) ima u vidu mogućnost odvajanja Ugarske od Austrije, u kom slučaju Rijeka može korisno poslužiti. Poslije savjetovanja s ministrom predsjednikom, Sonnino je izjavio, da bi se Italija mogla saglasiti na saopćenje Srbiji, da može računati na Split i Dubrovnik, pod uslovom da prva luka bude neutralizovana.

Na to je Sazonov javio Giersu ovo: (depeša od 24. VII. 1915)

»Izvolite uložiti sve napore uvjeriti vladu, pri kojoj ste akreditovani u neophodnost tačno opredijeliti Pašiću kompenzacije, koje će Srbija dobiti na račun Austrije, podrazumijevajući tu Srijem i Bačku. Sjedinjenje Hrvatske sa Srbijom, u tom slučaju, ostaviti će se kao otvoreno pitanje i u zavisnosti od pristanka na to samih Hrvata.«

Giers je odgovorio Sazonovu negativno, a depešom od 27. VII. ovako je objasnio stanovište Italije:

»Danas mi je Sonnino predao verbalnu notu odnosno kompenzacija Srbiji. Njen sadržaj malo se razlikuje od njegovih usmenih izjava. On ne govori ni o tome, da se Srbiji ustupi sav Srijem, već samo jedan dio njegov kao hinterland Zemuna. Na moju primjedbu zbog takvog uskraćivanja srpskih do sada neosporovanih pretenzija, Sonnino se brani, da mu je u toj formi bilo saopćeno gledište Delcasse-a odnosno Srijema. Ne imajući sam ništa protiv toga da se Srbiji pripoji sav Srijem i Bačka, on tim manje ustaje protiv toga, da se te oblasti još sad obećaju Srbiji, ali se uzdržava da se u takvom smislu izrazi odnosno Slavonije. No, Sonnino kategorički odbija, da se sad bilo što govori o Hrvatskoj i Rijeci, zahtjevajući da savezničke države unapred ne riješavaju sudbinu njihovu, koja će poglavito zavisiti od daljeg učešća Austro-Ugarske u ratu, i od vojnih uspjeha Saveznika. U povjerljivom razgovoru Sonnino mi otvoreno, i ne jedamput, reče da je Italija počela vojnu za Jadransko more, jer se na sve ostale njene pretenzije saglašavahu i njeni bivši saveznici. Javno mnijenje pojmilo je to i zbog toga sada treba biti vrlo obaziv u svima pitanjima, koja se odnose na talijanske pretenzije na Jadranskom moru.«

Ovo su dokumenti, koje iznosi citirano djelo o antecedencijama londonskog ugovora.

RUSIJA U RATNOJ AKCIJI

Dne 29. srpnja 1914. Rusija je mobilizirala okružja Kijev, Odesu, Moskvu i Kazan.

Dne 2. kolovoza, iza kako je uslijedila mobilizacija čitave ruske obranbene sile, prešle su ruske čete prusku granicu, a istodobno krenule prema Galiciji, prodrle do Karpata, zauzev Galicijske gradove i glavni grad Lavov. Sa Karpata predjoše madžarsku granicu kod Mezölaborcza. Istodobno opkoliše tvrdju Przemysl te prekinuše željeznički spoj izmedju Lavova i Przemysla.

Jaki otpor ruskoj vojsci dao je general Borojević u Karpatima. O tim bojevima dao je general Borojević slijedecu izjavu:

»Prigodom provale naše 3. vojske iz Karpata bili su se najžešći bojevi u prostoru kod Mezölaborcza. Ondje je bilo naloženo ruskoj diviziji i to 49., da se tako dugo opire, dok zapadno odande stojeće ruske čete ne provedu svoj ugroženi uzmak. U neumoljivim bojevima, u kojima je učestvovao u glavnom njemački zbor iz Beskida, ruska je divizija potpuno uništena. Bojište se sve do danas nije moglo posve očistiti. Još ovih dana se pokazalo na tisuće i tisuće mrtvaca, te se skupljalo razbacano oružje i ostali ratni materijal.

Brzi progon naše vojske doveo je do opkoljenja Przemysla. Przemysl će braniti, kako se čini, domobranstvo i topništvo; no glavna je obrana dašto namjenjena topništvu. Rusi su se, napustivši prednje položaje, povukli na utvrdni pojas. Mi smo poduše razorili utvrde Przemysla, no Rusi su ih, koliko je to bilo moguće, popravili. Najbolju zaštitu nalazi sada Przemysl u raskidanim željezničkim tračnicama, razorenim mostovima, tunelima i cestama. Opsadni napadaj nije provediv s topniškim sredstvima. Za to su potrebni teški topovi, koje se mora željeznicom dopremiti. Budući da je uslijed ruskog razorenja nemoguće poduzeti popravke, koji bi sasvim uspostavili željezničke pruge, to će ova uspostava biti tek provizorna i prema tome neće podnositi goleme terete. A onda su pruge opterećene dopremom provianta i municije. Tek kad bude moguće postaviti naše teške topove, moći će se zapravo otpočeti s navalom na Przemysl. Opkoljeni Przemysl ne ufa se uostalom smetati naše daljnje operacije, a to tim manje, što je željeznički spoj izmedju Lavova i Przemysla prekinut.

Sadašnji branitelji Przemysla, kao da ne osjećaju bog zna kakve radosti od ispada. Tako smo u noći 20. svibnja bez muke suzbili pokušanu provalu iz tvrdjave. Rusi su uostalom vrlo oprezni. Jučer sam imao prilike, da se o tom osvjedočim. Bio sam malo neoprezan, pa sam u pratnji većeg stožera posjetio eksponirano mjesto u utvrdi Pralkovice. No jedva smo se pokazali, već je rusko topništvo s Tatarovke otvorilo vatru i u našu neposrednu blizinu zabile su se teške granate. Ovoliki je oprez svakako nuždan Rusima, da se zaštite protiv iznenadjenja s naše strane. Nama je to pako u prilog, jer iscrpljuje neprijateljske sile.«

IZVJEŠTAJ AUSTRIJSKOG GLAVNOG RATNOG STANJA OD 10. IX. 1914.

Iz glavnog austrijskog ratnog stana, izdano je 10. rujna 1914. slijedeće službeno saopćenje:

1. Vojska, koja stoji pod zapovjednikom generala Dankla, u ponovnoj je žestokoj borbi sa ruskim četama, koje su dobile bez svake sumnje do 7. o. mj. velika pojačanja. Borbe se biju oko Lublina. Čitavi je cilj tih borba, da se vojska ge-

nerala Dankla sjedini sa onom njemačkog generala Hindenburga. To pak žele Rusi pod svaku cijenu zapriječiti.

2. Vojska, koja stoji pod zapovjedništvom generala Auffenberga, a koja je sjedinjena sa onom nadvojvode Josipa Ferdinanda, bije se u području Zamosc-Tyssowicze-Tomaszow i progoni neprijatelja. Nema sumnje, da joj je cilj da potisne neprijatelja sve do Vladimira-Volinjskog.

3. Najviše se javnost naravno zanima za vojsku, koja stoji na Liniji Rawaruszka-Grodek-Czajkovicze uz rijeku Dnjester. Ova je linija dugačka kakovih trideset kilometara, dakle od Lavova je udaljena samo jedan dan hoda, a nalazi se u jednom području, koje se proteže u visočini dugoj kakovih 200 do 300 kilometara.

Pred samom se frontom nalaze tako zvana Grodečka jezera, a u duljini od kakovih dvadeset kilometara. Ova se jezera izlijevaju u potok Wyreczyca te završuju u Dnjestru i u mo čvarnom području zvanom Wielki Blato, koje se potonje proteže u duljini od kakovih osam kilometara. Na taj način naša je vojska već sa boka posve zaštićena prirodnom svojom okolinom. Ako se uzme sve u jedno, to je situacija dne 7. o. mj. bila takova, da su naše čete stojale u jednoj liniji počem od Lublina preko Zamosca i Tomaszowa pa sve do Rawaruszke, Grodeka i Czajkowicze uz rijeku Dnjestar, stvarajući tako jednu nepredobivu živu ogradu protiv neprijatelja.

Na taj način sada je tek postignuta ona bojna linija, koja je nužna, da se postigne konačni cilj, naime uništenje neprijatelja pomoću jedinstvene i skupne akcije čitave naše bojne snage na galičko-ruskopoljskom području.

Službeno se iz glavnoga stana javlja sa sjevero-istočnoga bojišta: Činjenica jest, da su naše čete na liniji iza Lavova prešle u ofenzivu. Na taj je način svako tumačenje, zašto su naše čete napustile Lavov, suvišno. U ovo nekoliko dana naše su se čete u svojoj već odavna opredijeljenoj liniji iza Lavova posve uredile za ofenzivu, te sada napadaju na neprijatelja,

koji je posljednjim bojevima silno mnogo gubitaka pretrpio. Naša ofenziva pokazuje, da su se naše čete povukle u posvemašnjem redu, te da su kadre da poduzmu svaku ofenzivnu akciju budući nisu pretrpjele takove gubitke, koji bi ih u tom spriječavali.

RATNE OPERACIJE PROTIV RUSA

Dne 27. i 28. ožujka 1915. dao je austro-ugarski glavni stan slijedeće službeno obavještenje:

»Uz teške gubitke po neprijatelja razbiše se ponovno jake ruske navale na bojnoj fronti u Karpatima.

Na visinama kod Banjavölgia i s obje strane dolnjeg Laborca na jugu Laborceva traju borbe dalje sa velikom žestinom.

U Bukovini baciše naše čete na sjevero-istoku Černovica jače ruske bojne sile, nakon žestokog boja sve do na državnu granicu i osvojiše više mjesta, te zarobiše preko 1000 momaka i zaplijeniše dva topa.

U Ruskoj Poljskoj i u zapadnoj Galiciji nema promjene — Zamjenik poglavice generalnog stožera, v. Höfer, podmaršal.

Ruska vojska, koja je potisnuta iz Bukovine, stala je između Nevasielica i Bojana, da dijelom na ovome mjestu, dijelom opet kod nešto sjevernijeg Topeutza i kod Halinovaca, koje leže već na ruskom području, izvede protunavalu. Preko jučer započeta borba dosegla je jučer svoj vrhunac. Neprijatelj je odbijen. Tu u neposrednoj blizini rusko-rumunjske granice uspjelo je našim četama dijelom sjajnim provedenim postranim navalama, dijelom uslijed drugih strijelovitih kretnja, hametom potući rusko desno krilo. Osobito je ruska pukovnija br. 172. pretrpjela teške gubitke. Tu je zasužnjen i

velik broj Rusa. U večer zarobljen je zapovjednik ruske pukovrije Orlov, br 172 sa dva časnika i otpremljena u Černovice. Kod Zalesczykha borba traje.

U Karpatima dalje se žestoko bori. Ponovno ruske navale odbijene su po danu i po noći. Opći položaj je nepromijenjen.

U području južno Zaleszczyki osvojile su naše čete 11 ruskih uporišta i zarobile 500 ljudi.

Na frontama u ruskoj Poljskoj i zapadnoj Galiciji topovska borba traje.

Crkveni zvonik mjesta Paradys jugoistočno Sulejova, koji je neprijateljskom topništvu služio kao izvidište, bombardovan je i zapaljen.

Zamjenik poglavice generalnog stožera.

POD TVRDJOM PRŽEMYSLA 23. OŽUJKA 1915.

Magini izvješćuje u »Secolu«, iz Petrograda o padu Przemysla i o nečuvenom junaštvu posade, koja da je podlegla gladu i bolestima, pošalini i srdoboli. Više od polovice posade bilo je nesposobno za boj. Sve kuće u Przemyslu bile su pune bolesnika.

Dne 19. o. mj. izdao je general Kuzmanek dnevnu zapovjed, u kojoj je saopćio da su sva živežna sredstva razdijeljena, te pozvao vojnike sviju narodnosti, na zadnju borbu, da si ispadom prokrče put. Nu taj ispad kao i onaj od 22. o. mj. u noći nije uspio.

»Neue Züricher Zeitung« primjećuje u jednom uvodnom članku o padu Przemysla: Przemysl je svoju zadaću kao tvrdjava tako dobro, kako je to samo moguće bilo, ispunio. Dva puta je pružio vlastitoj vojsci oslon, vrijeme za skupljanje i zaštitu stražnih veza. Dva puta je prisilio neprijatelja, da oko

njegovih bedema postavi znatne sile, da drži jake pričuve u pripravi za pokriće opsadne vojske i time je veliki broj neprijateljske vojske za dugo vremena pozabavio i oteo drugoj namjeni. Više se od jedne tvrdjave ne može zahtjevati. Da je napokon od gladi morala pasti, te tragičnoj sudbini hrabre posade i njezinom zapovjedniku ne će nijedan pravi vojnik uskratiti priznanje.

Saopćenje austrijskog glavnog stana:

Službeno se javlja: »Nasuprot ruskih vijesti o padu Przemysla službeno se ustanovljuje:

Ruševine Przemysla prepuštene su neprijatelju po zapovjedi, i da se prije s neprijateljem nije pregoravalo, već nakon što se je temeljito sve pripravilo za razorenje svega ratnog materijala. Broj ljudi iznosio je posljednjega tjedna opsade 44.000 momaka pješaštva i topništva; od toga se imade odbiti gubitak prigodom posljednjeg ispada, nadalje 5000 momaka, koji su na temelju ratnog podavanja upotrebljavani za opskrbnu službu, kočijaši i konjušari, te željezničko i brzojavno osoblje, konačno 28.000 momaka bolesnih i ranjenih, koji su se nalazili u bolnicama na liječenju. U tvrdjavi je bilo 1050 topova svakog kalibra, većim dijelom starog tipa od godine 1861. i 1875., koji su medjutim pravodobno uništeni. Posljednja ruska navala, koja je uslijedila u noći 22. ožujka, budući da je veći dio topova već bio uništen, odbijena je pješačkom vatrom i vatrom iz puščanih strojeva, kao što i s nekoliko topova tipa godine 1861.

MADŽARI KOMENTIRAJU PAD TVRĐAVE PRŽEMYSLA

Ministar grof Andrassy Gyula dao je o padu Pržemysla, slijedeću izjavu listu »Pesti Naplo«.

Grof Andrassy veli: »Ne možemo tajiti, da je pad Prze-

mysla djelovao vanredno teško i izazvao potištenost. Naš hrabri otpor mogao bi biti sretniji, ali je taj dojam više stvar čuvstva, nego li materijalnih šteta. Zapravo je u tvrdjavi bila dosta mala za rat sposobna četa. Nadalje ruske čete, koje su se sada oslobodile od Przemysla ne mogu biti tako velike, jer su Rusi mogli dobro poznavati položaj u Przemyslu, da su ondje bile samo minimalne sile, a čuo sam, da su Rusi oko tvrdjave sagradili tvrdjavu od žica i zatvorili žicama tvrdjavu kao kakovu krletku, tako, da su Rusi mogli svaku našu navalu iz tvrdjave sa vrlo malom silom suzbiti. Svakako je sigurno, da pod Przemyslom nije bio velik broj Rusa. Dakle ruska sila, koja se je pred Przemyslom oslobodila, jedva će biti sposobna, da odluči u kojoj bitki na našu štetu. Samo moramo žaliti, što je publika mislila, da je Przemysl još na dugo vremena snabdjeven jelom, tako, da je pad Przemysla djelovao jače, nego što je to ovaj dogodjaj zaslužio. U mjerodavnim su krugovima već davno znali datum predaje tvrdjave. Przemysl uopće ne će moći sada više biti zaprekom našoj ofenzivi, jer će naši jaki topovi lako razrušiti onu tvrdjavu, koju će sada podići na ruševinama Rusi.«

Nu ovo optimističko shvaćanje grofa Andrassya, nije dijelila ostala štampa monarhije, a naročito madžarska. Peštanski listovi od 28. 3. 1915., donašaju slijedeće komentare:

»Danas smo dobili službenu objavu o našim gubitcima u Przemyslu. Pretvarali bismo se, kada bismo tajili, da osjećamo ne samo veliku bol, nego da smo prenerаženi nad onim podacima, što ih donose službeni izvještaji. Morali smo saznati, da su oni vojnici, koji su branili tvrdjavu bili prema službenom obavještenju najviše pučki ustaše, što naše ogorčenje još samo povećava, jer to dokazuje, da je tako žalosna sudbina zadesila ljude u poodmakloj dobi. Kad smo saznali za pad tvrdjave, osjećali smo veliku bol za lijepom ovom tvrdjavom i za ljudima, koji su došli u ropstvo, no onda smo mislili, da je u tvrdjavi bilo samo 30—40.000 ljudi. Prema današnjoj službenoj

objavi vojne uprave, koja nam je stigla iz vojnog stana, iznosila je posada 44.000 momaka.

Od ovih je 10.000 palo na 19. ožujka. Nadalje bilo je u tvrdjavi 45.0000 radnika, kočijaša, konjušnika, koji su prema zakonu obvezani na ratno podavanje. Nadalje 28.000 željezničkog poštanskog i brzojavnog osoblja, te bolesnika i ranjenika. Prema tomu znademo, da je bilo u tvrdjavi 117.000 ljudi, od kojih je 10.000 palo, a ostali su svi zarobljeni, medju njima i ranjenici i bolesni. I makar mi najbolje predmnijevali o našem neprijatelju, ne možemo biti posve mirni, nad sudbinom bolesnika i ranjenika, koji će morati sada da budu podvrgnuti ne samo epidemijama, nego i volji neprijatelja. Prema vojnoj objavi izgubili smo 10.000 ljudi, ali se ne zna, koji su od njih ranjeni, koji su pali ili dospjeli u ropstvo. Posljednji ispad iz tvrdjave bio je posve bezuvjetno beznadan i to zato, jer da je i uspjelo prodrijeti redove opsjedajućeg neprijatelja, to bi ipak dalje u Galiciji naše čete naišle na jaku zaprijeku neprijatelja. Uza sve to, ipak je došlo do toga ispada. Kad je Nikola Zrinjski iz Sigeta provalio, da napadne Turke, išao je u susret sigurnoj smrti, koja ga je primila raširenim rukama.

Naši junaci u Przemyslu, čija žalosna sudbina ostaje za sve vijeke nezaboravna, nisu mogli učiniti takav ispad. Zrinjskoga je čekala samo smrt, a na njih je iz zasjede vrebao glad. Sudbina Zrinjskijevih junaka je za sve vijekove slavna tragedija, dok sudbina przemyslskih vojnika u svojoj spoljašnosti, makar je tražila od njih više junaštva, potištuje, pa ju moramo mi svojim osjećajima i svojim razumijevanjem prikazati junačkim djelom, koje je doista i bilo. Nije frivolno, ako zapitamo, da li se je isplatilo žrtvovati tolike ljude za ovaj jedan ispad. To smijemo pitati tim više, što je medju onima, koji su izgubljeni, mnogo od naših milih i dragih. U tvrdjavi je bilo 25.000 ljudi većinom Madžara. I ovu je pilolu bilo teško dati progutati madžarskom općinstvu. Dvadeset i pet hiljada očiju je zaplakalo, isto toliko grla je jauknulo. I bila je vrlo

teška samaritanska zadaća, da ovakovu ranu povezujemo.

Mi smo to učinili, no jedva što je rana započela cijeliti, skinut je taj povez, jer vojna uprava naknadno javlja, da je u tvrdjavi bilo 117.000 ljudi, gotovo pet puta toliko, koliko su sve vojne vijesti iz glavnog stana prije toga javljale. Radi se ovdje sada o čovječanskoj i patriotskoj dužnosti štampe. Zašto se nije odmah štampu informiralo o gubicima. Što se je dogodilo u zadnjim časovima u Przemyslu, o tome mogu informacije još zaostati, ali koliko je bilo ljudi u tvrdjavi, to bar nije mogla biti tajna, pa se je sigurno i to znalo prije četiri dana isto tako kao i danas. Zašto se je dozvolilo, da neprijatelj u svojim pretjeranim vijestima o zarobljenicima istrgne iz naših ruku barem istinu? Zašto se je takovim manevrima sa službenim objavama pokvarila vjerodostajnost čitave madžarske štampe? Pitamo: zašto? Naš je narod jak i ne boji se istine, kad je mogao podnijeti pad Przemysla i sudbinu 25.000 ljudi, mogao bi bio podnijeti i sudbinu 117.000 ljudi. Valjda se nije htjelo reći, da je madžarski narod zaostao iza Rusa u svojoj snazi, jer kad u Rusa nije provalila bol za vrijeme njihovih ogromnih poraza na Mazurskim jezerima, ne bi se to dogodilo ni kod nas.

Narod bi bio laglje podnio istinu najedamput, nego u obrocima. Ne znamo, što je bio uzrok svemu tome, ali u interesu naše vlastite vjerodostojnosti i povjerenja publike u nas moramo izjaviti, da mi nismo sakrivali poraz i da bismo bili isto tako sa velikom boli javili onim stotinama hiljada sudbinu njihovih milih i dragih, koji su se znali boriti, gladovati i umrijeti, jer su bili Madžari, kao što smo javili sudbinu 25.000 ljudi. Oni pako, koji su dospjeli u rusko zarobljeništvo, znat će si ondje steći i pred neprijateljem poštivanje, jer su Madžari, a vi stotine hiljada, koji drhšćućim srcem čekate vijesti od svojih, ostavite otvorena svoja srca i vrata, jer će se oni jednom vratiti kući i svoju sudbinu zamjeniti sa lovorom. — »Budapest« piše: Cijela madžarska štampa učinila je sve, da

našoj publici rastumači, kako se je tvrdjava Przemysl morala predati i da to ne će uplivati na dalnje operacije.

Sa gledišta ofenzive imao je Przemysl veliko znamenovanje, jer bi za vrijeme ofenzive sa zapada na istok vrlo olahkotio naš položaj, kad bi bio u našim rukama. No pošto se je centrum vojne operacije našao na Karpatima, ne može Przemysl imati upliva na našu bojnu osnovu. I kako se čini, karpatski bojevi se razvijaju tako, da bi mogli biti odlučni po našu pobjedu. Danas nam je već uspjelo rastumačiti javnom mnijenju i raspršiti kobno neraspoloženje i potištenost, koja je sve obuzela, kad ne bi danas opet došla objava vojne uprave koja javlja, da su gubici u Przemyslu daleko veći, nego što su ih to prije privatnim putem javljali. I svaki od onih, koji je ostao kod kuće, odahnuo je, čuvši da je tvrdjava predana, jer kako god bilo i žalosno, draže im je, da su im njihovi mili i dragi dospjeli u zarobljeništvo, nego da su izvrženi smrti od glada i epidemije, koja odatle dolazi. S toga je danas objava vojne uprave djelovala kao bomba, jer nam je objavila, da je mjesto 25.000 ljudi zarobljeno 117.000 ljudi i da je dne 19. ožujka bilo 10.000 gubitaka. I ovih 10.000 obitelji živjeti će u vječitom očaju, jer ne će znati, da li su im njihovi hranitelji, dospjeli u ropstvo, ili su pali, tko je od njih bolestan, živ ili mrtav.

Ova se objava nije smjela objaviti tako hladno i nesmiljeno i bilo bi bolje da je zašućena, nego li da se živci općinstva stave na mučila. Trebalo je čekati sa objavljenjem ove strašne istine dotle, dok bi se bila ustanovila imena onih 10.000 ljudi, da se znade, koga je kakva zadesila sudbina, jer napokon su naši junaci od krvi i mesa, koji imadu svoje obitelji, žene i djecu i njihove kod kuće više zanima, da li im očevi, muževi i sinovi žive, nego li to, s kakvim smo kaliberom topova odbili rusku navalu. Mi smo zahtjevali od vojne uprave uvjek iskrene službene objave. No teško nas se dojmilo, što nas do zadnjega časa pušta u neizvjesnosti, a najednom nam se dade

račun od 10.000 izgubljenih i to bez njihovih imena. Ne znamo, da li je to u interesu vojske, no ako je istina ono što je rekao Hindenburg, da će rat dobiti onaj, koji imade jače živce, onda molimo vojno vodstvo, da poštedi naše živce, jer mnogo podnosimo i želimo podnijeti uz ovakav sistem. Objava vojnog vodstva medjutim dokazuje da je od ovih 117.000 zarobljenih samo 34.000 vojnika, ostali su radnici, kočijaši, činovnici itd. i ranjenici, koje vojska za ratne operacije ne treba. I ovi su medjutim učinili svi svoju dužnost, te ih isto tako poštujemo, kao i vojnike, ali oni u vojničkom pogledu ne odlučuju. Dakle moramo uzet u obzir samo 34.000 vojnika sa vojničkog gledišta. Kako se iz daljnjih objava Höferovih vidi, u Karpatima je bojna sreća na našoj strani. Današnji bi dan dakle bio za nas vrlo povoljan, kad bi nakon strašnih brojeva o gubicima o Přzemyslu mogli na što drugo misliti.

IZVJEŠTAJ TALIJANSKIH NOVINA O VODEĆIM PROPAGANDISTIMA SRPSKE VOJSKE

Ratni dopisnik talijanskog novinarskog ureda Arnaldo Fraccaroli, poslao je godine 1915 dopis iz srpskog glavnog stana iz Niša slijedećeg sadržaja:

»Danas je Niš postao srcem Srbije, a Kragujevac mu je žila kucavica. U Nišu imade svoje sjedište vlada, a u Kragujevcu je glavni stan srpske vojske. Čovjek bi mislio da je svaki srpski grad osim Beograda tek veće selo, da su kuće tek male kolibice, a oveća zgrada da je tek možda općinska ili crkva. Čiste dobro potaracane ulice, elegantne kuće okružene vrtovima, sa neodredjenim stilom, koji se raznovrsno miješa, te imade biti samo predznak balkanskog stila, koji se još nije rodio. Osim toga imade tu najraznovrsnijih dućana sa velikim izlozima i najraznovrsnijom blistavom robom, izvan grada perivoj sa šetalištima, kojima šeću lijepe djevojke.

Čovjek ne bi nikada to predmjevao! Ovdje je sada glavni vojni stan Srbije.

Sada mi pada na um Przemysl, jaka galicijska tvrdjava, gdje sam se ove jeseni zadržavao. Sad se nalazim u taboru njihovih protivnika, ali rat se nastavlja jednakom snagom. Nemoguće je mimoići prispodabljanje. U Przemyslu jurilo je ulicama hiljadu automobila. U Kragujevcu imade ih jedva dvadeset komada, a polovica ovih se ne može više upotrebljavati, jer su ih uništili loši putevi. Sjećam se sjajne organizacije u Austro-ugarskoj, gdje prolazi stotinu i stotinu teretnih vlakova i nepregledne povorke kola sa municijom, ogromni broj automobila. Ovdje je sve više siromašnije i manjkavije. Teret voze seoska kola, pred kojima su upregnuti volovi i bivoli, što ih je gradjanstvo prepustilo vojnoj upravi. Kola su natovarena sa gunjevima ili vrećama brašna i s nekom apatijom prolaze po cestama. Jedva bi čovjek mislio, da je to sve za rat. Vojno zapovjedništvo stanuje u gradskoj kući. Vidio sam u Nišu improvizirane stanove i loše vojničke postelje u malim sobicama, pa sam se čudio sjaju glavnog stana. Gradska je kuća prava moderna zgrada sa impozantnim ulazom i pokrivenim dvorištem. To je glavni stan. U prvi sprat vode elegantne stube, na ogradama stoje kamenite i porcelanske vaze, a u njima cvijeće. Prvo cvijeće, što sam ga vidio u Srbiji.

U glavnom je stanu glavni gospodar zapovjednik srpske vojske, Putnik. On je bio vodja i u obim balkanskim ratovima.

Njegova pojava nije ni malo ratoborna, a niti dostojanstvena. Putnik je onizak stari čovjek, bijele brade. Modra izlizana vojnička kapa, koja mu siže do ušiju, ni malo ne uzdiže izgled njegove osobe.

Druga važna ličnost glavnoga stana jest general Misić, osim njega pukovnik Pavlović i potpukovnik Dimitrijević. U bojevima oko Beograda vodio je borbu Misić. No pošto je gene-

ral Bojević, koji je izvrstan zapovjednik, bio već dva mjeseca ranjen, morao ga je zamijeniti Misić. Vodio je juriše i Stevo Stefanović, te Sturm Jurišić.

On je porijeklom Nijemac. Godine 1878. postao je renegatom i od onda je već 37 godina u srpskoj vojsci. Sasma se je posrbio, ali kažu Srbi, da još uvijek loše izgovara srpske riječi.

Bilo je vremena za vrijeme austrijske ofenzive, da je u glavnom stanu Srbije bilo uzbudjenja i malodušja. To su bili tjedni očaja, jer pješadija nije imala dosta naboja, a topničtvo nije imalo dosta municije, pa je glavni stan izdao lozinku, da se mora štediti. Sve je bilo u najvećem uzbudjenju i nemoći, no onda je opet došla pomoć. Francuska i Rusija poslale su u izobilju municije i tada je započela obrana.

POLOŽAJ U SRBIJI U PROLJEĆU 1915.

Ruski konzul u Nišu Čahotin izjavio je jednom suradniku lista »Kijevskaja Mysl« o situaciji u Srbiji 26. III. 1915. slijedeće:

»Srbija je upotrebila nastupjelu pauzu u ratnim operacijama u svrhu, da kompletira svoju vojsku mladim novacima i vojnicima iz provincije, koje je osvojila u balkanskim ratovima, a napose iz Macedonije. Sada dolazi samo do topovskih borba u kojima Srbi upotrebljavaju francuske topove.

Gospodarski položaj Srbije mnogo je trpio. Izvanjska trgovina, koja je iznašala 200,000.000 sasvim je uništena. Usprkos toga ne trpi pučanstvo na oskudici, jer potrebite stvari dobiva preko Soluna. Jedino vlada velika nestašica brašna, koje je znatno poskočilo u cijeni. Dovoz brašna iz Rusije spašava Srbiju od glada.

Budući da se je radi bolesti moralo ponovno razmještavati čete, dopremljeni su i zarobljenici iz ugroženih mjesta u Niš. Tu su zarobljenici spremljeni u vojarnama. Dozvoljeno im je, da unutar grada traže posla, čime si mogu nekoliko para zaslužiti za osobne potrebe. Našlo se je i poduzetnika, koji u svojim poduzećima zaposluju zarobljenike. Zarobljenici dobivaju istu hranu kao i srpski vojnici, ali u glavnome sačinjava hranu kruh. Časnicima je dozvoljeno, da izlaze u civilnom odijelu, te da jedu u gostionama, što oni svi bez iznimke i čine. Da se dadne prilika austro-ugarskim interniranim civilnim osobama koje nemaju nikakovih sredstava, da si nešto zasluže, sagradjene su barake u blizini šuma kod Jastrebca i Grejca. U tim barakama su nastanjene internirane osobe, koje mogu šumskim radnjama zasluživati potreban novac.

EKSODUS SRPSKE VOJSKE

Srbija, sama, bijaše preslaba, da se odupre Austriji i Njemačkoj, pa su je zapadni saveznici ispomagali.

Ali pod jesen g. 1915., srpska se vojska — pritisnuta od pretežno jače njemačke vojske i njenih saveznika Bugara — morala povući preko neprohodnih albanskih krševa u Albaniju, da se domogne mora i Antantinih prevoznih brodova, koji ju prevezeše na otok Krf. Taj prelaz preko Albanije bio je prava Golgota za izmorene čete i njihovih vodje. Istaknuti treba, da je i sam kralj Petar I., kao i regent Aleksandar sudjelovao kod tog mučnog prelaza.

Prigodom tog mučnog prelaza preko Albanskih planina, mnoge su porodice ostavljale svoje ognjište, te sa ženom i djecom krenuli preko ledenih albanskih vrleti. Ono što nije nastradalo od umora i gladi, pogibalo je od zime, raznih bolesti i od ruke razbojničkih podmuklih arnautskih banda. Kad

stigoše na albansku morsku obalu, saveznici ih prevezoše na otok Krf, gdje se ratnici odmoriše i po tom ih saveznici otpremiše na novo i odaslaše na solunsku frontu g. 1916. Žene i djecu prime saveznici i razmjeste po svojim zemljama. U isto vrijeme, kad je pala Srbija, pala je i Crna Gora. Kralj Nikola ostavi Crnu Goru s porodicom svojom i s ministrima, da je nikad više ne vidi (1915.).

RATNE OPERACIJE GODINE 1916.

Prema izvještaju austro-ugarskog glavnog stana u jeseni g. 1916., situacija na ratištima bila je slijedeća:

Austrijski izvještaj:

Istočno ratište: Fronta generala-pukovnika nadvojvode Josipa: Istočno od Oršove austro-ugarske su i njemačke čete natrag bacile neprijatelja. I Turn-Severin u našem je posjedu.

Naše bojne sile, koje su uznapredovale preko Krajove, stigle su sa svojim prvim odjelima do rijeke Alta.

U gorju Rimnik-Valča protivnik se još sveudilj najžilavije odupire.

Istočno ratište: Vojna grupa, general-feldmaršala princa Leopolda bavarskoga: Našega avijatičarskoga poručnika Popelaga napala su kod jednoga izvidničkoga lijeta sjeverno od Brody-a tri ruska zrakoplovca. On ih je nagnao u bijeg i prisilio, da se spuste iza svojih linija.

Talijansko ratište: Pošto je poboljšalo vanredno nepovoljno vrijeme posljednjih sedmica, opet je počeo topnički boj u više otsječaka, naročito na visoravni Krasa, a da se medjutim nije pojačao do veće žestine.

25. studeni 1916.

Njemački izvještaj:

Balkansko ratište: Vojna grupa generala-feldmaršala pl. Mackensena: Na desnom su krilu na fronti u Dobrudži bugarske čete svojim navalama protjerale ruske sile iz prednjeg polja naših položaja. I na drugim točkama vojske sukobljavamo se s protivnikom. Na Dunavu bojevi.

Macedonska fronta: Izmedju jezera Presbe i Černe više puta jaka topnička vatra. Izjalovili su se pojedinački neprijateljevi napadaji sjevero-zapadno od Bitolja i kod Machova.

Istom poslije sloma Srbije pristupi k antanti Rumunjska (u kolovozu g. 1916.). No u zao čas po se. Rumunji su u prvi mah osvojili Hermannstadt i Kronstadt u Erdelju, ali ih onda kod Hermannstadta potuče njemački vrhovni zapovjednik general Falkenhayn i protjera iz Erdelja. Druga je vojska pod maršalom Mackensenom provalila u Dobruču, gdje je nakon teških borba potisnuo iz Dobruče Ruse Rumunje i jugoslavenske dobrovoljce. Poslije pada Bukurešta pohita Falkenhaynova vojska dalje na istok, dok se nijesu protivnici ušančili na liniji Seret-Dunav. U proljeću g. 1918., sklopila je Rumunjska sa centralnim vlastima mir, odrekla se Dobruče i predala prelaze karpatske Madžarima.

Francuski službeni izvještaj 22. studeni 1916.

Kod operacija oko osvojenja Bitolja pomagalo je jedno talijansko bojno pješačko odjeljene u zoni između nizine Crne Rijeke i Presbijskog jezera. Naše su čete, svladajući velike poteškoće tla i nevremena, kao i ogorčeni neprijateljski otpor, uznapredovale duž istočnih obronaka brda Baba, te zarobile 200 neprijatelja.

»Agence Havas« javlja slijedeći službeni izvještaj iz Macedonije od 21. studeni.: Sjeverno od Bitolja živahno ugrožavaju ophodnje entente neprijateljske zalaznice, koje podupire jako topničtvo. Zapadno odavle suzbile su talijanske čete žestoku neprijateljsku protunavalu na goroviti kraj oko Nuza. Na istočnoj obali jezera Presbe zaposjeli su Francuzi Krano.

Talijanski službeni izvještaj.

Stan ratne štampe, 22 studeni

Talijanski službeni izvještaj od 20. studeni glasi: Na fronti Trentina topničke akcije i spriječavanje neprijatelja kod radnja oko utvrdjivanja pomoću naše vatre. Na visokom Butu bombardovalo je neprijateljsko topničtvo naše pozicije na Malom Palu i Freikofelu. Naše je topništvo uspješno odvraćalo. Na Kršu navalio je neprijatelj u noći na 19. studeni nakon žestoke topovske pripreme s jakim silama na naše pozicije na uzvisini kote 126., sjeverno od Volkovnjaka. Nakon ogorčene borbe uspjelo mu je zaposjesti jednu od naših streljačkih graba. Duž ostale navalne fronte neprijatelj je svagdje odbijen uz teške gubitke. Zarobili smo više neprijatelja. Na čitavom operacijonom području vladalo je loše vrijeme.

TALIJANSKO RATIŠTE GODINE 1916.

Talijanski službeni izvještaj od 19. IX. glasio je :

U dolini Ecave bombardirao je neprijatelj u noći na 18. o. mj. naše pozicije duž obronaka brda Giove, južno od Rio Cameras. Iza toga navalio je sa pješačkim odjelima na selo Sano, što smo ga mi dne 26. listopada zaposjeli. Poduzeta je pro tunavala i neprijatelj je raspršen. Na gornjem Butu navalile su neprijateljske bojne sile dne 17. XI. nakon topovske pripreme na odsječak fronte izmedju velike i male doline, nakon čega je neprijatelj u glavnom uperio svoje navale na vrhunac Chapot, sjeverno od male doline. Nakon žestoke borbe iz bliza, neprijatelj je na čitavoj navalnoj fronti glatko odbijen. Manji neprijateljski odjeli, kojima je uspjelo provaliti u jarke na Chapotu, uništeni su. Nekoliko smo neprijatelja zarobili, zaplijenili nešto oružja i municije, što je neprijatelj na svom bijegu ostavio. Na fronti Julijskih Alpa bila je obostrana topovska djelatnost usprkos lošeg vremena.

»Agenzia Stefani« izdala je ovaj izvještaj: Navaljujuće čete porasle su do znatne bojne sile, a gubici napadača prikazani su kao izvanredno teški. Malena navala kod »Dviju jela« pretvorila se u veliku ofenzivnu akciju. Činjenica, da je trebalo isprazniti nekoliko jaraka, prešućena je u prikazu »Agenzie Stefani«.

Budući su borbe, koje su na svaki način od kud i kamo veće važnosti za ces. i kr. vojsku, koja je u defenzivi, no za talijansku vojsku, koja je u ofenzivi, to spadaju k slavnim epizodama ces. i kr. četa, koje se bore na tamošnjoj fronti. Zaključujemo sa stvarnim prikazom:

Dne 14. natrag su osvojeni streljački jarci, što smo ih ispraznili dne 1. studenog za devete bitke na Kršu.

U noći na 15. o. m. ustališe se Talijani u tim jarcima opet u širini od stotinu koraka. Protunavalom izvedenom dne 16. o. m. u jutro, opet su izbačeni.

Sve su pozicije od tada u našem posjedu, te, budući se ne može predmijevati, da onih 538 zarobljenika, što dopadoše naših ruku, sačinjava čitavu bojnu silu Talijana, u spomenutim borbama, može se zaključiti, tko je poslao u boj jače bojne sile.

FRANCUSKI IZVJEŠTAJ O POBJEDI ANTANTINE VOJSKE NA BALKANU 21. IX. 1916.

21, XI. 1916., »Agence Havas« saopćuje ovaj službeni izvještaj o istočnoj vojsci dne 20. o. mj.: Bitka, koja traje od 10. o. mj. na frontama istočne vojske, počevši od Crne rijeke do jezera Presbe, svršila se je potpunom pobjedom antantinih četa. Dne 19. o. mj. uspio je veliki manevar, kojim su se opkolile njemačko- bugarske čete, što su branile predjel Bitolja.

U večer dne 18. o. mj. nastavili su Srbi svoju slavodobitnu ofenzivu zaposjeli Grunište istočno od Norne. Iste je noći pao Jaratek u luku rijeke Srbima u ruke. Energički iskorišćujući svoje uspjehe, osvojili su Srbi nakon sjajnoga boja u noći na 19. o. mj. vis 1376 i u ranu zoru dana 19. o. mj. protjerali su neprijatelja iz Mačeva. Istoga dana osvojili su Srbi više linija bugarskih streljačkih jaraka u pravcu prema Dobromilu. Ovo je smiono prodiranje prisilio Nijemce i Bugare, da isprazne svoje posljednje položaje pred Bitoljem. Francusko je konjaništvo progonilo neprijateljske zalaznice, pa u 8 sati 30 časaka u jutro unišlo u grad. Za njim su slijedile kolone francusko-ruskoga pješačtva. Tečajem dana ruske su i francuske čete, koje su odmah dalje napredovale sjeverno od Bitolja, osvojile visove 821 Kerklinu, te doprle do Karamoda i Orizanija, na koja su mjesta bezodvlačno navalile. Njihov uspjeh postojano se širuje. U našim je rukama ostalo uz 622 zarobljenika vrlo mnogo ratnog materijala.

SMRT FRANJE JOSIPA

Godine 1916. dne 21. studena u 9 sati u večer, umro je u bečkom dvorcu Schoenbrunnu Franjo Josip I., car i kralj Austro-ugarske monarhije, nakon 68 godišnjeg vladanja. On se rodio 18. VIII. 1830. u Beču, kao najstariji sin nadvojvode Franje Karla, drugog sina cara Franje II., i princese Sofije, kćeri bavarskoga kralja Maksimiljana I. Uzgoj mladoga nadvojvode vodili su i nadgledavali Heinrich grof Bombelles i grof S. B. Coronini.

Godine 1848,, sudjelovao je u talijanskom ratu. Dne 2. prosinca 1848. preuzeo je krunu u nadbiskupskoj palači u Olomucu, kao 18 godišnji mladić.

24. travnja 1854. vjenčao se je s bavarskom vojvotkinjom Jelisavom u Beču.

1849. godine skinuše Franju Josipa Madžari sa prijestolja, te je morao tražiti pomoć od Rusije.

Godine 1853. pokušan je u Beču protiv njega atentat.

Godine 1859. u Zürichu morade se odreći Lombardije.

Godine 1866. došla je na red Sadova; bitka kod Kraljeva Graza (Königgrätz); poraz od Prusa, konac hegemonije u Njemačkoj. Gubitak ostalog dijela Lombardije i Šlezvig-Holsteina.

Godine 1867. zaglavi car Maksimiljan, brat kraljev u Guaresu u Meksiku.

Godine 1866 rodi mu se kćerka Gizela, koja se godine 1873 vjenčala za bavarskog kneza Leopolda. 21. kolovoza 1850 rodio mu se sin Rudolf, kao prijestolonasljednik. 1868 rodila mu se kćerka Marija Valerija. 30 siječnja 1889. počinio mu je sin Rudolf samoubojstvo u Mayerlingu kod Badena. 1872 umrla mu je majka Sofija, a 1878 otac mu Nadvojvoda Karlo. 1896. umro mu je drugi brat Franjo Karlo, a godine 1898 poginula mu je supruga carica Jelisava u Ženevi, kao žrtva anarhističkog atentata.

Sa životom ovog habsburškog vladara, usko je povezana i teška sudbina hrvatskog naroda. Stoga ćemo resumirati one političke dogodjaje našeg narode, koji stoje u vezi sa odlukama, koje je izdao Franjo Josip ili zakonâ, koje je on sankcionirao na uštrb ustavnog života hrvatskog naroda.

Kad je god. 1848. buknula revolucija u Madžarskoj i kad je bio uzdrman prijesto Habsburgovaca, hrvatski ban Jelačić imao je velikih zasluga, što je sa hrvatskim četama pomogao ugušiti bunu i spasiti Habsburgovcima prijestol.

Rat, koji je Austrija objavila Pijemontezima i Francuskoj, nije se svršio povoljno po carevinu. Rat je započeo dne 29. travnja 1859. Kad je nakon gubitaka kod Magente vladar sam preuzeo vrhovno zapovjedništvo nad svojom vojskom, morao

je unatoč velikog junaštva svoje vojske, ali uslijed premoći neprijatelja izgubiti bitku kod Solferina dne 24. lipnja. Uslijed toga dodje dne 11. srpnja do mirovnih preliminara izmedu cara i kralja Franje Josipa i francuskog cara Napoleona III. u Vilafranci. Dne 10. studenoga 1859. bi na to utanačen mir u Zürichu. Franjo Josip otstupi Pijemontezima Lombardiju, a zadrži venecijansku provinciju. Dok su se još vodili mirovni pregovori, spremale su se u unutarnjosti carevine važne promjene i reforme. Dne 20. listopada 1860. objavila je poznata listopadska diploma dijelom uspostavu jur prije valjanog ustava dijelom opet zavedenje novih zemaljskih ustava kao i saziv jednog centralnog sabora. Dne 26. veljače 1861., proglašen bi novi austrijski državni ustav, a dne 1. svibnja iste godine otvori sam vladar državni sabor prijestolnom besjedom. U Ugarskoj i u Hrvatskoj ne htjedoše se ovom centralističkom ustavu pokoriti, zahtjevajući za sebe posebni ustav. I nastojanje vladarevo obnoviti njemački bund dragovoljnim udruženjem njemačkih knezova nije imalo uspjeha. Na poziv Franje Josipa sastadoše se svi njemački knezovi i zastupnici njemačkih gradova u Frankfurtu na Majni, izuzevši pruskog kralja Vilima I. Bio je to poznati kongres njemačkih knezova, koji je potrajao od 17. kolovoza do 1. rujna 1863. Pregovore vodio je sam car i kralj, ali su oni ostali bez rezultata. Naprotiv doskora se Austrija združi sa Pruskom, a u svrhu rata protiv Danske. Sudbina vojvodina njemačkih dovela je do neke vrsti preloma izmedju Franje Josipa i Vilima I., koji se sastankom u Gasteinu u kolovozu 1865. na neko vrijeme otstranio. Kralj je u isto vrijeme nastojao da ustavnim neprilikama doskoči, pa je pod grofom Belcredijem odredio ukinuće ustava od godine 1861. za Ugarsku, sazvavši u isti čas i ugarski sabor na zasjedanje. Ratom protiv Pruske od g. 1866., kojoj se Italija pridružila, Austrija je izgubila svoj položaj u njem. bundu kao i provinciju Veneciju unatoč pobjede kod Custozze i kod Visa. Ovi dogadjaji učiniše, da se je promijenio vladavinski sustav

u Austriji. U listopadu godine 1866. pozvao je vladar bivšeg saksonskog državnog ministra pl. Benata za ministra vanjskih posala na mjesto Mensdorfa i predao mu nakon demisije grofa Belcredija sastav jednoga austrijskoga kabineta 17. veljače 1867. U isto vrijeme dobio je grof Andrassy nalog, da sastavi jedan ugarski kabinet. Na taj je način ugarsko državno pravo, ugarski ustav bio od krune priznat i zaveden temelj dualističkom sustavu monarhije. Dne 8. lipnja 1867. na Duhove bude Franjo Josip svečanim načinom u Budimu okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja, te objavi općenitu amnestiju. I u austrijskim provincijama budu obnovljene ustavne prilike.

Veljački ustav bude podvrgnut reviziji i novi temeljni državni zakoni budu dne 31. prosinca 1867. objelodanjeni. Zakoni, koji su slijedećih godina izdani glede braka i škole, znače već prelom sa konkordatom, ali do formalnoga toga preloma došlo je tek godine 1874. Dne 18. kolovoza 1868. sastade se Franjo Josip u Salzburgu sa francuskim carem Napoleonom III. i caricom Eugenijom. Iste je godine vladar uzvratio posjet prigodom svjetske izložbe u Parizu. Godine 1869. zaputi se Franjo Josip u Egipat, da prisustvuje svečanom otvorenju Sueskoga kanala. U rujnu godine 1871. sastao se u Salzburgu sa njemačkim carem Vilimom I., te su od onda uspostavljeni prijateljski odnosi izmedju Austrije i Njemačke. Posjet Franje Josipa i ruskoga cara Aleksandra I. u Berlinu učinio je, te su se ova tri cara sporazumjela u svim važnijim pitanjima političkim, te je taj sastanak bio početak tako zvanog *»drugog trocarskog saveza«*.

Godine 1873. sklopljen je trojni Savez Austro-ugarske, Njemačke i Italije. Odnosi Austrije prema Rusiji nakon tursko ruskog rata godine 1877. i berlinskog Kongresa 1878. ohladnjeli su. U svibnju 1897., posjetio je Franjo Josip Petrograd, da uzvrati posjet ruskog cara Nikolaja II. Zbog aneksije Bosne i Hercegovine 8. listopada 1908., malo da nije planuo rat sa

Rusijom i Srbijom. Atentat u Sarajevu prouzročio je svjetski rat. Povodom njegove smrti obavljen je pogreb uz veliki ceremonijal, te su mu smrtni ostaci sahranjeni u Kapucinskoj crkvi u Beču.

CAR I KRALJ KARLO

Nakon smrti Franje Josipa otvorena je njegova oporuka, prema kojoj je ostavio jednu i pol milijarde u gotovom novcu, vrijednosnim papirima, nekretninama i bogate zbirke umjetnina. Najveći dio dobile su nadvojvotkinja Marija Valerija, unuka princeza Gisela bavarska i unuka princa Windischgraetza. Bogato su nadareni zetovi princ Leopold bavarski i nadvojvoda Franjo Salvator, te veliki broj posluge.

Novi kralj Karlo preselio se odmah u dvorac Schönbrunn.

Dne 23. studenog 1916., izdao je manifest slijedećeg sadržaja:

»Želim biti pravedan, pun ljubavi vladar Mojih naroda; želim poštivati ustav i zakone«. Ručno pismo, kojima je pozvao oba ministra-predsjednika, da mu podnesu predloge o krunisanju za kralja Ugarske, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i o zavjeri kao car austrijski, objelodanjeno je u službenom listu ovako:

Dragi grofe Tisza!

Budući da sam naumio, da se što skorije dadem krunisati za kralja Ugarske i Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, nalažem Vam, da stupite u dodir s državnim saborom, te Mi podnesete Vaše predloge, što se na to odnose.

Dano u Beču, dne 23. studenoga 1916.

Karlo s. r.
Tisza s. r.

Krunisanje se obavilo u prvoj polovici mjeseca prosinca 1916.

Kralj Karlo je promijenio cijelo osoblje dvorjanstva.

Još koncem 1916., obišao je automobilom sjeverno i talijansko ratište.

Na talijanskoj fronti skoro je nastradao vlastitom neopreznošću, jer se suviše približio talijanskim izvidnicama, te ga skoro zarobiše, da ga nije šofer pravovremeno upozorio i bijegom spasio kralja sebe i njegovu pratnju.

Kralj Karlo rodio se 17. VIII. 1887 u Persenbeugu, te je za vrijeme smrti Franje Josipa služio kao major kod 30. pješačke pukovnije.

On je bio najstariji sin nadvojvode Otta i nadvojvotkinje Marije Josipe. On se vjenčao 21. X. 1911., sa Nadvojvotkinjom Zitom od Parme rodjenom 2. V. 1892.

Novi car dovodi sasvim nove ljude i, obavješten o situaciji zemlje, od prvog dana naglašava, da će mu glavna briga biti da vrati državni mir, po njegovoj želji za Austriju »časni mir« i u isto vrijeme daje osjetiti, da ne namjerava vladati s isključenjem parlamenta ili čak protiv njega.

Novo doba osjeća se u svoj zemlji. Politički ljudi, koji su bili suđeni na smrt, bivaju pomilovani na robiju; raspuštaju se logori interniraca, prestaju taoštva. Novine počinju da pišu slobodnije; javlja se kritika režima. Taj liberalniji duh pojačava ruska revolucija. Primjer Romanova ostavio je svoj utisak u bečkom dvoru, a austrijski ministar vanjskih poslova, grof Černin, prikazuje svom caru položaj ratom iznurene zemlje kao vrlo očajan i kao preduvjet za svakovrsno zlo.

TALIJANSKO RATIŠTE GODINE 1917.

Na talijanskom ratištu Talijani su 12 puta pokušali probiti front na Soči, na Kršu i kod Kobarida (Caporetto), ali ih austro-ugarske čete pod vodstvom feldcajgmajstora Borojevića stalno odbiše. Kod svakog takovog sukoba izgubili su Talijani uvijek više ratnika, nego austrijske čete.

Najoštriji je bio njihov proboj i poraz godine 1917. kod Kobaride.

EKSPOZEJ MINISTRA GROFA CZERNINA CARU KARLU O POLITICI AUSTRO-UGARSKE GOD. 1917.

Austro-ugarski ministar vanjskih poslova grof Czernin održao je 11. prosinca 1915. u Austrijskom obrtničkom industrijskom društvu predavanje o politici monarhije onog vremena, gdje je izjavio, da je pobjedonosni mir bio utopijom, otkad su Rumunjska i Italija pristupile Svjetskom Ratu i kada se Amerika zaplela u nj. Austrija da vodi rat za obranu Njemačke, pošto je Antanta uvijek izjavila da hoće uništiti Njemačku. Stoga Czernin nije bio za vezu s Njemačkom. On je Franji Josipu namjeravao predložiti ministrom čovjeka, koji bi u ocjepljenju Njemačke nalazio svoj spas, ali pošto je Austrija zajednički sa Njemačkom započela rat, morala ga zajedno sa Njemačkom dovršiti. Bez privole Njemačke i bez Madžarske ne bi se mogla podijeliti monarhija na njezine narodne dijelove, a Franjo Josip bi naišao uvijek na jaku republikansku tendenciju Čeha i zakvačio bi se u konflkt sa južnoslavenskim pitanjem, sa srpskim kraljem, koji je bliži kao saveznik Antanti od Habsburgovaca.

Nikad mu ne bi Madžari oprostili, da je otstupio veliki teritorij Češkoj i jugoslavenskoj državi.

U mjesecu travnju 1917. predao je sam caru Karlu ekspozej, koji je car poslao caru Vilimu. On ponajprije ističe, kako su sirovine za produkciju municije nestale i da je posve iscrpljen ljudski materijal i opskrba. Nadalje istaknuo je Czernin Caru, da je uslijed tih nepogodnosti nemoguće voditi dalje rat, naročito do iduće zime. Uz to da već u cijeloj Državi prijeti pogibelj revolucije, a koja se javlja i na horizontu čitave Evrope.

SOLUNSKA FRONTA GODINE 1916.-17.
Bitka na Gormičevu, zauzeće Kajmakčalana i Bitolja 12. rujna 1916.

U sastav savezničke vojske na istoku dodjeljen je srpskoj vojsci sektor na lijevom krilu solunske fronte. Dok je desno krilo bilo naslonjeno na Egejsko more. Bugari i Nijemci napali su 17. VIII. 1916. lijevo krilo. Srpska je vojska zaustavila Bugarsku ofenzivu izbivši 4. X. 1916. na prvi uspjeh na Solunskom Frontu i kao prva etapa, pobjeda srpske vojske.

Na Kajmakčalanu (2521 m.) nalazio se bedem bugarske vojske. Ondje su se vodile duge i krvave bitke.

Mnoge točke prelazile su više puta iz ruke u ruku. 30. IX. 1916., osvojila je Drinska divizija definitivno Kajmakčalan. Bugari napustiše Starkov grob i Sović. Srbi postepeno prijedjoše Crnu Rijeku i zauzeše Kotu 1212. Ovo je izazvalo pad Bitolja. Iza toga je nastupila stanka. Srpska vojska je tada pojačana dolaskom dviju Jugoslavenskih dobrovoljačkih Divizija.

RATNI IZVJEŠTAJ KONCEM GODINE 1918.

PRODOR FRANCUZA

Srpski izvještaj.

London: 19. listopada. Reuter. Unišli smo u Aleksinac. Francuska kavalerija je sa srpskom pješadijom ušla u Knjaževac i Kraljevo selo.

Francuski izvještaj sa Balkana.

16. listopada. Napredovanje savezničkih četa u Staroj Srbiji potrajalo je pobjedonosno i 15. o. mj. U okolici sjeveroistočno i sjevero od Niša osvojile su one Katun, a na cesti od Pirota spram Knjaževca Kruševo(?). Više na zapad doseglo je francusko-grčko odjeljenje sa svojim predstražama Kuršumlju i novi Pazar, gdje je neprijatelj sa svom brzinom pobjegao spram crnogorske granice. Jedno francusko konjaničko odjeljenje poduprano četama komita navalilo je na austro-ugarske kolone i popratne čete, što su se nalazile na uzmaku zapadno od Mitrovice i osvojile preko 3000 kola i veliko mnoštvo materijala. Jedno odjeljenje prodrlo je 13. o. mj. u Peć, zarobilo 600 ljudi, medju njima 25 časnika, te osvojilo mašinske puške i znatne zalihe živeža.

Francusko bojište.

18. listopada poslije podne. Na desnoj obali Olse ograničio se neprijatelj na žestoku topničku vatru. Izmedju Olse i Serre potrajao je zadnjih dana naš pritisak, te je neprijatelj prisiljen, da ponovno uzmiče. Od Aherza i Choigya stali su pod kraj noći Francuzi progoniti neprijateljske zalaznice, te su zaposjeli Auguilecourt. Zapadno od Cambraia potrajali su bojevi sa izvanrednom ogorčenošću, te su se danas raširili sve do uzvisina Vauzieresa. Francuzi su u tom kraju prešli preko Aisne.

Engleski izvještaj.

17. listopada. Kod današnje navale na fronti Le Chateau zarobili su Englezi 8.000 ljudi. Englezi su unišli u Dounai.

18. listopada. Broj zarobljenika za vrijeme naših jučerašnjih operacija na fronti izmedju Bokana i Le Chauteau-a iznosi više nego 4000 zarobljenika.

London, 20. listopada. (Reuter). U sjevernoj Rusiji pokušale su nedavno boljševičke bojne sile u jakosti od kojih 2—3000 ljudi da proganjaju naše čete sa njihovih položaja na Dvini, gdje su one zaposjele Lelecko. Pokušaj se je potpuno izjalovio.

U kraju Murmana napredovale su savezničke čete protiv Sowoke sa nakanom da osiguraju željeznicu na toj točki.

Rotterdam, 19. listopad. Pouzdani francuski izvještaji potvrdjuju vijest, koja se večeras pronijela, da su srpske i francuske čete zaposjele takodjer i Beograd, gdje su bile oduševljeno primljene od pučanstva. Francusko konjaništvo prodire uz Savu prema zapadu i prema jugozapadu. Čitava okolina Valjeva nalazi se u ustanku. Zemun je isražnjen od civilnoga pučanstva. Mostovi preko Dunava nijesu razrušeni.

Položaj u Rusiji.

O položaju Čeha i proturevolucionaraca se javlja, da su oni na desnom svom krilu u okolici Jekaterinoburga pojačani silama iz Istočne Sibirije, nešto napredovali. Na drugim tačkama su Česi proturevolucionari prisiljeni da se povlače.

Čete u Transkaspiji napredovale su sada spram istoka i gone boljševike pred sobom. Zaposjele su Dušak, oko 110 milja od Askabada.

U Mezopotamiji produljili smo našu željeznicu sjeverno Tekrita do Tigrisa. Naše prednje čete su u doticaju s neprijateljem osamnaest milja sjeverno Tekrita.

Na palestinskoj smo fronti prošlog tjedna brzo napredovali. Naša kavalerija zaposjela je Homs i Tripolis. Turci su povukli svoju frontu južno Aleppa, a da se nisu opirali. Na

ovom mjestu stajala je znatna vojska pod Liman Sandersom odredjena za jaki otpor.

Talijanski izvještaj iz Albanije.

18. listopada. Neprijatelj, tjesno progonjen po našim četama, povlači se protiv Ismija. Oslobodjeno je nekoliko stotina talijanskih zarobljenika. U dolini Zezo sjeverno Fezza prekinule su albanske bande ceste i nanijele neprijateljskim zalaznicama velike gubitke.

Talijanski ratni gubici.

Prema jednoj privatnoj statistici izgubili su Talijani od početka rata na mrtvima 11 generala, 118 pukovnika i potpukovnika, 194 majora, 1014 kapetana, 1882 natporučnika, i 3248 poručnika, te pol milijuna vojnika.

PRODOR NA SOLUNSKOJ FRONTI

Dne 14. rujna 1918., uslijedio je prodor Solunske fronte i bugarska kapitulacija. Francuska i srpska vojska popunjena jugoslavenskim dobrovoljcima izvršila je prodor na sektoru II. srpske armije zauzevši Sokol, Dobropolje i Vetrenik. Kasnije je još dobila pojačanje od francuske vojske u jačini od 2 divizije sa dovoljno artilerije.

Proboj započet je 15. rujna 1918. Nakon 24-satnog bombardovanja bugarskih pozicija, prodor je potpuno uspio. Kroz probijenu frontu jurnule su pobjedonosne trupe u smjeru Sofije i razdvojile bugarsku vojsku.

Kad stigoše na staru bugarsku granicu, Bugari su kapitulirali dne 29. rujna, a primirje je sklopljeno 30 rujna. Kod toga palo je pobjednicima 90.000 Bugara u zarobljeništvo i raznog materijala kao ratni plijen.

Prema službenoj statistici, bila je prije prodora na solunskom frontu:

Sa strane Austro-Nijemaca i Bugara:

279 bataljuna vojske;

1803 mitraljeza;

1176 topova;

21 eskadron konjice, i

80 aeroplana.

Dok je saveznička vojska bila ovako zastupana:

Francuska vojska imala je: 111 bataljuna, 594 topa, 970 mitraljeza i 29 eskadrona.

Engleska vojska: 52 bataljuna, 32 topa, 160 mitraljeza i 44 eskadrona.

Grčka vojska: 15 bataljuna, i eskadron, 24 topa i 36 mitraljeza.

Albanci (Essad paša): 1 bataljun i jedan mitraljez.

Dok je *srpska vojska sa jugoslavenskim dobrovoljačkim divizijama* brojila:

55 bataljuna;

18 eskadrona;

263 topa, i

314 mitraljeza.

Prema tome je čitava antantina vojska na solunskom frontu u dužini od 450 kilometara imala:

234 bataljuna pješadije;

52 eskadrona konjaništva;

913 topova, i

1481 mitraljez (mašinska puška).

REVOLT MORNARA NA BRODOVIMA BIVŠE AUSTRO-UGARSKE MORNARICE

PROPAST RATNIH BRODOVA AUSTRO-UGARSKE

Prvog veljače 1918. buknula je buna medju mornarima Austro-ugarske ratne mornarice u Boki Kotorskoj. Inicijativu za ovu pobunu dao je Jugoslavenski odbor (u emigraciji), koji se tada nalazio u Rimu.

Spomenutog dana na brodu »*Kaiser Karl VI*« je oko 12 sati momčad prestala sa poslom. Točno u podne odjeknuo je hitac iz topa, a sa admiralskog broda »*St. Georg*« odjeknula je himna »Hej Slaveni«, koju je intonirala glazba sa tog broda, a istovremeno izvješena je na jarbolu crvena revolucionarna zastava kao znak za uzbunu. Ovaj dogadjaj malo je uzbunio revolucionarna zapovjedništva na ostalim brodovima, jer je hitac za revoluciju ispaljen prije, a prema dogovoru imao je uslijediti 14 dana poslije i to u isti mah u Šibeniku i u Poli. Medjutim su revolucionarci shvatili položaj tako, da je već za par sati čitava Boka Kotorska kliktala u revolucionarnom zanosu.

Zapovjedništvo »Kaiser Karl VI.« uvidjelo je odmah situaciju, te je bez otpora predalo zapovjedništvo revolucionarnom odboru, koji se osnovao na brodu, obvezavši se časnom riječju da će poštivati sve zapovijedi tog odbora.

Na to je istaknuta na jarbolu revolucionarna zastava.

Nedaleko »Kaiser Karl VI.« bili su usidreni brodovi »Novara« i »Helgoland«. »Novara« se nije htjela pokoriti revolucionarcima zbog nadmoći svojih časnika, koji su se nalazili na

brodu, a bili su raspoloženi protiv revolucije.

Na zapovijed vrhovnog odbora zapovjedništva sa broda »St. Georg« poslano je sa broda »Kaiser Karl VI« oko stotinu oružanih mornara prema »Novari« i »Helgolandu«, da ih upokore i svladaju. Uvjerivši se da bi borba bila uzaludna, vratiše se medjutim na brod da upotrebe druga sredstva. Tako su izdali ultimativni zahtjev tim brodovima da izvjese do 4 sata poslije podne revolucionarne zastave, a zapovjedništvo da predaju revolucionarcima, jer će ih inače bombardirati i potopiti. Zbog opasnosti. »Novara« i »Helgoland« izvjesiše revolucionar. zastave, ali zapovjedništva revolucionarcima ne predadoše.

Jugoslavene i Čehe iskrcaše na kopno i oni predjoše na brod »Göa«, koji je već bio pun revolucionaraca, a privezan uz kopno.

Torpiljarke, njih oko trideset, izvjesiše revolucionarne zastave, a zapovjedništvo (osim na 2—3 broda) zadržaše protuevolucionarni časnici, odnosno njihovi zapovjednici.

Torpedo razarač »Cepel« htio je izaći iz luke na običajnu izvidnicu, ali ga hitac iz mitraljeza, što ga ispalio mornar František Rös sa admiralskoga broda »St. Georg«, prisili na povratak.

Drugog dana izdana je okružnica od nadzapovjedništva odbora »St. Georg«, da svaki brod ima poslati izvjestan broj oružanih mornara u mjesta Gjenović i Kumbor, da održe red i disciplinu, te da oslobode iz zatvora one mornare, koji su se tamo nalazili na izdržavanju disciplinske kazne. Druga zapovjed je glasila, da svi brodovi imaju biti pripravni za plovidbu, dok je istovremeno otpremljen radiobrzojav i dva kurira sa motornim čamcem u Italiju da izvjeste kakvo je stanje u Boci Kotorskoj, pa da dodju i preuzmu revolucionarne brodove, odnosno čitavu flotilu, kako bi se time zadao snažan udarac austrijskoj mornarici, pa prema tome i državi.

Ovaj brzojav primila je i radio stanica u Puli te izvjestila pomorsko zapovjedništvo ratne mornarice, koje je odmah izaslalo u Boku Kotorsku treću diviziju flotile da svlada revolucionarce. Takodjer je lučko zapovjedništvo u Herceg Novom brzojavno izvjestilo ratno ministarstvo u Beču, koje je izdalo zapovijest za hitnu kopnenu pomoć od generala Sarkotića iz Sarajeva. Istovremeno je izdata okružnica svim brodovima, da će biti odmah potopljeni ako se maknu sa svojega mjesta.

Toga dana pristupile su sve utvrde i zrakoplovne stanice revolucionarcima.

Uzalud se očekivalo spasenje iz Italije, jer je umjesto toga osvanula pred lukom, trećega dana, velika flota trećega diviziona iz Pulje (gdje je bila glavna ratna luka Austro-ugarske ratne mornarice) pod zapovjedništvom kontra-admirala. U luku nisu mogli, jer su barikade bile zatvorene u vlasti revolucionaraca.

Kad su neki brodovi primjetili dolazak te velike flote, opredjeliše se protiv revolucije.. Prolazeći kraj nas izvjesili su revolucionarne zastave koje skinuše odmah izvan našega dohvata u Risnu i Perastu. Na tim su brodovima bili većinom Nijemci i Madžari. kao na brodovima »Novara« i »Helgoland« te oko trideset torpiljarki sa njemačkim podmornicama.

Istoga dana u 10 sati prije podne stigla je kopnena vojska iz Sarajeva i Mostara pod zapovjedništvom generala Sarkotića i zauzela sve kopnene objekte i utvrde. Barikadni brod »Kronprinz Rudolf« isplovio je prema Gjenoviću da se udruži s ostalim revolucionarnim brodovima, ali na prolazu kraj utvrde Španjola bude bombardiran i pogodjen od granate, te od eksplozije bude ubijen kormilar, a 6 mornara teško ranjeno. Čim je »Kronprinz Rudolf« napustio barikade, koje je zauzela kopnena vojska, bio je otvoren put u luku protuntrevolucionarnoj floti, koja se usidrila pred Herceg Novim. Do navale na revolucionarce nije došlo, premda su ju oni očekivali.

Par sati nakon što se flota usidrila došlo je do pregovora,

najprije putem signala, a poslije kada su revolucionarci spoznali da su sa svih strana opkoljeni, došlo je i do usmenih pregovora. Na posljednjem vijećanju revolucionarni odbor je zaključio kapitulaciju.

Nakon kapitulacije nasuprot obećanju sa najvišeg mjesta, da se ne će nikome ništa dogoditi bijahu svi opkoljeni i razoružani, našto je počela istraga, koja uapsi i zatvori oko 600 mornara, a četvorica glavnih kolovodja budu odmah strijeljani.

Tako je završena neuspjela revolucija u Boci Kotorskoj.

PROPAST AUSTRIJSKIH RATNIH BRODOVA

U Svjetskom ratu propadoše najveći brodovi austro-ugarske ratne mornarice, najvećim dijelom iz zasjede, a ne u otvorenoj ratnoj borbi sa brodovljem Antante.

Tako je propao: »Erherzog Rudolf«, »Prinz Eugen«, »Wien« »Szent Istvan« i konačno nakon svršetka rata »Viribus Unitis« pored ostalih, koji su propali u ratnim sukobima.

9. lipnja 1918. uputila se flota po nalogu vrhovnog zapovjedništva austro-ugarske flote, admirala Horthy u Boku Kotorsku, gdje se imala sva pomorska sila austrijske flote koncentrirati, da iza toga isplovi i uputi se u otvorenu bitku sa talijanskim brodovima.

U noći od 8 na 9 lipnja isplovila su iz Pule dva broda ta dva broda iste divizije, nalazila iza Mljeta i to »Prinz Eugen« i »Viribus Unitis«. Ovi posljednji bili su te noći već na putu za Boku. Isto tako su bili u pokretu za luku koncentracije i svi razarači i torpiljeri, koji su se nalazili u drugim dalmatinskim lukama naročito u Šibeniku.

No za tu tajnu zapovijed admirala g. Horthya doznala je

razgranjena špijunaža i dva dana prije 9 juna čekala su dva talijanska borbena čamca u maloj zabačenoj uvalici otoka Premude na bogati plijen. Odredom ovih borbenih čamaca komandirao je kapetan rezerve Luigi Rizzo, rodjen g. 1878., po zanimanju kapetan trgovačke mornarice. On je sam upravljao jednim čamcem i uperio svoj torpedo na »Szent Istvan«, kojega je potopio. U drugom čamcu se je nalazio kapetan Aonzo, koji je lansirao torpedo na »Tegethoffa«, ali je promašio.

Do tog časa, cijeli je brod sretno doplivao do grebena Premude. Čim je brod bio torpediran, silno se uzdrmao i sva je momčad skočila na noge.

Sirene sa broda su dozivale u pomoć. Brod se nagnuo, ali časnici nisu dozvoljavali mornarima, da se spase.

Tek oko 5 sati izjutra došla je zapovijed »Spasavajte se!« Oko nagnutog broda bilo je dosta čamaca, da se posada prekrca, ali spuštalice nisu funkcionirale, pa se je svak bacao s palube u čamac ili u more sa i bez robe. Torpiljeri i njihovi čamci stajali su oko broda dugo vremena, ali je pri krcanju dolazilo do strahovitih prizora i okrutnosti. U tom odsudnom času, bila je jedna misao: tko će se prvi spasiti, glavno je bilo prije, pa i od svog rodjenog brata! Par čamaca prepunih mornarima se je i prevrnulo.

Nekolicina, koji su bili iz Dalmacije držali su se čitavo vrijeme sabrano i hladnokrvno. Posada se je sastojala većinom od Madžara, a mnogi od njih nisu znali ni plivati, pa je to bio uzrok i strašnog meteža i panike.

»Szent Istvan« je potpuno potonuo. Kasnije oko 6.15 izjutra, dakle preko 3 sata iza torpediranja. Komandant »Szent Istvana« Seitz, ostao je sam na zapovjedničkom mostu i skupa potonuo sa brodom.

Do časa potonuća pozdravljao je sa maramom u ruci oficire i momčad, koja ga je molila da se spasi, ali je on htio, da po tradiciji pomorskoj, potone skupa sa brodom.

KONAC RATA SA ITALIJOM

Dne 5. listopada je u talijanskoj komori ministar predsjednik Orlando izjavio, da su talijanske čete postigle na Piavi velike uspjehe. Isto tako izjavio je, da su savezničke čete postigle velike pobjede, naročito one pod vrhovnim zapovjedništvom maršala Focha.

Dogadjaji 1916. godine znatno su djelovali na promjenu raspoloženja u Austriji. Uzaludni njemački napadaji na Verdun, strahoviti proboji kod Lucka, ulazak Rumunjske u rat, pad Bitolja, sve je to pokazivalo, da je uspjeh mnogo dalje nego što se mislilo i govorilo, da je čak i doveden u pitanje. Rat se otezao, a za sve je mislene ljude bilo jasno, da će njegovo razvlačenje donositi neminovno slabljenje i Austrije i njenih saveznika, čiji izvori počinju osjetno da sahnu. Oštri napadi opozicije madžarskog parlamenta protiv tada svemoćnog generalštaba i vojnog vodstva uopće razvezuju i druge jezike, a Adlerov atentat na austrijskog ministra-predsjednika grofa Stürgha rječito dokumentuje uzrujanost širokih redova i potpuno nezadovoljstvo čitave zemlje.

Talijani se u svojoj štampi hvale, da su oni kod Vittoria Veneta tobože porazili austrijsku armadu i da su tako urupale centralne vlasti.

Talijane su pobili svi vojni i politički antantini stručnjaci, dokazavši im, da su oni u ratu uopće igrali sporednu ulogu i da je talijanska vojska strahovitim porazom kod Kobarida (Caporetto) nanijela najveću sramotu i svom narodu i Antanti uopće, a da nije bilo francuske pomoći na Piavi, da bi Austro-Nijemci — (medju kojima su se osobito istakli Hrvati i

Slovenci, samo da im Talijani ne zaposjednu njihov odnosno naš teritorij, pa su se ujedno borili za sebe, dok su s druge strane rušili — Austriju!).

Talijanski publicista Prezzolini napisao je, da su se austrijske čete povlačile sa talijanskog fronta još prije, nego je talijanska ofanziva uopće započela, — a povlačile su zato, jer je već Austrija bila u rasulu, jer je već u Zagrebu revolucionarna vlada proglasila nezavisnost Hrvatske od Beča i Pešte i zbacila je za uvijek Habsburge, te dala naređenje generalu Borojeviću, da sve hrvatske i slovenačke čete uputi svojim kućama.

Hrvatski Sabor proglasio je 29. listopada 1918., Hrvatsku posve samosvojnom državom.

KONAČNA OFENZIVA AUSTRO-UGARSKE PROTIV ITALIJE 15. LIPNJA 1918.

G. Vladimir Heruc, rezerv. pješ. kapetan I. r. opisao je u jednom zagrebačkom dnevniku konačnu ofenzivu austro-ugarske vojske protiv Italije 15. lipnja 1918. ovako:

»Ofenziva maršala Hindenburga u ožujku 1918. godine imala je veliki uspjeh — razdvojila je englesku i francusku armiju — ali lanac nije bio prekinut. Naprotiv urodila je neočekivanim rezultatom. Saveznici su konačno dobili jedinstveno vrhovno vodstvo. Moguće je baš ta okolnost bila odlučna za ishod junske ofenzive od ušća Piave do švicarske granice, koja je započela 15. lipnja 1918, u 3 sata ujutro.

Na 400 km fronte skupilo se 210 divizija pješadije, preko 18.000 mitraljeza, preko 1000 baterija najrazličitijeg kalibra, a da ni ne spominjem mnoštvo bacača mina i rovovskih pješadijskih topova.

I kao što je Hindenburg za ožujsku ofenzivu prema Soissons-u dopremio sa ruske fronte 40 svježih divizija, tako je i austrijsko vrhovno vodstvo za ovu ofenzivu dopremilo sve slobodne čete iz Galicije i Besarabije, a i one što su po bogatoj Vojvodini rekvirirale žito. Medju te spadala je i naša »domaća«. Rika topova našla je toga dana 32. diviziju u rovovima dok su se došljaci pod nemogućim okolnostima i strahovitom razornom vatrom po nezaštićenom terenu stupali prema Frencelli, da za jedan sat izmučeni i obezumljeni na nepoznatom terenu na nož zauzmu Monte di Val Bella.

Pet puta u par dana mijenjalo je »Brdo lijepe doline« svoga gospodara . . .

Uoči dana ofenzive, 14. lipnja poslije podne, primili su komandiri četa pismeni nalog: bubnjarska vatra počima u 3 sata, jurišne čete izlaze iz polaznih rovova u 4 sata, prvi val u 4.15 sati, drugi u 4.30 sati itd. . . Vojnike sa ručnim raketama upozoriti na signalizaciju artileriji radi prebacivanja vatre, jer će teren biti sav u dimu, momčad upozoriti na žute rakete (plinska navala) . . . prva navala da bude snažna i neodoljiva, u napredovanju ne stati do večera . . .

Moja 42 domobranska divizija zaposjela je teren od Leghena do preko Monte Sisemola. Preko Capitella di Penara i Bertiga trebalo je osvojiti niz betoniranih i u kamenu isklesanih rovova, pred kojima je bila bodljikava žica u širini od 10 metara. Zatim drugu obrambenu liniju sa kaverniziranim baterijama, i spustiti se ravno u Vicenzu.

Teoretski zamišljeno, nije u praksi uspjelo.

Neuspjehu ove ofenzive mislim da su kriva ova tri faktora:

Talijanski rovovi ostali su nakon trosatne vatre gotovo netaknuti. Ja sam našao na Capitello di Penaru samo jedan puni zgoditak, a na žicanim zaprekama moguće četiri do pet. Naša sreća, što su žice bile u bujnoj travi, te se je moglo puzajući sjeći žicu.

Još je manji uspjeh austrijske artilerije bio ušutkavanje

talijanskih baterija. One su se počele javljati oko 4 sata, oko 6 sati bile su već u intenzivnosti jednake austrijskim, dok se oko 10 sati u jutro austrijske nisu više čule — —

Što to znači za pješadiju, znade svaki ratnik.

Talijanska artilerija bila je istina u povoljnom položaju. U isklesanim kavernama sa besprikornim dovozom i izvrsnim materijalom, tukla je nemilo na nezaštićenu čistinu preko noći dopremljene baterije, koje su tako rekuć pod spregom bile spremne, da oko 10 sati produlje marš. Takova sudbina stigla je i jurišnu bateriju Miće Dobrina, koji sigurno nikada u životu ne će zaboraviti taj očajni dan.

Da spomenem sedmerostruki napad jednog madžarskog jurišnog bataljuna iz južnih kuća Asiaga na rovove, koje su branili Englezi. Nema toga režisera, koji će to moći reproducirati. Sedam puta u kratkim skokovima i puzajući, uz prethodnu jaku artilerijsku vatru došli su napadači do žica, da branići poskaču iz svojih rovova, potpomognuti zaglušnom lomljavom svojih mitraljeza, pobacaju ručne granate i prisile napadača na uzmak. Mrtvi leže na žici, ranjeni se svijaju i jauču, živi puzajući i trčeći vraćaju se do prvih kuća Asiaga, da za pola sata ponovno započne isto — — I tako sedam puta jednoga jutra — —

Englezi su pred 20 godina besprikorno izvršili svoju dužnost prema savezničkim Talijanima.

Lijevo od spomenutog madžarskog jurišnog bataljuna, bio je moj 25. puk. Naš navalni pravac bio je desna (zapadna) padina Capitello di Penara. I opet sudbina. Lijevu padinu branili su Talijani, desnu Francuzi. Na lijevu navaljivao je 26. (karlovački) puk, na desnu 25 zagrebački. Osvojili smo oko 7 sati prvi obranbeni rov. U roku od 10 minuta druga linija (oko 30 koraka dalje — spojena spojnim jarcima) bila je popunjena s Francuzima i tako mudro i herojski branjena, da nismo ni pokušali dalje prodirati — ali su nas pred večer snažnim protunapadom bacili u naše polazne rovove.

O Vicenzi više nismo govorili . .

Nadmoć u zraku (francuski i engleski aparati — manje talijanski), precizna i premoćna artilerija nisu dozvolili ni u noći, a kamo li po danu, da nam pridolazi hrana i municija, čete su spale na nekolicinu ljudi, popunjenja ni od kuda, i konačno bude 42 divizija 23 lipnja smjenjena. Oko ponoći, veseli i sretni kao djeca, napuštali smo razrušene rovove, da ih na par tjedana zamjenimo pitomim Madranom i ubavim Nogareom. I kad smo se drugog jutra našli na kupanju u Lago di Caldonazzo, zaboravili smo da je rat. Zaboravili smo, da nam manjka polovica drugova. . .

Dalmatinski 22. i 23. puk bacani su stalno na najteže položaje, bosansko-hercegovački pukovi posijali su brda kostiju po svima ratištima austrijskog fronta, vojvodjanski upravo su kažnjavani najopasnijim mjestima, a da li je potrebno da i spomenem 42 i 36 diviziju, pa 96 i 79 puk.

Oko stotinu hiljada Hrvata i Srba platili su svojim životima tributum Austriji.

ZAVRŠETAK SVJETSKOG RATA
Ponude za primirje i Mirovne konferencije i Mirovni ugovori.

Već u drugoj godini svjetskog rata počeli su neki uplivni politički faktori mirotvorne akcije 3. VI. 1915. godine.

Na njemački poticaj vodio je tajnu akciju za primirje federalni savjetnik (švajcarski ministar vanjskih poslova) Hoffmann. Hoffmann je osobito nastojao da pridobije Rusiju za separatni mir. Treba spomenuti, da je Rusija tada proživljavala teško povlačenje nakon njemačko-austrijske pobjede kod Gorlice, u Galiciji.

U svojim prijedlozima, koje je podnijela federalnom savjetniku Hoffmannu, Njemačka je tražila aneksiju Belgije i

dio francuskog teritorija oko Lillea. Nadalje je Njemačka zahtjevala dio zaposjednutog ruskog područja, vraćanje Venecije Austriji i uspostavu papinske države. Nizozemska bi dobila stanovite belgijske krajeve, dok bi Austrija imala slobodne ruke na Balkanu, napose u Albaniji.

Iz tog se zahtjeva vidi, da je Austrija znala za njemačku osnovu o separatnom miru. Da uzmogne zaključiti separatan mir, Njemačka je najprije morala rastaviti saveznike i onda sa svakim posebice zaključiti mir. Federalni savjetnik Hoffmann izjavio je predstavniku njemačkog cara: »Ako Rusija pristane da zaključi separatan mir, Francuska će pasti kao zrela jabuka, a Engleska će morati poći za njom.

Berlinsko ministarstvo vanjskih poslova primjenjivalo je za vrijeme rata veoma rado tu metodu. Posredovanje u tom »njemačkom miru« uzeo je na sebe švajcarski federalni savjetnik Hoffmann uz pomoć neutralnih država. Federalni savjetnik Hoffmann doista je poslao prijedlog Njemačke najprije Španjolskoj, zatim skandinavskim državama, pa Nizozemskoj, Sjedinjenim Američkim Državama i papi. Pregovori su dakako vodjeni u tajnosti, ali jasno pokazuje, kakav je mir Njemačka spremala na koncu prve godine svjetskoga rata.

Još jedna mirovna akcija spominje se iz godine 1916., koju je pokojni Kralj Karlo, posredstvom brata svoje žene, poveo, ali i ovaj pokušaj ostao je bez uspjeha.

U nizu ponuda za primirje najinteresantnije je ona centralnih vlasti. Još u proljeću 1918. bilo je pokušaja, da dodje do pregovora za primirje te su se konkretizirale osnove o općem miru, ponajprije o pravednom miru, bez aneksije i odšteta. Kasnije su isticali novi način osnove za primirje, o medjunarodnom obraničkom sudu i sniženju naoružavanja. Kasnije su izbile nove osnove, koje bi spriječile gospodarske ratove iza ovog rata, dok se nisu sa strane Centralnih vlasti složili na jedinstvenoj osnovi. Zatim je objelodanjena papina mirovna nota, na koju Antanta nije dala odgovor. Dne 8.

siječnja 1918., proglasio je predsjednik USA, Wilson, svojih 14 točaka, kao osnovku za pregovore o miru. Centralne vlasti su izjavile spremnost prihvatiti Wilsonovih 14 točaka, kao podlogu za mirovne pregovore.

Glad je te godine bila strahovita i pomor ljudstva zbog oskudice hrane davao je užasne primjere patnje. Rat je bio dodijao i u slabo hranjenoj vojsci dezertiranje je bilo na dnevnom redu. Čitave čete vojnika bježale su u goru, postajale »logoši«, i obrazovale tamo »zeleni kadar«. U sve većoj oskudici i sa sumnjom u uspjeh i činovništvo popušta u svojoj disciplini i podmićivanja i pronevjere postaju pomalo obična stvar.

SMRT FRANE SUPILA

Dne 23. rujna 1917. godine umro je u jednom Londonskom azilu od kljenuti srca, veliki naš rodoljub i talentirani političar, Frano Supilo.

On je odmah u početku rata sklonio se, kao emigrant u inozemstvu, neumorno radeći za svoj hrvatski narod, putovao je i obilazio mjerodavne političke krugove u Rimu, Parizu, Bordoeauxu, Nišu, Petrogradu i Londonu, gdje je informirao antantine vladajuće prvake i ministre, o zahtjevima Jugoslavenskog, a napose hrvatskog naroda.

On je u Petrogradu prvi razotkrio tajni londonski ugovor. On demokrata do srži vanjštinom i saobraćajem, stekao je poštovanje najvidjenijih ministara i političara, kao Eduarda Greya, premjera Asquitha, itd., a prijateljstvo kod najistaknutijih ljudi kao: Ferrera, Wickham Steeda, Seton Watsona, Masaryka i drugih.

Frano Supilo rodjen je u Cavtatu 1870. godine. Svršio je ratarsku školu u Gružu, te je bio kroz dvije godine, putujući učitelj u rodnome kraju.

Sa 20 godina postaje urednikom »Crvene Hrvatske« u Dubrovniku. Godine 1893., preuzima redakciju riječkog »Novog Lista« i živo sarađuje kao političar, naročito je glavni inspirator t. zv. »Riječke rezolucije«.

Kad je Supilo saznao za »Londonski ugovor«, došao je g. 1915. u Niš, da stupi u kontakt sa srpskom vladom, ali je i ondje doživio veliko razočaranje.

Vrlo duhoviti esej je o tome napisao g. Miroslav Krleža u »Književniku« od godine 1928. Taj esej iznosimo ovdje u izvadku, koji najbolje ilustrira mučni i uzaludni rad Frane Supila, da svojoj domovini ishodi spasenje.

PAŠIĆ I SUPILO

»Stajao je Frano Supilo pred Bajom godine 1915., u Nišu, a sigurno je da nije bio tako naivan (kao oni ostali ovnovi iz jugoslavenskog odbora) te ne bi bio namirisao klaonicu. Stoji pred Supilom Baja bešćutno i ledeno sa svojim okupanim staračkim tijelom, patrijarhalnom bradom, ribljim očima; lice bez izraza, lice voštano i prazno, nokti svjetlucavi na bijeloj odnjegovanoj gospodskoj ruc
zlatni lanac, prstenje, rublje, cipele, potezi od pegle na hlaćama, sve na svome mjestu: uredno i naglašeno čisto. I tako taj Baja, stoji nevjerojatno indiferentan spram svega onoga, što Frana Supila muči već jedan čitav život, sluša ga gluhonijemo bez riječi i bez kretnje. Taj legendarni Baja sluša, gdje Supilo govori o nekakvom srpsko-hrvatskom Jedinstvu, o nekakvom Jugoslavenstvu i misli u sebi taj Baja o tom Austro-Kroatu: « A šta mu je opet to, nekakvo jugoslavonstvo? To mu je opet ta njegova Austrija izmislila tu njegovu Jugo Slavoniju. Kakvi Jugoslavonci? Kakovi Šokci? Da, oni bi htjeli da nas pokatoliče, kao onaj Švabo Štroco iz Djakova?

Njega se svi planovi ove tragedije Frana Supila savršeno ništa ne tiču. Sve to je Baji švapsko! Strano i antipatično. Za Baju postoji jedan jedini klišej; sveta pravoslavna ikona s kandilom, S. D. Ž. vagon natovaren ruskom zlatnom monetom, ćirilica i ogromno slovo »Ž« na žandarskoj epoleti, a tko neće to i tako, to je Švaba i njega je Austrija izmislila.

Frano Supilo bijaše prvi čovjek, koji je utvrdio opstanak londonskog ugovora. Dr. Pavlovna u svojoj povijesti opisuje način, kako se to dogodilo.

Supilo je došao travnja 1915. u Rusiju s Pašićevim preporučenim pismom i tako je dobio pristup k Sazonovu. Ovaj ga je uputio radi pobližih informacija u nekim pitanjima na baruna Šilinga, činovnika ruskog ministarstva vanjskih poslova. Barun Šiling zamoli jednog dana Supila, da mu napiše predlog, kako bi se unapredak moglo u ruskoj državi osigurati nacionalna prava Poljacima, tvrdeći, da će dobiti autonomiju, jer Supilo budući da je on iz Austro-Ugarske, poznaje tu politiku. Kad je Supilo čuo tu molbu i razmišljao na samu o toj u Rusiji nečuvenoj brizi za Poljake, pa kad je u duhu doveo u vezu s tom molbom onu liniju, koju mu je nacrtao Asquith, i ono što je pisao za njim dr. Trumbić u Niš (koji je u Rimu iz razgovora s ruskim publicistom Svjetovskim takodjer naslutio tu mogućnost pregovora saveznika s Italijom na račun Južnih Slavena), dodje iznenada do užasnog zaključka, da se tu ne radi o Poljacima, nego o sasvim drugoj transakciji. Rusija da Jugoslavene ustupa Talijanima, pa hoće od njega uputu što bi ona imala zahtjevati, da im osigura bar njihova nacionalna prava u Italiji. Došavši do toga uvjerenja, upadne Supilo uzrujan k Sazonovu i žestoko okrivi njega i Rusiju, jer je on, informiran da Rusija prepušta Jugoslavene Talijanima. Sazonov se našao u čudu i pošto je stvar bila istinita i on je

držao da Supilo sigurno zna, izdao se pitanjem: »Tko vam je to rekao?« Na to Supilo s jednakom uzrujanošću i sigurnošću, a da uopće ništa sigurno nije znao, spomene pojedine jugoslaveske zemlje i gradove, — prema Asquithovoj liniji, koji da su tobože predani Italiji. Izgled Sazonova doista mu je i potvrdio to nabrajanje. Tada Sazonov prizna stvar, spominjući, da se Rusija nalazi u teškoj ratnoj situaciji, radi koje da ispunjava zahtjeve Italije, pa izjavi, da se stvar ne može više mijenjati.

Supilo je o svemu odmah obavjestio Pašića i Trumbića i intervenirao kod britanskog poklisara u Rimu Rennell Rodda, ali bez uspjeha. Supilo je po tom krenuo u Niš, ali je sa Pašićem imao samo nesuglasice. Izmedju emigracije i Pašićeve vlade, došlo je do suprotnih naziranja dviju koncepcija na riješenje pitanja Južnih Slavena. Taj je sudar postepeno rastao s dogođajima izazivajući i krizu unutar redova same Jugoslavenske emigracije, stvarajući i u Jugoslavenskom odboru borbu izmedju jugoslav. pitanja i koji je konačno doveo do istupa Frana Supila iz odbora.

Konferencija na Krfu 15. VI.—20. VII. 1917, raspravljala je o unutrašnjem uređenju buduće Jugoslavenske države.

Supilo je 22. VII. 1917. iz Londona stavio Konferenciji u Krfu (preko Pašića) slijedeći nacrt, kako si on zamišlja uredjenje buduće Jugoslavenske države:

Grupa A. Zajednički poslovi:

1. Temeljni ustav države na potpuno demokratskom i ravnopravnom temelju za sav narodni privredni i kulturni život države i naroda.
2. Vanjski poslovi države.
3. Kopnena, pomorska i sva ostala obranbena sila države.
4. Oni ekonomski i komunikacioni poslovi, koji imaju važnosti za cijelu državu.
5. Novac (valuta) financija za zajedničke potrebe.
6. Najviša nastava (diplomatska).

Grupa B. Autonomni poslovi.

Spadaju svi ostali državni i provincijalni poslovi, koji se nalaze u rubrikama zajedničkih poslova, kao unutarnja uprava, sve školstvo, sudstvo, bogoslovlje, poljodjelstvo, komunikacijoni poslovi lokalnog značaja; financije i ostali javni poslovi, koj spadaju u kompetencju općina i kotara.

Zajedničke poslove rješavao bi državni narodni Parlamenat, a autonomne sabori dotičnih zemalja.

Uz centralni Parlamenat potrebno prema *našim tradicijama* pet autonomnih sabora sa odnosnim autonomnim vladama i to:

1. Sabor za Srbiju, Banat i slično;
2. Sabor za Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju sa Istrom;
3. Sabor za Sloveniju;
4. Bosanski sabor;
5. Crnogorski sabor;

To je bio skelet nacrta za buduću državu Jugoslaviju, koji je Supilo poslao Pašiću.

KAPITULACIJA BUGARSKE I PAD KRALJA FERDINANDA

Uvjeti pod kojima se sklopilo primirje sa Bugarskom:

Bugarska ispražnjuje sve krajeve, koji su do početka ovoga rata pripadali Srbiji i Grčkoj. U krajevima istočno od Strumice, što su ih zaposjele antantine čete, opet će se uspostaviti bugarska uprava. Bugarska će demobilizirati svu svoju vojsku, izuzevši 3 divizije i 4 konjaničke pukovnije, kojima se imaju štititi Dobrudža i istočne granice. Bugarske će oblasti sabrati oružje i ratni pribor demobilizirane vojske i staviti pod izvjesnu kontrolu antantine vojske. Dijelovi bugarske vojske, koji su se dne 20. rujna nalazili zapadno od Skoplja u času, kad se je potpisalo primirje polažu oružje, te se do

daljnjega pridržavaju. Časnici će pridržati svoje oružje. Njemačkoj i Austro-Ugarskoj daje se rok od 4 nedjelje dana, da otpreme svoje brodovlje i vojničke organe iz Bugarske. Unutar ovoga roka imaju ostaviti Bugarsku takodjer diplomatski i konzulatski zastupnici središnjih vlasti, kao i njihovi državljani.

Dne 5. listopada 1918. potpisao je Kralj Ferdinand ispravu o svojoj abdikaciji, te je po tom ostavio Bugarsku. Prijestolje je zasjeo prijestolonasljednik kralj Boris II.

Kralj Boris II. odmah kod nastupa potpisao je ispravu o demobilizaciji bugarske vojske.

Francuska poruka Kralju Petru I.

Francuski predsjednik vlade Poincare upravio je 5. XI. 1918. kralju Petru slijedeću poruku:

»U trenutku, kad bugarski poraz i primirje, koje je njegova posljedica osigurava Srbiji oslobodjenje njezina područja i popravku pretrpljene nepravde, vraćam se u mislima u tmurne časove invazije i Vašeg odlaska u egzil. Ja sam tada Vašem Veličanstvu obećao u ime vlade republike, da Francuska nikad ne će napustiti Vaš ispaćeni narod. Vojnička pomoć, koju smo Vam u sporazumu sa saveznicima izvršujući tu obvezu pružili, stvorila je izmedju naših nacija bratstvo, koje će blagotvorno djelovati i u vremenima poslije pobjedonosnog mira.«

RAZLOZI KOJI SU PROUZROKOVALI SVJETSKI RAT PREMA NJEMAČKOM PRIKAZU

O ovome predmetu bilo je nakon rata mnogo toga napisano i štampano, pa je nužno da se sva ta literatura prouči za dobiti vjeran sud i čistu istinu ,iako se je tajna diplomaci-

je pobrinula, da za vremena sve poništi po arhivima, što bi pojedince teretilo.

Bivši njemački državni tajnik Jagov, izdao je takodjer svoje memoare, u kojima razlaže uzroke svjetskog rata.

Njemački, austrijski i madžarski političari za vrijeme i trajanje svjetskog rata, u više navrata izjaviše, da je ovaj rat sa njihove strane uperen protiv Slavenima uopće. Ne znamo kakovu bi sudbinu doživjeli, da su Centralne vlasti pobjedile, ali sigurno jeste da bi bila vrlo gorka naročito za nas Jugoslavene, a za Hrvate napose, pošto Hrvati usmjeriše svoje osjećanje, simpatije i oslonac na srodnu braću jugoslavensku: Srbe, Bugare i Slovence.

Ova politika usvojena je od sviju realno mislećih Hrvata i postala je za nas Hrvate tradicijom.

Hrvati su prvi proširili jugoslavensku ideju na ostale srodne narode, iako nisu imali uvijek uspjeha u tom nastojanju.

Gajev ilirski pokret, Strossmajerove izjave i njegov rad, bio je uvijek zadojen jugoslavenskom idejom.

Svjetski rat sa strane Njemačke vodio se uz geslo:

Rat uz geslo do »istrage Slavena«.

RESUMEE MIROVINSKIH UGOVORA

Po pretstavnicima Engleske, USA, Francuske i Italije, sklopljeni su mirovni ugovori sa bivšim centralnim vlastima:

U Versaillesu 1919., s Austrijom;

U St. Germainu 1919., sa Bugarskom;

U Nenilly-u 1919., sa Madžarskom;

U Trianonu 1920., sa Turskom.

Pošto pregovori u Sévresu nijesu bili provedeni, na njego-

vo mjesto stupio je Mirovni Ugovor u Lausaneu 1923.

Za Englesku je vodio mirovne pregovore Lloyd George, za Francusku Clemeceuau, za Italiju Orlando, a za USA, Wilson.

Mirovni ugovori uredili su novu političku kartu Evrope. U srednjoj Evropi stvorene su nove narodne Države, odredjena je podjedno zaštita manjina ondje, gdje raspršeni dijelovi nekog naroda nisu mogli ući u sastav srodne vlastite države.

Svi Mirovni Ugovori sadrže u prvom dijelu pakt Lige Naroda. A Centralnim državama nametnute su obaveze o ograničenju oružanja i plaćanja reparacija.

Protićeva vlada obavjestila je konferenciju 3. I. 1919. o konstituiranju države SHS. U poslovniku konferencije 18. I. spominje se ipak samo Srbija, ali Amerika 8. II. prva priznaje državu SHS. Lansignovom notom Trumbiću 1. V. priznata je u navadjanju njemačkih punomoći, a 2. V. i 6. V. priznale su je formalno Vel. Britanija odnosno Francuska. Od Lige Naroda očekuje se da ona nametne mir onima, koji prijete, da će ga narušiti te da u tome cilju bdije nad održanjem status quo-a; a u isto vrijeme smatraju Ligu tvorcem napredka, koji odgovara težnjama naroda i podupire razvoj demokracije u svijetu.

POROCI SVJETSKOG RATA
Zeleni Kader, nemiri i prevrati.

Dugotrajni svjetski rat je već u drugoj godini vrlo loše djelovao na vojnički zapt i poslušnost naročito u tako zvanim »marsch batalionima«, koji su bili neke vrsti sabirališta, uvijek novih unovačenih i mobiliziranih rezervista iz pozadine, da ispunjavaju proredjene redove na ratištu, odnosno da zamjene pale vojnike i nesposobne za borbu. Ovo neprestano na dopunjavanje bojnih redova i stradanja u rovovima pogodovalo je dezertiranju u masama.

Dezerteri ili su prebjegli neprijatelju da kao ratni zarobljenici izbjegnu smrti i stradanju ili prebjegoše u planine i šume, da u velikim skupinama žive od milostinje i pljačke.

Tvrdi se, da je broj tog »Zelenog Kadra«, kako se sami nazivahu pod konac 4. ratne godine iznašao preko četvrt milijuna lica.

Najveće skupine nalazile su se u slavonskim šumama i planinama te po Bosni, Hercegovini i Dalmaciji dobro sklonjeni na šumovitim gorama ili ih njihovi rodjaci sakrivahu u rodnom mjestu.

Iz historije revolucionarnog rata Italije i Madžarske poznato je da se već i godine 1848. formirao takav »Zeleni kadar«, od dezertera sa talijanskog ratišta. Ovi bjegunci sakrivali su se po ličkim šumama i planinama.

Iz jednoga pisma patrijarha Rajačića banu Jelačiću od 24. VII. 1848. iz Zemuna, saznajemo o tom četrdesetosmaškom »Zelenom Kaderu« sljedeće:

Patrijarh Rajačić je pisao Banu Jelačiću 24. VII. 1848. iz Zemuna ovo pismo:

»Preuzvišeni g. Bane!

Verodostojno sam urazumeo, da se po Hervatskoj krajini nalazi u ogulinskoj regimenti nekoliko stotina tamošnjih iz Italije odbeglih Graničara zadržavaju i tu bojeći se zar zakazanija Vašeg, što su bojno polje u Italiji ostavili i braći svojoj u pomoć pohitili, po bregovi se nemilice potucaju. U kakvoj su opasnosti obća naša domovina nahodi, i od kakve bi nam hasne isti iz Italije pribegši Graničari bili, mislim da nije potrebno ovdje napominjati. Za to prelazeći ovo ćutanjem umoljavaju preuzvišenost Vašu, da biste istim Graničarom, gdje god oni u Vašoj zemlji bili, shodno donešenom u Zagrebu zemaljskoga Sabora zaključenju, generalnu amnestiju dati, ili ako to ne, a ono barem, da biste istom obziru kroz prste gledati blagoizvoleli, kako bi isti vojaci čas pre ovamo braći svojoj u pomoć priteći mogli.

Josif Rajačić s. r. Patrijarh.«

Zeleni kader je dakle već i g. 1848. postojao. Stradanje naroda za čitavo vrijeme rata bilo je i u pozadini nesnosno.

Opskrba živežnih namirnica je posve zatajila, jer su vlasti u našim krajevima rekvirirali živežne namirnice za austrougarsku i za njemačku vojsku. Rekvizicija tih živežnih namirnica provadjala se rigorozno i besavjesno o čemu bi mogli navadjati hiljade primjera. Pored toga cvalo je lihvarenje, krijumčarenje, zelenaštvo uz posve abnormalnih prometnih prilika. Promet je zatajio uslijed pomanjkanja goriva i raznog materijala za popravke vagona i lokomotiva, koja vozila su stajala na hiljade na ćor kolosjecima.

Pomanjkanje živežnih namirnica najteže osjetiše naši pasivni krajevi odakle su ljudi u masama plandovali čak u daleke krajeve u potražnji za živežnim namirnicama. Ovo je bilo oteščano pomenutim abnormalnim prometnim prilikama; uz mnoge druge pogibelji kao razbojstva, otimačine, pljačke i neopravdane zapljene koje su na svoju ruku i u svoju korist provađali žandarmi, financi i kod željeznice dodijeljeni vojnici.

Svatko koji je nosio uniformu arogirao si neku tiransku vlast da smije pljeniti ovakovoj bijednoj sirotinji teškom mukom, skupim novcem i bezbrojnim poštekoćama nabavljenu količinu živežnih namirnica.

Zelenaštvo i lihvarstvo tolerirale su i same civilne i vojne vlasti. Lihvarili su trgovci, industrijalci, posredništva zemaljskih proizvoda. Ta zaraza je kasnije zahvatila svakoga koji se bavio trgovinom, koja se pretvorila u lančanu trgovinu, u krijumčarstvo, željezničari, poštari, financi, redari, žandari, obrtnici i svatko koji je samo htio.

Podravina, Slavonija i Srijem gdje je bilo dovoljno sakritog živeža kojega su lukavi seljaci spasili od rekvizicije, bila je danomice poplavljena od ljudi koji dolažahu u potražnju za živežnim namirnicama bilo za svoju potrebu bilo za šverc.

Uz to su se trgovci natjecali nabijanjem cijenama.

Razumljivo je, da je stradajući svijet silno prezirao i mrzio sve te lihvare, ucijenjivače i upravne namještenike koji to sve tolerantno podupirahu.

Taj gnjev tinjao je medju masama do godine 1918., kad je izbio prevrat onda si je dao oduška iskalivši ga na krivce kod čega nastradaše na žalost i posve nevini.

U Slavoniji i nekim našim krajevima bio je gnjev uperen i protiv tudjih vlastela i magnata te velikih i srednjih posjednika većinom tudjinaca ili židova; a koji se svojim ponašanjem ogriješiše o našim narodnim osjećajima ili bud na koji način zamjeriše se svojoj okolini.

Ovakove i njihove pomagače i simpatizere uzeo je potlačeni i ogorčeni stradajući narod na nišan te ih je zlostavljao, pljačkao i uništavao do čega je dospio. Na žalost nastalo je pravo divljanje, a u nekim mjestima je ovo prelazilo u surovi i ludi vandalizam.

Slavonija i Srijem je do tada vrvio tudjincima, vlastelinskim činovnicima, željezničarima koji se na račun naroda obogatiše i zamjerahu se narodu svojom propagandom za madžarske škole; a sve pod zaštitom naših vlasti.

Bilo je uz to i drugih nepravda i zloupotreba počam od vrhovne opskrbne vlasti pa sve do najnižijeg činbenika, koji je bio namještenik mjesnih aprovizacijonih ureda. To sve je u masama nagomilalo mnogo eksplozivnog materijala.

Eksplozija je nastala na svršetku svjetskog rata, kada je proglašena demobilizacija i kad ratnici krenuše svojima kućama.

Ovi demobilizirani osvanuše u svojima selima sa zelenim kadrašima, te se srozaše na svakoga, koji im se pričinjao, da je nešto skrivio narodu a pri tom nastradaše mnogi nevini ljudi i njihove porodice.

U Slavoniji, Srijemu, Podravini planuše majuri i dvorovi vlastelina i magnata. Po kuruzištu i vinogradima nastade jurnjava za bjegajućim bilježnicima, kotarskim i općinskim či-

novnicima, te je mnogi koji taj izgubio glavu.

Bujica gnjevne mase zaslepljena neutaživom mržnjom za teško stradanje kroz vrijeme rata trerala je da se na nekoga iskali.

U prvim danima kad buknuše nemiri započelo je djelovanje narodne garde pojačane Sokolašima, te brahijum sastavljen većinom od ratnih zarobljenika. Ali i te »Kaznene ekspedicije« premašile su mjestimice svoj dijelokrug te se ispoliše u pristrane bande, koji se na svoju ruku ogriješiše po narodu na brutalan i nečovječan način, da je bolje da se o tom ništa niti ne piše.

Kad je razbojstvo i vandalizam preotelo maha — Narodno vijeće proglasilo je iznimne redarstvene mjere za sela i gradove gdje se ograničavalo točenje alkoholnog pića i skratilo večernje zatvaranje lokala. Konačno moradoše asistencije srpske i antantine vojske posredovati, da u našim krajevima dođe opet do normalnih prilika.

Valja primjetiti da ovakovi ispadi nisu bili samo u našim krajevima već i posvuda u bivšoj Madžarskoj, Bosni Hercegovini i Dalmaciji manje više prema prilikama koje vladahu u onim krajevima i pokrajinama.

Na dan 2. i 3. III. 1918. sazvan je u Zagrebu zbor viđenih političara iz svih jugoslavenskih zemalja Austro-Ugarske. Prvi dan taj je zbor rasturila policija, ali je na intervenciju poslanika Koalicije i Starčevićanaca bio poslije dozvoljen i održan u kući dra. A. Pavelića. Na tom sastanku su sudjelovali i socijalni demokrate, pridruživši se potpuno pokretu građanskih stranaka. Komunikej sa te sjednice glasio je ovako:

»*Sakupljeni, poslije rasprave o općem političkom i narodnom položaju, složni su u tome, da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje, stojeći na stanovištu narodnog jedinstva i oslanjajući se na načelo narodnog samoopredjeljenja, zahtjevaju da se stvori nacionalna, nezavisna i na demokratskim principima sagrađena država Slovenaca, Hrvata i*

Srba«. U ono doba više se nije moglo reći. Čak je takva izjava bila prvi dan zapljenjena u štampi. Na istom zboru bilo je *zaključeno i osnivanje Narodnog Vijeća*. 27. listopada, uvečer, zapovjednik zagrebačkog kora, general Luka Šnjarić dolazi sa generalom Mihaljevićem u Narodno Vijeće i tamo izjavljuje, da mu stavlja vojsku na raspoloženje »za očuvanje reda i mira«. Sada je bilo jasno, da je Austrija bila i prošla i da se s njom više ne treba ozbiljno računati. I s toga potpukovnik Kućak, na svoju ruku, zaklinje čete 28. domobranskog puka novoj vladi. Sabor je bio sazvan za 29. da i formalno proglasi potpuni raskid.

Poslije dugih i vrlo burnih savjetovanja čitave noći od 28. i 29. listopada gdje su se prvi put jasno obilježila i sukobila dva glavna shvatanja o našem državnom uređenju, jedinstvenom ili federativnom, stvoren je dnevni red za sutrašnju sjednicu. Ta je bila očekivana s pojmljivom napetošću. Na Markov trg slegao se silan svijet, društva s barjacima, radničke organizacije, vojska sa narodnim kokardama i sa dvije muzike; gotovo sve, što je moglo da se kreće. To jutro vratio se iz Beča i Ban, koji je izvjestio cara o situaciji i odlučio, da zvanično izjavi, da svoju vlast polaže Narodnom Vijeću. Za pretsjednika Narodnog Vijeća izabran je Dr. A. Korošec, a za potpredsjednike Svetozar Pribićević i dr. Ante Pavelić.

Čim je Narodno Vijeće bilo obrazovano i njegov manifest objavljen žurila su se gradska zastupstva, razna društva i ustanove, da mu priznaju kompetenciju, da ga pozdrave kao pretstavnika ideje narodnog suvereniteta, da mu polože zakletvu vjernosti i obećaju saradnju u svakom pravcu. Pitanje je, medjutim, bilo, šta će ono da radi. Bilo je bezovjetan slom Austrije tako neminovan; držalo se, da će ona, koja je imala vrlo teških kriza u prošlosti ipak znati nekako naći načina, da održi balans. Najzad, ona je još bila tu i imala uza se vojsku, naročito pojačanu u Srijemu i Srbiji njemačkim pukovima i tko je znao, da li Tisa ne će imati pravo sa svojom

prijetnjom. Drugi su, opet, tražili buntovnu akciju; posebno je to bila želja nekih mladjih elemenata u vojsci, medju djacima i osobito medju Dalmatincima. Sve je bilo u groznici i znalo se, da svaki dan nosi po jedan komad historije hrvatskog, pa onda općeg jugoslavenskog sabora, da se na njima zakonskim putem izreče otcjepljenje od Austrije.

Dok se tako kolebalo dva-tri dana stigoše vijesti o pobuni slovenskih i čeških pukova na talijanskoj fronti i o tom, da su madžarske regimente odbile zahtjev da ih idu razoružavati. Poslije toga učestaše glasovi o talijanskoj ofanzivi i opće rasulo austrijske vojske. Oficiri bacaju s kapa Karlov znak i meću trobojnice, čak po kavanama vade sablje, kunu se Narodnom Vijeću i udaraju na ostale austrijske embleme. U gradu se nižu manifestacije i drže govori.

Najveće iznenađenje za sve nas bili su ugovori o primirju između Italije i Austrije. Granica, koja je tamo bila povučena za talijansku okupaciju, prelazila je duboko u hrvatske i slovenske zemlje i odvajala tako iz tek oslobođene otadžbine veliki dio vrlo solidnog, najkulturnijeg i vrlo aktivnog našeg elementa. Austrijska flota koja nam je bila predana i na kojoj je bila izvješena narodna zastava bila je djelimično napadnuta (potopljen najveći brod »Viribus Unitis« i još neki), a djelimično ugrožena. Talijani su otimali brod po brod i nisu dopustili nikako, da se uopće na pučini pojavi lađa s našim znakom. Delegati Narodnog Vijeća, koji su u Pulju primili flotu, dr. A. Tresić-Pavičić, Vilim Bukšeg, dr. I. Čop uputili su se s toga na jednom francuskom torpedu na Krf, da o svemu obavjeste srpsku vladu i da s njom pokušaju spasavanje. Ali, u isto vrijeme, Talijani su išli u Zadar i na opće zaprepašćenje počeli da se šire u Dalmaciji; prevarom su ušli u Rijeku izbacili tamo hrvatsko Narodno Vijeće; prodrli čak i u Sloveniju. Delegatima naše finansijske komisije za Paris nisu dozvolili prolazak kroz Italiju. Pravili su se, da ništa ne znaju o svim događajima, koji su se zbili u Zagrebu i po drugim na-

šim krajevima ili su ih svodili na rezultat općeg sloma Austrije i svog prodiranja na Pijavi. Hrvate i Slovence označavali su kao najvjernije sinove Austrije i u vrlo providnoj namjeri odvajali od njih Srbe i isticali njihovu vrijednost po opću savezničku stvar.

RATNA FLOTA AUSTRO-UGARSKE PREDANA JUGOSLAVIJI

U Puli je bio zbor naroda, kojom prilikom cjelokupno stanovništvo položilo je zakletvu vjernosti »Narodnom Vijeću« 28. listopada 1918. kojemu se pokoravala i vojska.

30. listopada 1918. zatraženo je od dotadašnjeg zapovjednika kontraadmirala Čikoli-a da preda Pulj. Istom je sa strane »Narodnog Vijeća« upućena slijedeća rezolucija:

»S obzirom na kritičan položaj u kom se grad nalazi i čitavo tvrdjavsko područje, a koje može svaki čas da potakne revolucionarni pokret sa svim dalekosežnim posljedicama, mora se vlast c. i kr. admirala, zapovjednika Ratne Luke, zapovjednika Ratne Flote i Komesara Tvrdjave prenijeti na rečeni Odbor. S obzirom na miran razvitak promjene, koje se moraju provesti, umoljavaju se, da se isposluje od g. oficira i činovnika da pruže pomoć odboru«.

Komandant Ratne luke je nato odgovorio slijedeće:

»Nama je položaj potpunoma jasan i ja ne stavljam nikakve zapreke, da se budući udes Pule povjeri cijenjenom Narodnom Odboru Jugoslavena. Ta mi je teška dužnost olakšana time, što sam upravo primio depešu, prema kojoj sam od Nj. Vel. ovlašten da centralnu luku predam Jugoslavenima.

Poslije je izvršena predaja utvrdjenja, arsenala, slagali-

šta i ostalih uredjaja za mornaricu, te činjenicom da se ljudstvo i posada brodova već u svemu pokoravaju »Narodnom Odboru«, imalo se udesiti samo još formalno predaju flote, što je trebalo udesiti sa Komandom Flote...

Utanačeno je da se predaja Flote izvrši sutradan to jest 31. listopada u 8 sati...

U veče ovog historijskog dana sastavljen je komunikej, kojim je svijetu trebalo objaviti, da je Austro-Ugarska Mornarica predana Jugoslovenima i da su Jugoslaveni spremni, da se uz Antantu i dalje bore za pravdu i slobodu. Ovaj komunikej je glasio:

»Gospodinu Pretsjedniku Sjevero-Američkih Država Wilsonu i borcima za slobodu svijeta.

U ponoći izmedju 30.—31. listopada 1918. godine iza kako su popucali vjekovni lanci ropstva, a na poziv oficira i vojnika, nadahnutih uzvišenim idealima gospodina Pretsjednika, preuzelo je Narodno Vijeće Jugoslavena sa Čehoslovacima i Poljacima u sporazumu sa talijanskim dijelom pučanstva u Puli u svoju vlast cjelokupnu flotu, ratnu luku i tvrđavu u Puli. Od toga se momenta smatramo drugovima u borbi za pravdu i slobodu naroda. Našim saveznicima i prijateljima od svega srca blagodarni, bili bi presretni kad bismo mogli u najskorije vrijeme dočekati u ratnoj luci Puli, jednu od pomorskih divizija Sjevero-Američkih Država, ili koje druge savezničke države, koje u ovdašnjem nacionalnom pitanju nije zainteresovana.

Za »Narodno Vijeće« u Zagrebu, mjesni Narodni Odbor Tuk.

Dr. Lovro Škaljer, kao pretsjednik Metod C. Koh, kapetan fregate kao Šef Narodne Odbrane«.

Taj historijski komunikej, nažalost zakašnjenjem kroz eter upućen je u svijet, a to je imalo kobnih posljedica. Iako je sa zakašnjenjem predan, ipak je predaja flote Jugoslavenima zadnji čin borbe Jugoslovena u bivšoj Austro-Ugarskoj...

31. listopada 1918. prije podne održana je sjednica sa dotadašnjim komandantom flote admiralom Horty-em. Prilikom završetka ove sjednice, admiral Horthy rekao je izmedju ostaloga i slijedeće:

»Po naredjenju Cara i Kralja predajem flotu Jugoslavenima«.

Istom prilikom zamolio je, da se sa dignućem nove zastave malo pričeka, da završi neke hitne poslove i da se na iskrcanje spremi. Molbi je odobreno i utanačeno je, da se nacionalna zastava digne na svim brodovima u 17 sati.

JUGOSLAVENSKI ODBOR TE PRVI DODIRI HRVATA SA PREDSTAVNICIMA KRALJEVINE SRBIJE

Još za trajanja Svjetskog rata na Krfu osvanuše u mjesecu srpnju godine 1917. Delegati Jugoslavenskog odbora te stvoriše u prisuću Regenta Aleksandra deklaraciju, da stvore zajedničku državu sa Kraljevinom Srbijom i Crnogorom.

Krfsku deklaraciju potpisali su srpski premjer Nikola Pašić za Kraljevinu Srbiju, a dr. A. Trumbić kao predsjednik Jugoslavenskog odbora. U ovoj deklaraciji istaknut je zahtjev sviju Jugoslavena iz Austro-Ugarske Monarhije, da se sjedine sa Kraljevinom Srbijom i Crnomgorom u jednu zajedničku državu pod Dinastjiom Karadjordjevića.

Iza proklamiranja deklaracije pozvao je Regent delegate Jugoslovenskog Odbora da obađu solunski front, pa da se tako i pred vojskom manifestira jedinstvo. Delegati su došli u srpnju 1917. i tu na frontu pozdravili budućeg Kralja. Tamo su medjutim već stizali prvi odredi jugoslovenskih dobrovoljaca iz Rusije i Amerike, sastavljenih od austrijskih Srba,

Hrvata i Slovenaca, koji su kasnije, skupa sa srpskom vojskom iznijeli veličanstvenu pobjedu nad Austrijancima, Nijemcima i Bugarima.

Regent i vojska spremali su se samo na taj čas, na tu pobjedu. Vjera je bila nepokolebljiva .Sve potajne ponude Habsburgovaca za separatni mir, Regent je prvi i najodlučnije odbijao. Mir je mogao da se sklopi samo na ruševinama Austrije, samo potpunim oslobodjenjem zarobljenih Jugoslovena. Čekajući čas, Regent je bio neprestano na frontu ili u njegovoj blizini, i uvijek na najistaknutijim mjestima. Prije ofanzive nalazio se u osmatračnici Drinske Divizije, obavještavao se o položajima i rasporedu neprijateljskih trupa i davao naloge za navalu. Na samom podnožju Kajmakčalana, kod Orlovih Virova, u najbližjem kontaktu sa bojištem, podigao je Vrhovni Komandant svoj šator, da može lično nadzirati šta se radi pa se šuma oko tog šatora i danas naziva Aleksandrovim jelakom.

U SUTONU AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Dne 16. listopada 1918. upućuje car Karlo proglas, kojim obećava rješenje jugoslavenskog pitanja, ali nipošto na štetu ugarske krune. Kao odgovor na to izlazi 19. listopada manifest Narodnog Vijeća, koji glasi:

»Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba objavljuje iz svoje sjednice održane 17., 18. i 19. listopada 1918. narodu Slovenaca, Hrvata i Srba, da od ovoga časa opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzima u svoje ruke vodjenje narodne politike. Od sada ne će u opće u narodnim pitanjima nikoja stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više

voditi nikakve posebne politike, ni zasebno stupati u pregovore s faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti u buduće jedini pretstavnik i odlučni činilac Narodno Vijeće.

Narodno Vijeće, vođeno velikim idejama narodnoga samoodredjenja i demokracije, koje su već i prije rata došle do pobjede u medjunarodnoj politici, postavlja za riješenje narodnoga našeg pitanja ove temeljne zahtjeve:

I. Tražimo ujedinjenje cjelokupnoga našega naroda, Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojima danas žive — u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu, na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.

II. Tražimo da na budućoj mirovnoj međunarodnoj konferenciji bude naš narod jedinstveno zastupan po svojim naročitim izaslanicima.

III. Prema tomu otklanja Narodno Vijeće osnovu rješenja našega narodnog pitanja, sadržavanu u austrijskom carskom manifestu od 16. o. mj. a isto tako i svaki bi išao za tim, da se naše narodno pitanje riješi djelomično i da mu se oduzme njegov medjunarodni značaj.

IV. Narodno Vijeće drži, da će jedino ostvarenje ovih zahtjeva i načela zajamčiti trajni mir medju narodima, udruženim u slobodnim državama a time omogućiti Savez Naroda i opće razoružanje.

V. Narodno Vijeće izjavljuje, da će se, prema općim načelima demokracije, svim inim narodnim manjinama u državi Slovenaca, Hrvata i Srba osigurati slobodni razvoj, a susjednim državama u zaleđu omogućiti i osigurati trgovački prometni prilaz na more, a da to ne dira u našu teritorijalnu cjelokupnost i državnu suverenost.

Narodno Vijeće pozivlje cjelokupni naš narod jedne krvi

i jezika, jedne duše i srca, da se za oživotvorenje ovih zahtjeva i načela založi s onom odanošću i samoprijegorom, koje traži ovo sudbonosno vrijeme.

Okupimo se dakle svi u jedno veliko neslomivo narodno kolo, kojemu je pred očima samo veliki ideal narodnog ujedinjenja, slobode i nezavisnosti, da se tim pokažemo dostojnim velikoga vremena u kome živimo i velikih zadaća koje smo na sebe preuzeli.

U Zagrebu, dne 19. listopada 1918.

Za pretsjedništvo Narodnog Vijeća:

Dr. Anton Korošec, Svetozar Pribićević, Dr. Ante Pavelić.

Koncem rujna 1918., kad je austro-ugarska vojska već dotrajala a Njemačka doživjela tri snažna poraza na zapadu i počela da već uzmiče. Austro-ugarska bila je na kraju svoje snage i moći što je dokumentirala najbolje njena ofenziva na Pijavi. Beč i Pešta se nalazila u golemoj dilemi. U Beču se stavlja u izgled ispunjenje hrvatskih aspiracija. Pešta zazire od toga i traži, da joj se garantira nepovrijedivost teritorija krune ugarske.

Da paralizira Hrvate ona nudi Bosni široku autonomiju, računajući pri tom na muslimane, i na one Srbe, koji su bili protiv spoja sa Hrvatima; ali traži, da se Bosna pridruži Mađarskoj i to nikako posredno preko Hrvatske. I Beč i Pešta uviđaju, da koalicija pomaže razvoj jugoslavenske propagande, i Wekerle sa svom snagom insistira da se u Hrvatskoj promijeni ban i vlada. Nije došlo do odluke najviše s toga, što se u Beču mislilo na vojnu diktaturu u Hrvatskoj, od koje su se Madžari isto toliko bojali, koliko i od jugoslavenske akcije, i što se dobro osjećalo da se polovnim mjerama ne da postići uspjeh. Trijalistička monarhija bila bi samo na štetu Mađara i oni su s toga kušali sve moguće, da je ili osujete ili da ustupke svedu na najmanju mjeru. Odlučilo se, najzad, da grof Tisza obiđe sve jugoslavenske pokrajine, ocjeni raspoloženje i onda prema tom donese izvještaj.

Grof Tisza uputio se preko Zagreba u Sarajevo. Hrvati i Srbi predali su kod te zgode grofu Memorandum u kojem su iznešena gravamina i zahtjevi Jugoslavena u Bosni.

Preuzvišeni gospodine!

Nakon medjusobnog potpunog sporazuma slobodni smo podnijeti slijedeću

IZJAVU:

Prije rata imali smo bar neku sjenu ustavnosti; i ono malo sudjelovanja u državnoj upravi počelo je stvarati užu vezu izmedju države i naroda.

Došao je rat. Kod nas se pokazao ne samo kao strahovita borba države protiv države, nego kao strahovita borba države protiv vlastitih državljana. Relativna većina naših sugradjana, t. j. svi Srbi pravoslavni, bili su izvrgnuti najstrašnijim progonima. Izgledalo je tako, kao da svakog pravoslavnog Srbina smatraju atentatorom. Srbima je bio u monarhiji navješten rat, već strašnim pogromima poduzetim pod zaštitom javnih vlasti. Na početku rata uapšeno je nekoliko hiljada Srba i strpano po raznim tamnicama i kazematama bez sudske i bez administrativne istrage ili presude. Uslijed lošeg i nečovječnog postupka.

Tisza je taj Memorandum pročitao, bijesno prijetio i lupajući šakom po stolu izjavio da vlada posjeduje još dovoljnom snagom, da svaku prevratnu akciju došla ona sa bilo koje strane suzbije.

Dok je grof Tisza u Sarajevu prijetio sa arnautima, dotle su u Beču odlučujući krugovi već pregovarali o mirovnom pitanju želeći častan mir.

Istodobno sastao se u Rimu Hrvatski odbor, koji je dao u štampi izjavu, kojom izjavljuje, da će ostati potpuno bezuspješan pokušaj grofa Tisze, da odvoji stvar hrvatskog naroda od stvari srpskog naroda, jer da su im ideali istovjetni.

Hrvatski odbor prosvjeduje protiv rata, koji je poduzet

protiv Srbije i Crne Gore, tih životnih dijelova našega naroda; prosvjeduje protiv pohvala zbog heroizma, ljubavi, požrtvovanja i samoprijegora, koje pohvale iz ustiju grofa Tisze zvuče kao okrutna uvreda za hrvatski narod. Evropa, kojoj agenti austro-ugarski lažno prikazuju stanje stvari, treba da svaku manifestaciju, vojničku ili gradjansku, koja se pripisuje Hrvatima na teritoriju austro-ugarskom, smatraju iznudjenim nasiljem na tijelu i na savjesti Hrvata. Vjerni predajama djedova, Hrvati su uvijek naglašavali volju, da žive slobodni i nezavisni, i uprkos časovitih nesporazumaka i sporova izmedju Hrvata i Srba, koji sporovi su bili od daleko manje oštrine, nego sporovi izmedju Bavaraca i Prusa u Njemačkoj, Hrvati su stalno proglašavali istovjetnost svojih posljednjih ciljeva s posljednjim ciljevima srpske braće.

HISTORIJSKI DATUM 29. LISTOPADA 1918.

29. listopada 1918. hrvatski sabor proglasio je prekinutim veze trojedne Kraljevine s Austro - Ugarskom. Ove su se veze vukle kao crne niti, te su nas sputale pod tudje gospodstvo i stezale nas svojim teškim okovima narodnog ropstva.

Ova »nesretna nagodba«, koja je Hrvatima god. 1868. naturana poznatim Rauchovim metodama ne samo što je Hrvatsku skučila financijalno, već i u izbornom sistemu, tako da nije bilo mogućnosti parlamentarnim putem obarati vladine sisteme.

Kad je taj prekid god. 1918. objavljen austrijske i madžarske novine su protestirale protiv tog zaključka hrvatskog sabora i pozivale se na § 70, tog nagodbenog zakona, koji tumači značaj promjene ili otkaz nagodbe, iako baš i sam taj paragraf 70 nagodbe ne isključuje ni promjenu ni posvemašnji odkaz nagodbe.

Bez obzira na konstantne povrede tog zakona sa strane Madžara, bilo je zgoda gdje su ti isti Madžari tumačenje i same nagodbe interpretirali na način, koji je konvenirao njihovom shvaćanju kao da Hrvatska nije bila ravnopravni ugovarajući faktor pri sklapanju tog nagodbenog zakona. Prema mišljenju kompetentnih pravnih pisaca — državnopravni položaj Hrvatske prema ugovoru od god. 1868. — bez obzira kakovima je metodama nastao smatran je na razne načine državnim ugovorom.

Joseph Uhlrich u svome dijelu: »Die rechtliche Natur der Oesterreichisch - ungarische Monarchie. Prag 1879.« smatra naš nagodbeni odnos prama Ugarskoj realnom uniom.

G. Jelinek u svome pravnu dijelu: »Die Lehre von der Staatenverbindungen«, smatra našu nagodbu sa Ugarskom unitarnom državom.

L. Le Fur u studiji: »Etat fédéral et confédération d' Etats« smatra odnos Hrvata prama Ugarskoj na osnovi tog zakona federativnim, a isto takovo tumačenje daje mu H. J. Bidermann u svojoj knjizi: »Legislation autonome de la Croatie et aperçu de l'histoire du droit croate«.

Dočim suprotno tome ocrtava svoje mišljenje madžarski historičar S. de Horváth u svome djelu: »Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und einem wirklichen Theil des Königreich Ungarn«. — Samim naslovom ove knjige protumačio je taj Madžar odnos nagodbenog zakona, kako ga on shvaća i kako ga Madžari najviše tumačiše. Bilo je i medju Madžarima ispravnih ljudi, koji su ispravno položaj Hrvatske spram Ugarske tumačlii tako, Viktor Jaszi u svome djelu:

»Tanulmáyok a magyar-horvát közjogi viszony köreböl«, Priznaje Hrvatskoj državni suverenitet na osnovi onih pa-

ragrafa nagodbe, kojim je Hrvatskoj dat suverenitet državn. hrvatskom jeziku i hrvatskoj zastavi.

Razvrgnućem državopravnog odnosa sa Kraljevinom Ugarskom nastalo je automatski prijašnje državopravno stanje, koja su utvrdjena u poznatim ugovorom sa Madjarskom od godine 1102. (»Pacta conventa«).

Hrvati su ranije očuvali i obranili svoj državno-politički kontinuitet i ako u teškoj borbi.

Sve ovo trebali su imati u vidu članovi »Narodnog Vijeća«, koji su 29. X. 1918. krenuli u Beograd, da provedu Sjedinjenje. Da su sva ta pitanja iznešena otvoreno i iskreno sigurni smo da bi i Srbijanci, koji su onako viteški osvetili svoje Kosovo, nakon toga sklopili s Hrvatima takav sporazum, koji ne bi prouzročio toliko smetnja kao što ga je prouzročilo neriješeno pitanje našeg odnosa prema Kraljevini Srbiji.

Trebalo je tada više državničkog razbora a ne suviše patriotskog oduševljenja, koje je tada mnoge naše prvake opilo, da nisu pomišljali da je sklapanje jednog saveza sa jednim makar i bratskim narodom posve drugo, nego sklapanje jedne rasparcelacije zemljištne zadruge.

Kada su ono fronte kao harmonika rasle i padale, naši su makijavelisti nosili lampione na pobjedničkim baklj adama i slavili pobjede, jednu za drugom. A kada je ono, danas već pokojni, predsjednik Wilson otkucao svoje (14) točke na Morseovom aparatu, opet su naši makijavelisti oštroumno shvatili, da se tu radi o smrti jedne ranjene ptice, poznate u političkom životinjstvu pod imenom dvoglava orla, pak su jednoga jutra otišli na Markov Trg u 9 sati, u propisano uredovno vrijeme, i tamo prilijepili biljegu na spis kojim se otkazuje Madžarima nagodba od 68. (To su uredovanje poslije prozvali revolucijom od 29. listopada 1918.). Onda su ti naši makijavelisti postali ministri, zaigrali politički tarok velikoga stila i kao što su prije u »narodnom interesu« prodavali Madžarima morsku obalu na metar, tako opet sada iz makijavelizma zajahali fijakerske konje u kraljevskoj pratnji. Partija traje, bacaju se ustavi, kradu se milijuni, a po novinama se laže, da se »rješavaju važna narodna i socijalna pitanja«; djeca služnika i pralja, sluškinja i podvornika, koji su postali ministri, te u bunilu mimohoda, dvorski ručkova i koncesija zadobili neke tiranske manire putuju sada autom i salonskim kolima. Od bohemske bagre ti ljudi postali su poltroni i dvorske ulizice.

Miroslav Krleža. Književna Republika g. II. br. 8. od 1. VII, 1924.

SLOM WILIMOVE NJEMAČKE

Dne 9. studena 1918. odrekao se njemački car Vilim II. monarhističkog prestolja. Nakon poraza trule Austro-ugarske i gorde Vilimove Njemačke po antantinim trupama, nastupilo je ono što su svi očekivali: slom Njemačke.

NARODNO VIJEĆE I REGENT ALEKSANDAR

Kad je izvojevana pobjeda i oslobodjenje Srbije, Regent Aleksandar je ušao u Beograd i čekao, da se ujedinjenje provede spontano zadovoljan revolucijom, koju su proveli Hrvati i ostali Jugoslaveni u Austriji.

Dne 1. prosinca 1918. stigla je delegacija Narodnog Vijeća Hrvata, Slovenaca i Srba iz Zagreba u Beograd da pozdravi

svog budućeg vladara, te da u suglasju sa njime provede i formalni akt ujedinjenja.

Dne 1. prosinca u 8 sati na večer primljena je delegacija Narodnog Vijeća od Njegova Visočanstva prijestolonasljednika Aleksandra u audijenciju. Oko njega okupili se ministri Stojan Protić, Ljuba Jovanović te vojvoda Mišić.

Naše je izaslanstvo pozdravilo prijestolonasljednika burnim oduševljenim klicanjem. Dr. Pavelić pročitao Mu je adresu Narodnog Vijeća.

U ovom historijskom času, kad stupamo pred Vaše Kraljevsko Visočanstvo, kao predstavnici naroda sa cijelog teritorija južnih Slavena u bivšoj austro-ugarskoj monarhiji, duboko smo ožalošćeni, što moramo konstatirati, da su veliki i dragocjeni dijelovi našeg narodnog područja okupirani od četa kraljevine Italije, koja je doduše saveznica sa silama sporazuma i s kojom želimo živjeti u dobrim prijateljskim odnosima, ali nismo pripravni priznati opravdanost bilo kakovih ugovora, pa ni londonskoga, po kojem uz povredu nacionalnog načela i principa samoodređenja bi bili prisiljeni, da dio našeg naroda odstupimo u sastav tudje države. Posebno upozoravamo Vaše Kraljevsko Visočanstvo, da talijanska okupacijona uprava prelazi granice i oblasti određene i samim uvjetima primirja sklopljenim s glavnim zapovjedništvom bivše austro-ugarske vojske, poslije nego što se taj teritorij proglasio nezavisnim i integralnim dijelom države SHS., o čemu ćemo vladi Vašeg Kraljevskog Visočanstva podnijeti potrebite dokaze. A s punim uvjerenjem dajemo izraza svojoj nadi, da će se Vaše Kraljevsko Visočanstvo zajedno s cijelim našim narodom zauzeti, da se definitivne granice naše države označe tako, da budu u skladu sa našim etnografskim granicama, a primjenom načela narodnog samoodredjenja proklamiranog od predsjednika Sjedinjenih Američkih Država Wilsona i od sviju sila Sporazuma.

Neka živi Njegovo Kraljevsko Veličanstvo kralj Petar!

Neka živi Vaše Kraljevsko Visoanstvo!

Neka živi cio naš ujedinjeni srpsko-hrvatsko-slovenski narod!

Neka živi Vaše Kraljevsko Visočanstvo!

GOVOR REGENTA ALEKSANDRA

Gospodo odaslanici!

Vaš dolazak u ime Narodnoga Vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba dostojnog predstavnika široke naše narodne misli, i Vaše saopćenje njegove historijske odluke od 24. studenoga, kojom se oglašava državno ujedinjenje svega naroda i sve naše mile, namučene ali slavne otadžbine ispunilo me dubokom radošću. Primajući to saopćenje, uvjeren sam, da ovim činom ispunjavam svoju vladarsku dužnost, jer njim samo privodim konačno u djelo ono, što su najbolji sinovi naše krvi sve tri vjere, sva tri imena, obje strane Dunava, Save i Drine počeli pripremati još za vlade blažene uspomene moga djeda kneza Aleksandra I. i kneza Mihajla, ono, što odgovara željama i pogledima moga naroda, te u ime njegovog Veličanstva kralja Petra I. proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ovaj veliki historijski čin, neka bude najbolja nagrada kako pregnuću Vašem i Vaših čestitih drugova u Narodnom Vijeću i svih Vaših saradnika, koji smjelim prevratom stresoste sa sebe tudjinski jarmi jako i visoko razvijenoj svijesti i podnesenim velikim žrtvama svih dijelova naroda, koje Vijeće predstavlja. Tako isto neka današnji veliki čin bude najlepši vijenac na slavnim grobovima mojih oficira i vojnika palih za slobodu i najdivnija kita na grudima njihovih sret-

nih drugova, koji samnom doživlješe da izvojuju pobjedu nad silnim neprijateljem.

U smislu želja i pogleda, koje ste mi izvoljeli izložiti i koje ja i moja vlada potpuno prihvaćamo, vlada će odmah preduzeti, da se što prije ostvari sve ono, što ste iskazali, kako u pogledu prelazne i privremene periode do sastanka i kraja rada velike ustavotvorne skupštine, tako i za izbor i sastav ove. Vjeran primjeru i zavjetu, kojeg imam od svog uzvišenog roditelja, ja ću biti kralj samo slobodnim građanima države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvijek vjeran velikim ustavnim, parlamentarnim i široko demokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja.

U tome i svemu ostalom radu ja se nadam, da će naš narod ostati do kraja složan i moćan, da će u nov život ući vedra i ponosita čela, dostojan postignute veličine i sreće, koje ga očekuje. Ja Vas, poštovana gospodo odaslanici, molim, da moju vladarsku riječ i pozdrav odnesete svoj miloj braći širom naše slobodne i ujedinjene Jugoslavije.

Živio cio narod Srpski-Hrvatski-Slovenački!

Neka nam uvijek bude sretno i slavno naše Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca!

Talijanska službena agencija je o tome donijela ovo saopćenje:

Narodno Vijeće u Zagrebu prihvatilo je prijedlog, da ponudi srpskom prijestolonasljedniku Aleksandru regentstvo nad jugoslavenskom državom. Sazvat će se u Sarajevu vijeće cjelokupne jugoslavenske države koje će sačinjavati 50 članova Narodnog Vijeća u Zagrebu, 50 izaslanika kraljevine Srbije. 5 Crne Gore i 5 Vojvodine. Ono će imenovati članove vlade i namjesnike za Srbiju sa sjedištem u Beogradu, za Crnu Goru sa sjedištem na Cetinju, za Sloveniju u Ljubljani, za Vojvodinu u Novom Sadu, za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, za Dalmaciju u Splitu, i za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Čim

se uspostavi normalno stanje, bit će provedeni izbori za konstituantu, koja će se sastati u Sarajevu i odrediti državnu formu i ustav. Imenovani odbor, kome je povjereno, da podnese svoje prijedloge Narodnom Vijeću, odlučio je, da predloži ujedinjenje jugoslavenske države sa Srbijom i Crnom Gorom i da se odmah uspostavi jedinstvena država. Prijedlog je primljen, dok su za prijedlog socijalista, da se mjesto regentstva imenuje jedan triumvirat, glasovali samo socijalisti i jedan bosanski delegat.

Nakon proglašenja odcjepljenja naših zemalja od habsburške države 28. listopada 1918., jedan od prvih čina vlade Narodnog Vijeća u Zagrebu bijaše ishoditi medjunarodno priznanje nove države Srba, Hrvata i Slovenaca na bivšem teritoriju Austro-Ugarske monarhije od strane savezničkih vlasti. Osnutak nove države bijaše saopćen saveznim vladama notom Narodnog Vijeća, a osim toga brzojavno je ovlašten Jugoslavenski odbor u Londonu, da zastupa interese nove države kod zapadnih vlasti, ali do medjunarodnog priznanja vlade Narodnog Vijeća nije nikad došlo.

Englez Wickham Steed prijatelj našeg naroda urgirao je kod tadanjeg talijanskog premiera Orlanda, da prizna i ishodi od ostalih vlasti priznanje vlade Narodnog Vijeća. Orlando se izmotavao i zaklinjao francuskog premiera Clemenceaua, da ne pruži pod nikakovom izlikom svoj pristanak na priznanje bilo kakvoga jugoslavenskog Narodnog Vijeća i Clemenceau se je obvezao u tom smislu i tako ovo pitanje dalje nije nikad više ni iznešeno na dnevni red.

I tako je razumljivo što su onda Taljani u ime antante — rabotali na Rijeci i na našem Primorju, kao da se nalaze u neprijateljskoj zemlji.

OSNIVANJE NOVE DRŽAVE S. H. S.

Dne 14. prosinca 1918. sastavio je srpski premier novo koalicijono ministarstvo u Beogradu. Srpske su novine i srpski političari tražili da se osnuje jedan kabinet za užu Kraljevinu Srbiju i kada bude proglašen novo stvoren državni položaj trebalo je stvoriti takovo ministarstvo, koje bi osim koaliziranih srpskih stranaka obuhvatalo i predstavnike ostalih jugoslavenskih krajeva i koje bi provelo likvidaciju vlade Narodnog Vijeća.

Izgleda, da je u Beogradu nastupilo bezglavlje, jer se 14 dana nakon poklonstvene deputacije »Narodnog Vijeća«, koje je došlo u Beograd, da se provede sjedinjenje, ondje još ništa nije poduzelo. Javnost je Pašiću predbacivala, da preko volje sudjeluje kod provedbe ujedinjenja države Hrvata, Slovenaca i Srba sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Zagrebačka štampa komentira također ovo sa negodovanjem. »Obzor« iznosi svoje negodovanje ovako:

Opreke izmedju srpske vlade i svih ostalih srpskih stranaka, te jugoslavenskog odbora, od kardinalne su važnosti, jer ih treba i raščistiti. Ministar Pašić nije zadovoljan bio sa ženevskim ugovorom, a nije zadovoljan ni sa zaključkom »Narodnog Vijeća« glede sjedinjenja, jer on ima sasma druge poglede naše države, nego što bi čovjek očekivao od državnika, koji je potpisao krfski pakt. Taj krfski pakt predviđao je ono, što se danas dogodilo, da će naime Južni Slaveni poslije rata utemeljiti novu državu.

Ministar Pašić, čini se, da nije za takvu novu državu, jer po cijelom njegovom radu jasno je, da on preko volje sudjeluje kod osnutka nove države, jer suviše voli svoju staru državu

— Srbiju. Mi smo posljednji, koji bi prekorili državnika, koji je cijeli svoj život radio oko osnutka velike Srbije i koji vidi, da je na cilju svojih želja, da sad pregori svoje želje za volju jedne ideje, koja se moguće njemu, koji je živio u drugim stranama, čini tudja i utopistička.

I medju Hrvatima bilo je dubokih ljudi i dobrih patriota, koji su isto tako egskluzivistički mislili, kao Pašić. Čini nam se, da smo u Hrvatskoj svladali to mišljenje i da kod nas nema stranke, koja bi htjela, da se mjesto Jugoslavije obrazuju tri plemenske države. Jer ako su se i medju Hrvatima javljale struje republikanske i u koliko su ozbiljne, one ne idu za separatnom republikom, nego za preobrazbom jugoslavenske monarhije u republiku. Dopuštamo, da je u Srbiji opravdanije stanovište posebne države, nego kod nas, prosto zato, jer je Srbija u ovom ratu izašla pobjednica i jer Srbija može punim pravom tražili ne samo, da ostane svoja, nego da se kod mirovnih pregovora njene teritorijalne aspiracije uvaže. Takovo mišljenje mogu da imadu svi Srbi, koji ne priznavaju narodno jedinstvo ili ako ga priznavaju, onda smatraju Hrvate i Slovence samo ogrankom Srba, koji su ogranci sad oslobodjeni od Austrije i koji ne će ništa protiv toga imati, da se njihov teritorij pripoji Srbiji. U tom duhu piše i »Samoupravu za sjedinjenje. Konačno se u toj štampi naglašuje:

Ovo je shvaćanje ne samo partikularističko, nego je i posve imperijalističko, jer znači ponajmanje hegemoniju Srba nad Hrvatima i Slovencima i bezuvjetnu aneksiju naših krajeva po Srbiji.

Hrvatska štampa zamjera Pašiću, što je odugovlačio sa svojom odlukom glede sastava vlade, te iznosi: da ministar Pašić, kao da želi da Hrvate i Slovence prepušta svojoj sudbini — odnosno talijanskoj okupaciji, jer držanje g. Pašića nakon svršetka rata upućuje Hrvate da njegovu šutnju s jedne strane a razni diplomatski koraci s druge strane, kao prova«, organ ministra Pašića.

Ako g. ministar Pašić sanja o hegemoniji i aneksiji, onda ne može u ovo kritično doba voditi državne poslove, nego onda će, nadamo se, ostati i osamljen. Naš položaj u oči mirovnog kongresa, a u ovom sukobu s Italijom, ne dopušta ovakove eksperimente. Gospodin Pašić neka pita Istru i Dalmaciju, što ona misli o takovom separatizmu, gdje sve stranke hoće sporazum na temelju jedinstva i bratstva.

GRANICE DRŽAVE S. H. S.

Prema mirovnim ugovorima pretresano je pitanje uređenja granica i pograničnih odnosa novih država. Što se tiče Jugoslavije njoj su određene granice na način da graniče sa sedam država i da bi poslije svjetskog rata imala urediti granice prema Italiji, Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj, Albaniji i prema Bugarskoj (na nekim važnim dijelovima) — pa da se vidi od kolikog je značenja bilo za nju pitanje razgraničenja prema spomenutim susjedima, osobito pak prema samoj Italiji.

Granica Jugoslavije prema Austriji uređena je mirovnim ugovorom, potpisanim u St. Germinu, 10. rujna 1919. No za jedan dio granice dogovoreno je da ima odlučiti plebiscit. Plebiscit se imao obaviti na teritorju, koji zaprema 2.120 km, sa 130.000 stanovnika. Taj je teritorij po čl. 50. St. Germainskog ugovora bio podijeljen u dvije zone, južnu i sjevernu. Najprije se imao obaviti plebiscit u južnoj zoni, a zatim, ako ispadne povoljno za Jugoslaviju, i u drugoj zoni. No to nije bilo potrebno, jer je glasovanje (10 listopada 1920.) ispalo na štetu Jugoslavije.

Granica prema Mađarskoj određena je Trianonskim ugovorom potpisanim 4 lipnja 1920. dok su pogranični odnosi uredjeni tokom vremena kasnije.

Pitanje razgraničenja sa susjednim državama zavuklo se zbog Rijeke sve do 27. siječnja 1924., kad je prema sporazumu u Rapallu grad Rijeka pripojena kraljevini Italiji.

Poslije ugovora u Rapallu i u Rimu sljedile su St. Margaretske konvencije (potpisane u Rimu 23. listopada 1924.) kao nadopuna Rapallskom ugovoru i Neptunske konvencije (od 20. srpnja 1925.) kao nadopuna sporazumu u pogledu Rijeke. Ovim konvencijama regulirani su pogranični odnosi, posebna pitanja, koja je valjalo riješiti u interesu pučanstva u t. zv. pograničnoj zoni. Ta pogranična zona, za koju su predviđene uzajamne olakšice u pogledu prelaza granice, carinskih i drugih povlastica ekonomske prirode, obasiže područje na 10 km od granične linije sa svake strane. (Prema Austriji i Madžarskoj može ta zona sezati i do 15 km. s Italijom ne više od 10 km.). Inače su pitanja prometa, trgovine kao uopće ona pitanja, koja nisu isključivo pogranična, već imaju veće značenje, regulirana trgovačkim ugovorima između Jugoslavije i njezinih susjeda Italije. Austrije i Madjarske.

Položaj Rijeke i Zadra posebno je, iz mnogih razloga, uređen. Ekonomski i geografski ova dva grada naslanjaju se na jugoslavensko zaleđe, pa je Italiji bilo stalo da regulira pitanje ekonomskog opstanka i napretka ovih gradova. To joj je zaslugom Jugoslavije u priličnoj mjeri i uspjelo, a što nije i više, razlozi leže u neprirodnosti same granice.

Italija je oslobodila sve svoje sunarodnjake pod Austrijom i još dobila južni Tirol sa 200.000 Nijemaca, Istru sa 600.000 Slavena i Zadar i Rijeku. Međutim, oni se žale da nisu dobili nikakve kolonije. Glavni razlog, da Italija nije dobila nikakve kolonije je taj da ih nije vješto tražila. Ona je najviše insistirala na tome da dobije Rijeku i Dalmaciju, iako je Sonino Londonskim ugovorom priznao pravo Hrvatske na Rijeku. Italija je tražila Rijeku i Dalmaciju, Dalmaciju i Rijeku, kao

da je ništa više ne interesira. Tvrdi se da je Wilson u jednom trenutku nudio Talijanima kolonije, ako se odreknu svojih zahtjeva na Jadranu. Međutim, Talijani su uzeli ovaj prijedlog kao uvredu. Oni su ostali kod svojih zahtjeva.

Unatoč sklonosti antantinih država, novo stvorenoj državi Hrvata, Srba i Slovenaca kod mirovnih pregovora vodila se teška borba za Dalmaciju, Vojvodinu, Korušku, Rijeku i za slovenačke granice prema Italiji. I sam Regent Aleksandar sa svojom ličnom intervencijom i visokim autoritetom stečenim za vrijeme svjetskog rata morao je spasavati neke ugrožene dijelove naših granica. Konačno su rapalskim ugovorom god. 1921. određene ipak i ako okrnjene granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i završena su definitivno mirovna pogađanja.

Nakon toga trebalo je urediti unutarnji položaj države S. H. S-a., a to nije bila baš tako laka stvar, kraj različitosti nacijonalno plemenskih, regionalnih, socijalnih i vjerskih; a naročito izbore za Konstituantu.

Odmah u početku pomišljalo se na rješavanje vrlo važnih problema, kao agrarnu reformu i financije. Dne 16. kolovoza 1921. umro je kralj Petar I. a istog dana po ustavnom pravu stupio je na prijestolje ondašnje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Kralj Aleksandar Prvi.

ZAPOSJEDNUĆE MEDJUMURJA I PREKOMURJA

Još u početku godine 1919. zauzele su naše dobrovoljačke čete Medjumurje te vratile ovaj naš čisto hrvatski kraj, nakon 50 godina ponovo materi zemlji.

Ispočetka stavljeni su ovi novozaposjdnuti Krajevi pod vojnom upravom, dočim je kasnije Medjumurje potpalo pod administrativnom upravom Zagreba a Prekomurje pod Ljubljanom.

POTEŠKOĆE SVJETSKOG RATA

Dezolatne saobraćajne prilike, koje su nakon prevrata vladale u našoj zemlji pokušale su se sanirati, pa je za sanaciju ove u zagrebačkoj trgovačkoj i obrtnoj komori sazvana vrlo razgranjena konferencija, gdje su sva saobraćajna pitanja uzeta u pretres, pa su poduzete razne mjere za sanaciju tih teških prilika.

Prvi dani nove vlade bili su vrlo teški. Tri velike napuštene i rasute armije, bez discipline lišene hrane, zaražene surovošću fronta i ostavljene općim rasulom valjale su se na tri strane naše države. Na jednoj Borojevićeva vojska u povlačenju preko Istre i Slovenije; u Vojvodini Kövös sa svojim i njemačkim četama na uzmaku pred Srbima i saveznicima; u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji ostatci Pfantzer-Baltinove armije. To je trebalo da pređe preko naših i inače opustošenih i gladnih krajeva sa što manje štete i po mogućnosti sa nimalo krvi.

MJERE ZA SANACIJU EKONOMSKE KRIZE

Pored ratnih operacija poduzet je sa strane Antante i t. z. ekonomski boj, u kojem je Velika Britanija preuzela vodeću ulogu. Time se imalo postići ekonomsko uništenje centralnih vlasti. U prvom redu zabranjena je trgovina sa neprijateljem, sekvestracija neprijateljskih poduzeća i njihove imovine.

Ovim mjerama pogođeni su bili i naši krajevi, posredno i

neposredno: Nakon ujedinjenja nastojalo se ekonomske prilike sanirati. Trebalo je naći mjere da se provede emancipacija ekonomskog upliva, koji je do tada zavisio od inozemstva, naročito u pitanju novčanom.

Trebalo je ukloniti strani kapital.

Sredinom godine 1919. održao je Savez novčanih zavoda Kraljevine S. H. S. u prostorijama zagrebačke trg. i obrt. komore skupštinu, na kojoj su bila zastupana 62 novčana zavoda iz čitavog kraljevstva S.H.S.

Na ovoj su skupštini poduzete prve mjere za sanaciju našeg novčarstva i zaštitu nacijonalnog kapitala u zemlji i inozemstvu.

Pored toga poduzete su mjere za uredjenje pomorskog i željezničkog saobraćaja. Pomišljalo se i na uklonjenje upliva stranog kapitala, koji se nalazio investiran u domaćim poduzećima, ali to je pitanje spadalo u kompetenciju države, koja je kasnije doista shodno poduzela.

Ali je kočila jedna sila, koju možemo bez prigovora nazvati: »Destruktivnom silom«. Na stanovitom mjestu manjkalo je razumijevanje i širokogrudnost. Djelovanje te »Destruktivne sile« započelo je sa poreznom pljačkom. Potpuna nesposobnost nekih elemenata manifestirala se u negativnom svojstvu sa svojima antikulturnim instinktima razorne pojave.

Pored toga nastupila je hajka sa reduciranjem sposobnih birokrata, na čija mjesta dodjoše totalno nesposobni i neškolovani tipovi bez ikakove kvalifikacije i savjesne dužnosti.

Ovakovi pokazaše samo sposobnost uništavanja, pljačkanja i razaranja, stvarajući pustoš na razvalinama cvatućeg napretka i starih kulturnih hrvatskih institucija. Pustošenje nije štedilo šume ni imanja.

Ovakovo »oslobodjenje« uz žandarski teror prouzročio je oštre opreke izmedju »Prečana« i »Srbijanaca«, koje se vuku još i danas kao crna nit u odnosima Beograda i Zagreba, te čekaju širokogrudne rodoljube da ih uklone za spas sviju nas.

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA I NJENI OSNIVAČI BRAĆA DR. ANTE I STJEPAN RADIĆ

Hrvatsku seljačku stranku osnovali su godine 1899. braća Dr. Ante Radić i Stjepan Radić na osnovnom programu »sloge s našim narodom istoga jezika« na jugu od Triglava pa do Jadrana i tamo do Crnoga Mora. Nakon prerane smrti Dr. Ante Radića poduzeo je Stjepan Radić intenzivno organizirati svoje seljačke pristaše i osnovao čvrstu organizaciju.

Kada je na koncu rata nastao prevrat i kada se g. 1918. »Narodno Vijeće« opredjelilo za novu fazu hrvatske politike, Stjepan Radić se našao u opoziciji.

Stjepan Radić nije bio solidaran sa načinom rada Narodnog Vijeća, te je stajao prema zaključcima istoga u opoziciji a isto tako bio je u oštroj opreci prema svima hrvatskim gradjanskim političkim strankama.

Kako su se izbori za Konstituanta obavljali 28. XI. 1920. imao je Stjepan Radić dovoljno vremena, da organizira svoje birače, koji su kompaktno glasovali za Hrvatsku Seljačku Stranku.

U Hrvatskim krajevima bili su ti izbori prvi izbori poslije rata i Radić je ove izbore smatrao plebiscitom hrvatskog seljačkog naroda, jer je narod imao dovoljno ratnog i poratnog iskustva da se opredjeli za koga će dati svoje glasove. Narod je prošao kroz svjetski rat, dao je žrtve u krvi i imetku za tudje interese, doživio propast starih carstava, pa je glasovao po svom najboljem uvjerenju. Cijeli dan 28. studenoga 1920. dolazili su brzojavi, koji su javljali pobjedu Radićeve seljačke stranke i poraz svih hrvatskih građanskih političkih stra-

naka na izborima za konstituantu. Hrvatski narod je listom glasovao za Hrvatsku republikansku seljačku stranku, koja je dobila preko 230.000 glasova i 50 mandata, dočim su sve ostale hrvatske građanske političke stranke u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Bosni - Hercegovini dobili jedva 80.000 glasova.

REPUBLIKANSKI PROGRAM RADIĆEV

Tada je Stjepan Radić stajao na stanovištu republikanskog preuređenja naše države, kojeg se programa držao i narednih godina.

Na sjednici Hrvatske republikanske stranke od 8. prosinca 1921. stvoren je na prijedlog Stjepana Radića prijedlog da se prihvati rezolucija republikanske prirode, koji je prijedlog jednoglasno prihvaćen. Rezolucija je zanimljiva, jer cenzura je nije zaplijenila.

U tome programu Stjepan Radić je istaknuo u glavnom: »Hrvati su posebni državni i narodni individualitet u etnografskoj zajednici Južnih Slavena«.

Nadalje su u tom programu istaknuti ustavni temelji Hrvatske seljačke države.

POSLJEDNJA FAZA RIJEČKOG PITANJA

Gospodin Ferdo Šišić, profesor zagrebačkog univerziteta iznesao je u »Istri« glasilu Istarskih Hrvata, iscrpni historijat o »Riječkom pitanju« i Rapallskom ugovoru«, gdje je iznešeno sve ono što su na mirovnoj konferenciji u Parizu iznijeli Jugoslavenski delegati s traženjem, da se Jugoslaviji pripoje ona teritorije, koje je okupirala Italija 19. veljače 1919.

Talijanska delegacija je već 7. veljače 1919. u jednom memorandumu revindicirala za sebe teritorije, koje su obuhvaćene u Londonskom paktu a povrh toga i Rijeku. To je bio početak dugih diskuzija, koje su u momentima bile vrlo napete specijalno u pitanju Rijeke.

Najzad je prihvaćeno rješenje po kojem je Rijeka potpala pod Italiju.

PRILIKE NA RIJECI

Eugen Kvaternik je godine 1864. poduzeo medju inim i kod Talijana korake, da oživotvori Veliku Hrvatsku. Profesor Sacerdote spominje u svojoj knjizi o Garibaldijevom pokretu, da je ovaj stajao u vezi sa Eugenom Kvaternikom, te da je s njime pregovarao o svojoj nakani, da sa svojima legijama navali preko Dalmacije na Austriju. Garibaldi piše 8. lipnja 1864. iz Caprere Kvaterniku, da su Italija i Hrvatska sestre i da će se Italija boriti za oslobodjenje Hrvatske od Austrije.

Garibaldi je tako pisao u ono doba, kad se je borio za ujedinjenje i oslobodjenje cjelokupnog talijanskog naroda. Navodno se medju njegovim crvenim košuljama nalazilo i nekoliko Hrvata, koji su isto tako naivno povjerovali u iskrenost prijateljstva Talijana prama Hrvatima, kao što mu je povjerovao naš Eugen Kvaternik. Medjutim svi kasniji razvitci talijanske politike prema Hrvatima osporavali su tu iskrenost.

Kada su 17. studenoga 1918. talijanske čete ušle u grad Rijeku, počelo je sistematsko zatiranje svega što je bilo u vezi sa hrvatskim imenom. Kod toga mora se priznati, igrali su glavnu ulogu Riječani, odgojeni u mržnji na Hrvate po svojima protektorima Madžarima, sa kojima su Riječani talijanskog jezika živjeli u bratskoj slozi.

Iza povlačenja jednog bataljona tadašnje srpske vojske, koja se prema brzojavnom nalogu Pašićevom povukla iz Rijeke u Kraljevicu istodobno kad su talijanske čete stale ulaziti u grad, te nakon što su protjerali hrvatske oblasti u gradu je ostalo nešto francuskih kolonijalnih četa uz nešto Engleza i Amerikanaca, ali njihov je upliv bio minimalan, jer su Talijani na čelu zapovjednika grada držali svoje više oficire; pa je riječka fukara i talijanaško riječko Narodno vijeće imalo slobodne ruke u bezakonjima razularene ulice.

Bezakonja fukare pomiješane sa talijanskom soldateskom protiv Hrvata prevršila su svaku mjeru.

U to doba za vladanja talijanskog ministra Nitti-a nalazilo se riječko pitanje u najakutnijem stanju.

Prilike na Rijeci bivale su svakim danom sve gore, a došle su do kulminacije u pokolju francuskih vojnika Anamita, nepripravnih na napadaj i na pokolj kojeg je izvršila fukara potpomagana od talijanske soldateske.

U to vrijeme dolaze na Rijeku i savezničke trupe i ratni brodovi, Francuske, Engleske i Amerike. (Oni ostaju na Rijeci sve do kolovoza 1919. godine, a zatim odlaze i oni, i na Rijeci ostaju samo Talijani). Teror talijanske ulice ne prestaje ni pred kontrolom savezničkih trupa i brodova, što više, talijanska ulica, kojoj su bile puštene slobodne ruke za pljačku i za ubijstva, teroriše i same savezničke trupe. Saveznički vojnici i mornari kao i francuske kolonijalne trupe bile su više puta izvrgnute uličnim progonima i masakriranju. (Francuska je prešla preko pokolja Anamita).

U noći od 11. i 12. rujna 1919., krenuo je Gabriele D'Annunzio sa jednim bataljonom (287 ljudi), ukrcanih na kamione iz Ronchia, mjesta u blizini Monfalkona, prama Rijeci. Putem naišao je jedva na kakav otpor, dapače mnogi su se vojnici pridružili njegovim legionarima. Na Rijeci znalo se je unapred za njegov dolazak, ali većina treznijih i ozbiljnijih ljudi s početka jedva je i vjerovala u takva šta. Znali su zato

dobro i vojnički krugovi na Rijeci, a znala je i vrhovna interaliirana komanda. No ova kao do tada, pokazala se je nedoraslom, već se je dala sklonuti od talijanske komande, da prepusti njoj, da stvar uredi. I doista, čim su stigli prvi glasovi, da se D'Annunzio približava gradu, odaslao je tadanji general Pittaluga svog glasnika, koji je imao da odvrati D'Annunzia od njegova nauma. No, kad misija ovog nije uspjela, pošao je sam Pittaluga u susret D'Annunziu, da ga sklone, da se vrati.

Nakon kratke scene, koju će si i sami čitatelji, koji poznadu narav i temperamenat talijanskog naroda, lako pretstaviti, nije preostalo generalu Pittalugi drugo, nego da se i on vrati neobavljena posla. D'Annunzio nastavi put sa svojom kolonom i jednim oklopljenim automobilom i oko 11 sati udje u grad i zaustavi se pred palačom komande, gdje ga je dočekao sakupljeni narod na čelu sa narodnim vijećem. Prvi ga je pozdravio pretsjednik narodnog vijeća Grossich, a zatim su još govorili tadanji načelnik dr. Vio i Host-Venturi, nagovještajuć aneksiju Rijeke Italiji i pozivajuć građane na red i disciplinu te poštovanje prama interaliiranim četama. D'Annunzio, umoran od puta, dao je pozvati narod, da se u 6 sati poslije podne sakupi pred palačom, da čuje njegovu poruku.

U 6 sati održao je D'Annunzio podulji govor, u kojem izmedju ostaloga rekao je slijedeće: »Ja vojnik, dobrovoljac i ratni invalid, držim, da sam tumačem volje cijelog zdravog dijela talijanskog naroda, ako ovime proglasim aneksiju Rijeke Italiji«.

Odmah iza toga preuzeo je D'Annunzio svu vlast nad gradom u svoje ruke, formirao svoju vladu, svoj kabinet.

Ovim danom komanda saveznika prestala je funkcionirati, a njihove zastave uklonjene sa javnih zgrada.

Čete njihove bile su konsignirane u njihovim kasarnama i čekale prvu zgodu, da se povuku iz grada, Englezi povukli su se u Opatiju, a Francuzi u Martinšćicu. Njihovi ratni brodovi, kao i oni Sjedinjenih država, ostali su još par dana na

Rijeci, dok nisu napokon i oni otišli, prepustivši grad i njegovo pučanstvo na milost i nemilost D'Annunziu i njegovoj soldateski. Pretsjednik tadanje talijanske vlade Nitti našao se je prisiljenim, da se u svom govoru, održanom u parlamentu ispriča saveznicima i obeća uspostaviti red. No, to su bile samo riječi, a do djela nije nikada ni došlo. Naprotiv broj D'Annunzijevih legionara rastao je od dana u dan, svako toliko povećavan novim odjelima dezertera. Rijeka je postala prava Meka, kamo su hrlili dobrovoljci sa svih strana Italije, nekoji iz oduševljenja, ali većina radi lagodnog i ugodnog života, što ih je čekao na Rijeci. Tih legionara i dezertera bilo je već u kratko vrijeme toliko, da se je D'Annunzio našao prinukanim, da im zatvori vrata grada.

I tako se je dogodilo ono, što se je mnogim činilo nemogućim i neostvarivim. Prepad D'Annunzievih četa odlučio je sudbinom Rijeke. Šačica ljudi, ne prezajući pred ničim, nametnula je svoju volju moćnim saveznicima, otjerala njihove čete, a talijansku vladu prisilila, da drugim očima gleda na riječko pitanje, koje je u ostalom u stvari već bilo riješeno dolaskom D'Annunzievih četa. »Hic manebimus optime« bio je D'Annunziev motto i on ga je proveo u djelo. Povik talijanskog dijela pučanstva »Italia o Morte« nisu ostale prazne riječi i one su se ostvarile, i to oba dijela dileme.

I sve to kao da nije bilo dosta, javlja se i D'Annunzio sa svojim legionarima i arditima rekrutovanim iz razularene ulice, kojoj su stavljena u izgled brda i doline, i što je najvažnije — slobodne ruke. Dolaskom D'Annunzija na Rijeku nastaje vrijeme apsolutne nesigurnosti i strahovlade. D'Annunzijevi legionari nisu zvanično držali i Sušak, aii ih je vojska koja je držala Sušak apsolutno podupirala i išla im na ruku u svemu. Na Rijeci su terorizirali legionari i arditi, a u Sušaku vojska i karabinjeri. Komandant okupatorne talijanske vojske na Sušaku general Castelli gledao je sve to mirnim okom i

puštao da po Sušaku harači po miloj volji famozni kapetan karabinjera Vadala.

Savezničkim komandama, kao i našoj komandi bilo je sve to u više navrata predočeno, i prikazano im stanje, i po svoj prilici je poduzeto više intervencija da se prisili Italiju da uvede red i mir, ali je to sve bilo uzalud. Italija je odgovarala notama, a kroz to vrijeme je prepušten teren na pašovanje D'Annunziu i njegovoj gardi. D'Annunzijevci nisu samo proganjali naše sunarodnjake, makar da im je to bio najvažniji zadatak, već i riječke autonomaše, koji su se odmah po slomu počeli zalagati za samostalnost Rijeke u formi slobodne tampon-državice, a isto su tako grdno stradali makar i malobrojni Madžari, Nijemci i druge narodnosti. To bezvladje i strahote, koje su vladale u ovim krajevima nisu mogle da ostanu bar po formi u takovom stanju, i Italija je 29. ožujka 1920. bila prisiljena da bar formalno proglasi opsadno stanje.

Veći dio naših istaknutijih sunarodnjaka, bio je prisiljen da se sukcesivno udaljuje iz Rijeke onim tempom, kojim je diktovala razularena ulica potpomagana od službenih faktora. Ali je još uvijek bilo na Rijeci otpornih grupa i pojedinaca, kao i masa naroda, koji su pred silom bili za čas ušutkani i živili u spremanju i očekivanju časa da razračunaju sa nasilnicima. Tako je još u vrijeme dok su na Rijeci boravili pretstavnici saveznika (Francuska, Amerika, Engleska) došlo na poticaj Narodnog vijeća do potajnog plebiscita, i na arcima na kojima su sabirani potpisi za Jugoslaviju našlo se preko 20.000 potpisa uza sav teror i prijetnje, da će svaki koji potpiše za Jugoslaviju biti ubijen. Taj akt upućen je bio mirovnoj konferenciji u Pariz.

Službena Italija koja je u početku gledala mirnim okom na razvoj prilika na Rijeci i Sušaku i podupirala sve ispade D'Annunzija, ardita legionara i razularene ulice, jer joj je sve to išlo u prilog, smatrala je, da je već dovoljno učinjeno, i da je veći dio našeg naroda ili istrebljen ili ustrašen, te da se

neće usuditi dati glas od sebe, počela je pod kraj godine 1920. upozoravati D'Annunzija, da bi bilo vrijeme malo prekinuti sa paljbom.

Medjutim je D'Annunzio okružen ženama i djećurlijom, bio već toliko smijon i uživio se sada, da ni savjet službene Italije nije htio primiti i nastavio sa haračenjem i bezvlađem. On je u to vrijeme bio toliko već napredovao u svojoj umišljenosti, da je proglasio na Rijeci i svoju vladavinu pod imenom je sve »commedia«, trebalo je da se na nekome iskali. A taj neda proglasi poluslužbenu komediju, ili kako su arditi i legionari govorili »per finta« blokadu Rijeke.

D'Annunzio je bio podivljao, pa ma kolikogod je znao, da je sve »comedia«, trebalo je da se na nekome iskali. A taj neko, to su opet bili naši sunarodnjaci. Trebalo je učiniti nešto što će ostaviti bar neko vrijeme vidljivu uspomenu na D'Annunzijevu vladavinu i pjesnik se odlučio, podupiran od svoje perverzne ulične okoline, da priredi poznate »cinque giornate«, što je značilo bacanje u zrak mostova, bombi, paljenje brodova i premlaćivanje naših sunarodnjaka.

To je nekako bio zadnji očajni čin D'Annunzija, i on odlazi iz Rijeke 18. siječnja 1921. godine.

Toga dana, to jest 18. siječnja 1921. godine, objavljuje general Carlo Ferrario proglas narodu i javlja, da je »uspostavljen mir«, a za otštete počinjene pučanstvu sa strane D'Annunzijeve strahovlade neka se podnesu računi talijanskoj državi.

U veljači iste godine podignut je izmedju Sušaka i Rijeke provizorni drveni most, jer je stari željezni porušen za vrijeme terora — »delle cinque giornate«.

Ali ni poslije odlaska D'Annunzija iz Rijeke i proglasa generala Ferrario nije se stanje na Rijeci ni za dlaku promijenilo. Talijanske vlasti, vojne i civilne, radile su punom parom da umjetnim načinom stvore na Rijeci većinu u prilog Italiji. Radilo se u tom pravcu veoma intenzivno i nije se biralo sretstva. U takovoj atmosferi bili su raspisani izbori, koji su održani 24. travnja 1921. godine. Sa tim izborima držali su Talijani, da će u neku ruku prikazati i »dokazati« talijanstvo Rijeke i raspoloženje grada u korist aneksije Italiji. Za izbore bilo je upisano 13.000 izbornika, i rezultat je za Talijane uprkos svih mjera i terora bio porazan. Od 13.000 izbornika glasalo je za aneksiju samo 2.800 izbornika, dok je za autonomašku stranku i slobodnu riječku državu glasalo 8.000 izbornika, te 2.000 glasova protiv autonomije i aneksije, što je drugim riječima značilo za našu državu. Ove cifre govore i suviše rječito. Treba još jedino uvažiti to, da je veliki broj naših glasača, bojeći se terora i osvete glasao za slobodnu riječku državu, radije nego za aneksiju, kako bi bar na taj način manifestirali svoje protivljenje aneksiji. Talijane je taj poraz zaprepastio, jer je u stvari protiv 2800 glasova za aneksiju stajalo preko 10.000 glasova protiv aneksije. Talijani su u prvi čas htjeli da ponište izbore, ali to ipak nisu proveli. Kasnije im je različnim makinacijama, silom, terorom i bombama, uspjelo da okrenu čitavu situaciju u svoju korist. Poslije spomenutog izbora konstituirana je uprava grada iz pobjedničke automaške stranke, koja je za svog predsjednika i upravnika grada izabrala Riccarda Zanellu i proglasila ga šefom riječke nezavisne države.

Zanellova autonomaška stranka bila je na upravi grada od 5. listopada 1921. godine, do 3. ožujka 1922. godine.

O radu i borbama autonomaške stranke kao i o njihovoj vladavini, izdana je opširna knjiga »Libro Rosso«, u kojoj su opisana sva nasilja talijanskih okupatornih vlasti, D'Annunzijade i uličnog terora, te konačno njihovo prisilno odalečivanje iz Rijeke.

ZANELLINA VLADA NA RIJECI

Kako je poznato vodja riječkih autonomaša profesor Riccardo Zanella preuzeo je godine 1921.—1922. upravu nad riječkom slobodnom vladom.

On je u travnju god. 1921. uputio ministru predsjedniku Italije Factu memorandum, u kojemu opisuje kako Italija krši svoje obaveze prihvaćene Rapallskim ugovorom.

U memorandumu upućenom na ministra predsjednika Italije Factu, Zanella opisuje kako je bilo na Rijeci od travnja 1921. do ožujka 1922.

Zannella kaže, da je već u siječnju 1921. poslije krvavih D'Annunzijevih događjaja, on upozoravao talijansku vladu, da na Rijeci ne će biti mira dok se ne provede razoružanje turbolentnih i sumnjivih elemenata, koji su došli na Rijeku sa svih strana Italije. On je to od talijanske vlade nekoliko puta uzalud tražio. Kad su autonomaši travnja 1921. pobjedili na izborima, nacional-fašistički blok naoružao se, a da vojska i karabinjeri nisu ništa protiv toga učinili, i zauzeo je — poduprt od nekoliko odreda karabinjera svu vlast na Rijeci. Autonomaši — njih oko 4.000 morali su bježati u Jugoslaviju. (To je sve opisano u posebnoj brošuri: »Questioni Fiumane — Arditismo e fascismo«). 25. svibnja do 6. lipnja 1921. Zanella je bio u Rimu, gdje je konferirao s talijanskom vladom, koja se je ipak obavezala, da će situaciju na Rijeci raščistiti. Komandant talijanske vojske Foschini imenovan je »Visokim komesarom Kr. talijanske vlade na Rijeci«. Ali ta emisija nije dovela do ničega. Fašistička ulica je i dalje vladala Rijekom. Ni Foschiniju se nije žurilo da očisti Rijeku.

Tek 5. listopada 1921. gotovo u nekom opsadnom stanju — sastala se riječka konstituanta.

Ali već dva dana zatim Italija opet krši red: 7. listopada 1921. general Amadeo jednim naročitim dekretom sekvestrira administraciju luke i željeznice uzevši tako u gradu dva najvitalnija organizma i onemogućivši svaku aktivnost riječkoj vladi. Zanella je protestirao u Rimu, ali bez rezultata.

Zanella je 20. listopada 1921. bio u Rimu da tretira pitanje luke i željeznice i da iznese neke ekonomske i financijske probleme, koji su bili od interesa za Rijeku kao i za Italiju. Ali je talijanska vlada odbila da izruči riječkoj vladi željeznice i luku i još je izrazila žaljenje, što je Zanella službeno javio stranim državama osnivanje slobodne države i legalne riječke vlade!

31. siječnja 1922. bio je izveden i neuspio atentat na Zanellu.

U veljači iste godine opetovao se čitav niz progona i napadaja. Teror je nastavljen sve do 3. ožujka 1922. godine, kada je postigao svoju kulminacionu tačku. Toga dana je naime došla na Rijeku jedna ponova kaznena ekspedicija iz Trsta slična D'Annunzijevom pohodu, koju su predvodili Federzoni, Giuratti i Giunta. Oni su što više bili podupirani od jednog torpiljera i imali su zadatak da pod svaku cijenu maknu sa vlasti Zanellu. Opet su bombe preskale po ulicama i Zanella je formalno s nožem pod vratom bio prisiljen da potpiše ostavku svoje vlade.

Ekspedicija je time završila svoj zadatak, kojoj je bio sa strane službene Italije službeno povjeren.

Poslije tobožnje odreke Zanelle uzeo je vlast u ruke »Consiglio militare« i 21. ožujka bila je sazvana sjednica Konstituante. Kao eklatantan dokaz da Talijani aneksioniste uza sve to ipak nikako nisu mogli da nikakvim sretstvom skrpe bar fiktivnu većinu, na tu je sjednicu Konstituante od 75 članova, koliko ih je imala brojiti konstituanta, došlo samo 11. Consiglio militare je na to predao vlast u ruke Attilio De Polu, kao pretstavniku manjine od 10 članova Konstituante.

Talijani su medjutim na mirovnim konferencijama već u to vrijeme bili zapečatili sudbinu Rijeke, pa da bar za čas skrenu pažnju sa Rijeke oni su poslije nezapamćenog terora i strahovlade počeli evakuirati teritorij s ovu stranu mosta i 9. svibnja 1922. godine evakuirali i ispraznili teren od kolodvora Bakar, Sv. Ane, Drage gornje i donje i Kostrene. Sušak, Grobnikština do Orehovice ostali su još u rukama Talijana. Međutim su Talijani i taj ostatak morali isprazniti prema Rapallskom ugovoru, koji je bio potpisan 12. studenoga 1921. godine.

28. listopada 1922. godine priredio je Mussolini na čelu crnih košulja svoju poznatu šetnju do Rima i preuzeo vlast. U Italiji je počeo da cvjeta fašizam i odjek tog divljanja osjetili su teško i ondašnji naši krajevi, koji su još u rukama Talijana.

U ono su doba kružile o D'Annunziju vrlo nepovoljne glasine u stranoj štampi. Tako je »Vossische Zeitung« od 23. listopada 1915. donjela vijest:

U rimskim bankovnim krugovima pripovjedalo se, da je 16. o. mj. iz Pariza stiglo 70 milijuna lira, koji je novac bio određen za priređivanje demonstracija u prilog rata. Gabriele D'Annunzio sam je dobio za svoj istup pol milijuna lira, a druga će mu se polovica isplatiti, kad njegovo huškanje doista bude dovelo do rata.

PREDRATNA UGARSKA

Predratna Ugarska bila je vjekovima tamnica nekoliko raznih narodnosti, a teška môra za Hrvate. Njena asimilaciona politika prema Hrvatima i ostalim Slavenima služila je kao klasični primjer nasilja i samovolje. Podjarmljene narode u Ugarskoj, kao i Hrvate — unatoč te zakrpane nagodbe smatrali su najnesretnije nacije u Evropi, kao n. pr. Bjernstjerne Bjernson, Scotus Viator, Seaton Vatson i t.d. Režim, koji je bio primjenjivan prema pripadnicima nemadžarske narodnosti bio je strahovit, da je i kod samih pojedinih istaknutih madžarskih političara i javnih ljudi izazvao zgražanje, kao n. p. kod Baruna Senjeja, baruna Veselenyia, Jaszya i t. d. Pa je prema tome radost kod svakog prosvjećenog Hrvata bila velivelika, što je usljedio prekid sa Madžarima, pa je svako pomišljao, da je došlo doba za sjedinjenje Hrvatske sa Srbijom i ostalim Jugoslavenima, prema ideologiji Strossmayera. Stoga je Narodno vijeće, kako spomenuto krenulo u Beograd, tako rekući sa mandatom cijelog naroda — da sklopi Savez sa Srbima, odnosno, da sjedini zemlje, gdje obitavaju Hrvati u zajedničku državu.

HISTORIJAT RAPALLSKOG UGOVORA

Profesor zagrebačkog Sveučilišta g. FERDO ŠIŠIĆ otštampao je u glasilu Istarskih Hrvata, iscrpni historijat o riječkom pitanju i Rapallskom ugovoru, kojeg iznosimo ovdje u izvadku:

Na mirovnoj konferenciji u Parizu nastupili su jugoslavenski delegati s traženjem, da se Jugoslaviji pripoje one teritorije, koje je okupirala Italija, 19. veljače 1919. — Ali već je ranije — 7. veljače 1919. — talijanska delegacija u jednom memorandumu rivendicirala za sebe teritorije, koje su obuhvaćene u Londonskom paktu, a povrh toga i Rijeku, koja se u Londonskom paktu ne spominje. To je bio početak dugih diskusija, koje su u momentima bile i napete, a kulminirale su u momentima, koji su obradjeni u ovoj raspravi, koja se bavi specijalno pitanjem Rijeke.

17. siječnja 1919. zaključio je Savjet desetorice, da se od-

luke Konferencije Mira imadu činiti na osnovu jednoglasnoga pristanka Velikih Sila, to jest u našem pitanju Amerike, Engleske, Francuske i Italije. Kako su u jednu ruku bile Engleska i Francuska vezane Londonskim paktom uz Italiju, a u drugu Amerika taj pakt nije htjela da priznade, Vrhovni je Savjet išao za tim, da nađe jednu formulu, na koju bi mogli svi faktori pristati. Tittoni se javno odrekao Londonskog pakta u sjednici talijanske komore dne 27. rujna 1919. izjavivši kao princip, da »ni jedna zemlja ili grad, koji su po većini svoga žiteljstva talijanski ne smiju da dođu pod tuđu vlast, da talijanske manjine, koje bi ostale izvan granica Italije, svagdje budu nacionalno obezbijedjene, i da talijanski ekonomski interesi budu potpuno zagarantovani«. S tim u vezi dakle izradiše Amerika, Engleska i Francuska u Londonu na zasebnoj konferenciji sporazumno nov program rješenja Jadranskoga pitanja i staviše ga do znanja talijanskoj delegaciji, koja je o tom koraku saveznika bila veoma neprijatno iznenađena. Ovaj memorandum, datiran 9. prosinca u Parizu, nosi potpise Clemenceau-a, Frank-Polka i Eyre A. Crowe-a, a imao je ostati tajna na želju Italije, »zbog toga što bi ga javno mišljenje u Italiji odmah shvatilo kao ultimatum, a rezultat toga mogao bi biti dizastrozan«. Po svoj je prilici u tome i razlog, što ovaj memorandum nije bio službeno dostavljen ni našoj delegaciji, ni našoj vladi.

»SLOBODNA DRŽAVA RIJEKA«

Memorandum od 9. prosinca stavio je u svom meritornom dijelu Italiji, u kojem je u prvoj točki opširno govori o granici od rijeke Raše do Karavanskih Alpa, a druga točka glasi:

Postoji potpun sporazum u tome, da se ima u interesu Italije obrazovati jastuk-država, koja će nositi ime »Slobodna država Rijeka« i da ova država bude pod kontrolom Lige Naroda. Etnografski bi razlozi zahtijevali, da se ovoj državi, koja broji 200.000 Jugoslavena, dade prilika, da plebiscitom odluči o svojoj sudbini. Ali iz poštovanja prema talijanskoj primjedbi, da bi prisajedinjenje ove teritorije državi SHS slobodnim aktom njenih stanovnika moglo stvoriti jednu stvarnu opasnost, sada se pristaje, da se odluka o konačnoj budućnosti te države prepusti Ligi Naroda, koja ne će propusti da u skladu s talijanskim zahtjevom poda gradu Rijeci onu autonomiju, koju je uživala pod austro-ugarskom vlašću.

U trećoj točki govori se o pitanju Dalmacije i Zadra.

TALIJANSKA ZAMISAO SLOBODNE RIJEČKE DRŽAVE.

Već sutradan dne 10. prosinca, dala je talijanska delegacija odgovor svoj na ovaj memorandum, a taj je onda ponovila dne 6. siječnja 1920. U tim je odgovorima talijanska delegacija u sporazumu s vladom Nittijeva kabineta u kojem je medjutim Tittonija zamijenio kao ministar izvanjskih posala Scialoja, predložila ovaj kompromis:

1. Riječka slobodna država ostaje prema Wilsonovu planu, ali s granicom Londonskoga pakta prema Italiji u svom jugozapadnom dijelu. 2. Gradu Rijeci s kotarom (corpus separatum) mora se unutar ove slobodne države još napose zagarantirati statut, koji će potpuno zaštititi njenu »italianità«, koja bi zbog velike slavenske većine u slobodnoj državi bila u većoj opasnosti, nego je bila pod Ugarskom. 3. U riječki »corpus separatum« u slobodnoj državi mora se uključiti i cesta prema zapadu s okolišnim komadom zemlje, sve do talijanske granice. 4. Osim otoka, koje je Wilson već ranije dodijelio Italiji, imadu joj pripasti još i Cres i Lastovo. 5. Zadar biti će slobodan grad s pravom, da bira svoje diplomatsko predstavništvo. Garancije za odnose izmedju zadarskih gradjana i ostale dalmatinske teritorije bit će utvrđene napose. 6. Svi otoci kao i cijela obala i pristaništa na istočnoj strani Jadrana, od riječke obale do ušća Vojuše, bit će efektivno neutralizirani.

7. Talijani Rijeke i dalmatinskih gradova imat će pravo da izaberu talijansko državljanstvo, bez potrebe napuštanja jugoslavenske teritorije. 8. Utvrdit će se garancije za postojeće ekonomske pothvate u Dalmaciji.

Tko danas ne prepozna u tim tačkama osnovne neke misli Rapallskoga ugovora?

Medjutim se i naša delegacija, ma da joj nije službeno bila dostavljena prepiska saveznika o Jadranskom pitanju, našla ponukana, da predade Vrhovnom Savjetu Konferencije Mira svoj memorandum, u kojem će precizirati svoje stanovište. Taj je spis predan 8. siječnja 1920., a predlagao je kao bazu za rješenje Jadranskoga pitanja ovo:

»Narodna je volja neporušiva baza mira. Narodna konsultacija odgovara principu prava narodnoga samoodredjenja, a taj je princip Konferencija Mira već u više mahova prihvatila. Kao što smo već ranije razložili, naša delegacija drži, da bi trebalo princip plebiscita upotrebiti u svim zemljama bivše Austro-Ugarske istočno od bivše talijansko-austrijske granice, a koje su predmet raspre izmedju naše države i Italije. Svi su ti krajevi nastavani civiliziranim narodom, svjesni svoje narodnosti i svojih interesa. On je dakle u položaju, da sam može da odluči svojom sudbinom. Mi isto tako tražimo rezultat takova plebiscita za sve preporne krajeve. Posljedica takova rješenja bila bi, da ne bi ni na jednoj strani granice preostalo nacionalnoga iredentizma«.

U tom spisu naše delegacije govori se napose o Zadru i Rijeci i o pitanju Statuta, što bi ga trebala da dobiju ta dva naša grada.

JUGOSLAVIJA I RIJEKA.

Što se tiče Rijeke obraća taj naš memorandum pažnju na ove momente: a) S geografskoga gledišta Rijeka je sastavni dio naše teritorije. b) Od nezapamćenih vremena Rijeka je

politički pripadala Hrvatskoj, odnosno kruni sv. Stjepana. U političkoj borbi izmedju Ugarske i Hrvatske pod Habsburškom dinastijom, koja je nosila krunu Sv. Stjepana, Ugarska je pregla da podvrgne svojoj vlasti ovo važno pomorsko trgovačko središte: Rijeka postade »corpus separatum« s administrativnom autonomijom, ali nikad nije bila politički nezavisna. Pomoću dobro poznate falsifikacije paragrafa 66 ustavnoga zakona (nagoda od 1868.), Ugarska je faktično podvrgla svojoj vlasti Rijeku, koja nikad nije uživala više od municipalne autonomije. Italija nikad nije potraživala Rijeke, baš protivno ona je na početku rata priznala, da taj grad treba da pripadne Hrvatskoj. Ona je na tome stanovištu ostala i za vrijeme Konferencije Mira. Tek ovih posljednjih mjeseci, a pod presijom situacije stvorene ponajprije u vrijeme talijanske okupacije, a onda po talijanskim buntovnim četama, formulirana je lozinka: »Italija ne traži Rijeke, nego Rijeka traži Italiju«. c) S jezičnoga gledišta Rijeka je mješovit grad. Za madžarskoga gospodstva pomnožao se elemenat talijanskoga jezika pogodovan madžarskim političkim i administrativnim ciljevima, budući da je madžarski jezik bio sasvim stran na Rijeci. No s vremenom su se uzeli na Rijeku pomalo uvlačiti madžarski i njemački jezik. Njemački medju trgovačke krugove, a madžarski medju zvanične. Slavenski je elemenat autohton i ne predstavlja samo puk, nego i najveći dio pomorskih krugova. Još godine 1900. utvrdiše rezultati municipalne statistike, koju su izvršile talijansko-madžarske oblasti, da je većina žitelja bila slavenska. d) Rijeka jedino je trgovačko izlazište naše države. Ako se Rijeka od nje otkine nastala bi tako golema šteta, ne samo po našu državu, nego i po sam grad.

Prema tome rješenje zadarskoga i riječkoga pitanja trebalo bi da bude ovo: 1. Pod našim suverenitetom uživat će grad Zadar administrativnu autonomiju za sve svoje lokalne potrebe: talijanski elemenat naći će u njoj potpunu garanci-

ju za svoj razvitak, a povrh toga njegovu će autonomiju faktično uzeti u zaštitu Liga Naroda. 2. Naša će država garantirati gradu Rijeci, računajući amo i njegov kotar, a izuzevši pristanište i željeznicu onu autonomiju, koju je uživao sve do sada, a koju će nadzirati Liga Naroda. Pristanište i željeznica bit će u izravnoj administraciji naše države, a time će biti podjedno zagarantirane i trgovačke pogodnosti medjunarodnom saobraćaju. Grad Sušak — koji nije dio riječke općine, a komu pripada pristanište Baroš, separirano od riječke luke velikim molom a izgradjeno za trgovinu drvom naše zemlje — ostaje u današnjem svom položaju«.

NOVI PLAN O RIJECI

Sutradan poslije predaje jugoslavenskoga memoranduma, koji je energički odbio i pomisao na separaciju Zadra i obrazovanje »slobodne države Rijeke«, predali su Clemenceau i Lloyd George-u »zaključni svoj memorandum« u Jadranskom pitanju talijanskoj delegaciji. U njem izjaviše se oni ovako:

»Britanska i francuska vlada stalno su izjavljivale svoju spremnost, da se drže Londonskoga pakta. One ne mogu zaboraviti, da je Italija dragovoljno došla u pomoć saveznicima u kritičnom i opasnom času rata, te da su hrvatski i slovenački narodi — i ako se srpski narod junački i slavno borio — zadobili svoju slobodu i nezavisnost, koju sad uživaju, ispod njemačke i madžarske dominacije, zahvaljujući u glavnom hrabrosti i samopregaranju i izdržljivosti talijanskoga naroda i njegove vojske (!). Saveznici su spremni da održe pogodbe pakta, koji su potpisali, ako bi to talijanska vlada tražila. Ali ako se talijanska vlada slaže u mišljenju, da zbog propasti Habsburške monarhije i ostvarenja narodnih država na njenom mjestu, onda zbog uzbudjenja osjećala na Rijeci, kao i zbog drugih velikih dogadjaja, koji su se desili od 1915. dalje, Londonski pakt više ne predstavlja zadovoljavajuće rješenje

Jadranskoga pitanja, oni su voljni da nakon niže označenih izmjena prihvate kao bazu rješenja memorandumu predat g. Scialoji od strane predstavnika Francuske, Velike Britanije i Američkih Sjedinjenih Država od 9. prosinca 1919., a modificiran uslijed prijedloga, koji im je g. Niti učinio 6. siječnja 1920. One predlažu izmjene u memorandumu g. Nittija u uvjerenju, da se ove potpuno slažu s talijanskim vitalnim interesima, da su neophodno potrebne trajnom miru i dobrim odnosima izmedju Italije i njenih susjeda — a to britanska i francuska vlada imaju na srcu — i smatraju, da je njihova dužnost da to unapredjuju. Stoga britanska i francuska vlada predlažu Konferenciji slijedeće rješenje Jadranskog pitanja:

1. Osnovat će se Slobodna Država Rijeka prema planu predsjednika Wilsona, ali zapadna granica te predložene države pomaknut će se na jugu prema istoku. 2. Grad Rijeka sa kotarom (corpus separatum) dobit će statut, koji će efektivno štititi njegovu »italianità«. Ova će se garancija postići, ako se corpus separatumu da ona autonomija u slobodnoj državi, koju je imao pod Austro-Ugarskom. Privilegije Rijeke (corpus separatum) kao i slobodna država bit će stavljeni pod garanciju Lige Naroda. Internacionalni karakter pristaništa, sa svim olakšicama za njegov razvitak u interesu svih zainteresiranih država, a napose Jugoslavije, Madžarske i Rumunjske bit će osiguran pod garancijom Lige Naroda. 3. Pošto je većina stanovnika na otoku Cresu slavenske narodnosti, postoji ozbiljan razlog, da se taj otok ne isključi iz slobodne države, čiji je sastavni dio (i da se ne da Italiji). Otok Lastovo ustupit će se Italiji, ako talijanska vlada smatra, da joj treba iz strategijskih razloga. 4. Slobodnom državom Zadar upravljat će Vrhovni komesar, uz koga će sjediti savjet predstavnika stanovništva. Grad će birati svoje vlastito diplomatsko predstavništvo. Načinit će se sporazum glede ekonomskih odnosa Zadra s onim dijelom Dalmacije, koji će pripasti jugoslavenskoj državi. Zadar će stoga biti u carinskoj uniji države SHS.

5. Talijanski prijedlog za efektivnu neutralizaciju otoka u Jadranu može da bude primljen; ali prijedlog, da se također neutralizira cijelo dalmatinsko kopno, što bi značilo zabraniti jednoj nezavisnoj državi preduzimanje svih samoobrambenih mjera, takove je prirode, da ga je nemoguće nametnuti prijateljskom savezniku. Stoga mora Konferencija da upozori talijansku vladu da se zadovolji neutralizacijom svih otoka. Ovo s ostalim važnim sigurnostima, sadržanim u ovom prijedlogu, daje toliku apsolutnu bezbjednost Italiji, kakva se samo može razumno tražiti. 6. Talijani Dalmacije imat će pravo da izaberu talijansko podaništvo, a da ne trebaju ostaviti tu teritoriju. S obzirom na činjenicu, da se Rijeka nalazi kao corpus separatum unutar slobodne države pod garancijom Lige Naroda, nije moguće proširiti tu ustanovu još i na građane Rijeke. 7. Internacionalnom konvencijom bit će zaštićena postojeća ekonomska poduzeća u Dalmaciji.

Konačno zele britanska i francuska vlada da naglase, da ovaj prijedlog, koji pretpostavlja otcjepljenje slobodne države s ogromnom jugoslavenskom većinom (200.000) od matere zemlje, onda modifikaciju zapadne granice u korist Italije, pak ustupanje otoka sa slavenskim većinama. kao i mnoge druge točke, znači velike koncesije, što se traže od države, koja je sada prijateljska saveznica. Vlade britanska, francuska pripravne su da traže od države SHS, da pristane na ove koncesije za ljubav prijateljskoga i brzoga rješenja pitanja, koje ugrožava mir i napredak južne Evrope. Ali one ne mogu da pođu još dalje i ozbiljno se uzdaju, da će ih Konferencija i talijanska vlada prihvatiti«.

RIJEKA »CORPUS SEPARATUM« POD TALIJANSKIM SUVERENITETOM

Medjutim se i talijanska delegacija požurila, da iznese novi svoj memorandum; taj predan 10. siječnja, a opetovao je u bitnosti već nama sve poznate talijanske zahtjeve, a to

znači, da Italija nije pristala na formulu Clemenceau-Lloyd George. Na to se odlučiše Clemenceau i Lloyd George, da će pozvati na sjednicu savezničkih ministara predsjednika delegaciju jugoslavensku i s njome započeti usmeno pregovaranje u cilju, da se dodje do sporazuma. Taj je poziv došao sasvim neočekivano u ured naše delegacije (Hotel Beausite) oko podne, dne 10. siječnja, i to već za poslije podne u četiri sata, a u kabinetu ministra vanjskih posala g. Pichona na Quai d'Orsay, gdje su se našli Clemenceau, Lloyd George i Nitti s tajnicima Vrhovnoga Savjeta. Od strane naše delegacije došli su delegati Pašić, dr. Trumbić, dr. Žolger i Andrija Radović u pratnji pomoćnoga osoblja. Otvorivši sjednicu Clemenceau pozvao je potom dra Trumbića, da Vrhovnom Savjetu objasni jugoslavensko stanovište u Jadranskom pitanju. Nato je dr. Trumbić opetovao i ponovno akcentirao naše poznato stanovište, istaknuvši izrijekom, da mi daljih žrtava kao što je gubitak Goričkoga, Istre (»lin. Wilson«) i dijela Slovenske, podnositi ne možemo i ne ćemo. Sjednica je potom prekinuta i nastavljena dne 12. siječnja u 11 sati prije podne. Videći Clemenceau, Lloyd George i Nitti postojanost i odrešitost jugoslavenskoga stanovišta, kako ga je zastupao i branio dr. Trumbić, odluče se, da će sada napose pokušati djelovati na dra. Trumbića da se približi talijanskom stanovištu. U tu svrhu pozvali su Clemenceau i Lloyd George dra Trumbića i Pašića k sebi na Quai d'Orsay u audijenciju za sutradan 13. siječnja. Sada je glavnu ulogu preuzeo starac Clemenceau. Prije svega izvijestio je naše delegate, da su on i Lloyd George raspravili stvar s Nittijem i došli konačno do sporazuma, koji se ima smatrati kao posljednja koncesija od strane Talijana i kao »maximum zadovoljštine« Jugoslavenima. Potom je pročitana ova nota:

1. »Rijeka »corpus separatum« (grad) dolazi pod talijanski suverenitet. Grad Sušak bit će dodijeljen državi SHS. Cijela luka sa svim pogodnostima potrebnima za njezin razvi-

tak, a tako i željeznice, koje ondje svršavaju, bit će predane Ligi Naroda, koja će učiniti takove aranžmane, kakove nađe za shodne interesu države SHS, Madžarske i Erdelja, a tako i po sam grad. 2. Slobodne će države nestati, a granica između Italije i države SHS bit će povučena: a) tako da zajamči vezu cestom duž obale s talijanskom teritorijom, ali će ostaviti svu željeznicu, koja polazi iz Rijeke prema sjeveru kroz Postojnu, na teritoriji države SHS, ondje, gdje željeznica prolazi iz Rijeke duž obale, granica će biti povučena izmedju ceste i željeznice; b) tako da bude zajamčena zaštita Trsta, što involvira korekturu »linije Wilson« kod Senoseča. 3. Zadar, u okviru municipalne zone, bit će slobodna država pod garancijom Lige Naroda i s pravom, da izabere svoje vlastito diplomatsko predstavništvo. 4. Slijedeće grupe otoka bit će dodijeljene Italiji: Lošinj, Palagruža i Vis; ostatak otoka bit će pod suverenitetom države SHS. 5. Svi će jadranski otoci biti demilitarizirani. 6. Naročite odredbe biti će uglavljene, dopuštajući dalmatinskim Talijanima, da optiraju talijansko državljanstvo, a da ne moraju napuštati teritorije. 7. Sigurnost postojećih ekonomskih poduzeća u Dalmaciji treba da bude zaštićena internacionalnom konvencijom«.

CLEMENCEAU O RIJECI

Kad je pročitana ova formula, reče Clemenceau, da je smatra velikim uspjehom Jugoslavije. »Stoga tražim iz pune moje vlasti u ime engleske vlade, u ime francuske vlade, pače mogu kazati i u ime Evrope, da poradite oko toga, da nam rad bude okrunjen uspjehom tako da još danas uzmognemo da njime završimo«. Sada prihvati riječ dr. Trumbić i u mirnom i stvarnom razlaganju izjavi, da su pročitani prijedlozi u cjelini neprihvatljivi za nas. »Budući da je riječki zaliv s gradom i s pristaništem jedino pomorsko izlazište čitavoga mu zaledja, rješenje koje nam se predlaže nikako nije moguće. Mi gubimo svako sredstvo za život«.

Nato uze Clemenceau najprije veoma žestokim glasom, a onda sve blaže nagovarati dra. Trumbića, da popusti. On reče:

»Sjetite se dana kada je Srbija u zajedničkom interesu prihvatila sve uvjete Austrije; oni su bili strašni. Srbija nije mogla učiniti veće žrtve od one, na koju se odlučila, pa ipak to nije spriječilo rata. Vi ste se u tom času divno vladali, baš tako kako su to činile i Francuska, Engleska i Sjedinjene države, u jednom ratu kakova još ne vidje čovječanstvo. I danas eto Srbija zaprema čitavu istočnu obalu jadransku; ona mirnom stiče Rijeku, jer je gospodarica ovoga pristaništa, dok traje mir; to je neporecivo. Rijeka je uostalom još i izlazište za Ugarsku i za Erdelj, ne samo za Srbiju. Eto, Srbiji daju se svi otoci, ona će imati čitavu obalu, Split, Šibenik, a može bez prigovora imati i ratnu mornaricu. A vi kažete, da se za to hoće vremena. Ja to vjerujem, ali zar ne treba nama Francuzima, kojima je deset departementa opustošeno, takodjer vremena i milijardi, da nadomjestimo naše gubitke? Pošao sam u London i molio sam g. Lloyd Georgea šeširom u ruci za zajam u Engleskoj. Zar mislite, da to nije žrtva? I još ćemo ih činiti! Ako pak Srbija hoće, da odmah sve ostvari, mi joj toga učiniti ne možemo. Nitko se od mene nije više opirao ideji, da se Rijeka dade Italiji; pa i danas sam oko toga nastojao. Zašto? Da sve ostalo postignem za vas. Danas treba da završimo ili ne; treba kazati, da ili ne. Ako bude ne, onda će Londonski pakt biti apliciran«.

Iako se potom i Lloyd George identificirao s riječima Clemenceau-ovim, dr. Trumbić ostade nepopustljiv. Nato mu uze Clemenceau govoriti, kako se nikakav ugovor ne pravi za vječnost i kako je sve promjenljivo u politici, pa onda dodade:

»Vi imate pravo; ja se slažem s vama u svemu, što ste kazali, pa sam to i kazao Talijanima. Ali sada treba popustiti u interesu Jugoslavije«.

No dr. Trumbić ostade kod svoga, jedino dometne, da on

sam i g. Pašić ne odlučuju definitivno, već da treba da se sporazume i sa svojim drugovima, to jest s čitavom jugoslavenskom delegacijom.

NEZAVISNOST RIJEKE POD GARANCIJOM LIGE NARODA.

Sutradan 14. siječnja poslije podne opet su bili dr. Trumbić i Pašić pozvani u audijenciju kod Clemenceau-a i Lloyd George-a predavši prije toga pismeni odgovor naše delegacije, a ta je odbila njihovu formulu. I opet je Clemenceau pregnuo iz sve snage svoga govorničkoga i diplomatskoga dara, da nagovori dra. Trumbića na popuštanje, pače on je jučerašnju formulu u sporazumu s Nittijem — koji nije bio prisutan, već se zadržavao u susjednoj sobi — preinačio u korist jugoslavenskoga stanovišta tako, da je točka I. glasila: »Rijeka corpus separatum (t. j. grad), postaje nezavisna država pod garancijom Lige Naroda i s pravom, da izabere svoje vlastito diplomatsko predstavništvo«. Ostale su točke ostale nepromijenjene.

»Riječko pristanište, uključivo veliki molo i željeznice, koje svršavaju na Rijeci kao i sve instalacije, koje zavise od ovih poduzeća, bit će vlasništvo Lige Naroda i bit će stavljeni pod upravu države SHS, kojoj pripada željeznička mreža, koja svršava na Rijeci i čiji je jedini trgovački izlaz na more ovo pristanište. Država SHS imat će pravo, da razvije luku i željeznice, i bit će obvezana da sklopi ugovore s Rumunijom, Čehoslovačkom i Madžarskom u korist trgovine ovih zemalja. U slučaju ne sporazuma, rješavat će razmiricu savjet Lige Naroda. Grad Sušak i pristanište Baroš koje je sastavni dio Sušaka i koje je bilo sagradjeno isključivo za trgovinu drva iz Hrvatske, bit će dodijeljeni u vlasništvo kraljevine SHS«. Poslije toga naš je odgovor odbio prijedlog glede korekture talijanske granice u Kranjskoj i Istri, ostajući tvrdo kod »Wilsonove linije«, to jest na crti Julske Alpe—Raša. Prihvatio je nezavisnost Zadra pod suverenitetom Lige Naroda, ali je porekao i Rijeci i Zadru pravo, »da izabiru svoje diplomatsko predstavništvo, jer taj izbor, ako bi pao na Italiju, značio bi zapravo maskiranu aneksiju«. Potom odgovor pristaje eventualno na demilitarizaciju otoka ali uz uvjet da Vis ostane Jugoslaviji a jedino da Lošinj i Pelagruža ostanu Italiji. Odgovor prihvatio je i prijedlog glede dalmatinskih Talijana, da optiraju za talijansko državljanstvo, ali je izrijekom zatražio, da bude i potpuno zagarantirana zaštita narodnosti i jezika, kao i ekonomskog i intelektualnog razvitka onom jugoslavenskom pučanstvu koje ostaje u Italiji«.

Odgovor naše delegacije niti je zadovoljio Nittija, niti Clemenceau-a i Lloyda George-a. Još istoga dana, 20. siječnja pozvaše oni k sebi Pašića i dr. Trumbića, a onda im Clemenceau javi, da je Konferencija mišljenja, da se može raspravljati o prijedlozima jugoslavenske delegacije. »Jadransko pitanje visi već kroz više mjeseci, pače i više godina; treba ga već riješiti. Već punu godinu dana pokušavali smo, kako znate, da ga razmrsimo uz pomoć svih mogućih kombinacija, ali nijesmo uspjeli niti smo se mogli sporazumjeti... Ja vam prijateljski kažem, ali odrešito: Vi imate da birate izmedju propozicije, koje smo vam učinili — rekoh im, jer to nije Italija, koja to radi, to je antanta — ili aplikacije Londonskoga pakta, čije je izvršenje g. Nitti već jutros zatražio. Potpisi Francuske i Engleske figuriraju na kraju ovoga pakta. G. Lloyd George i ja izjavili smo, da ih ne ćemo zanijekati«. Ali sve to nije pomoglo; i Pašić i dr. Trumbić izjaviše u ime naše vlade, da se dalje popustiti ne može od onoga, što je delegacija predložila Konferenciji. Tek su obećali, da će se još jednom obratiti na vladu u Beograd.

I doista 28. siječnja predala je naša delegacija Konferenciji odgovor u ime vlade, da saopćenje od 20. siječnja (»ultimatum«) smatra prijateljskim prijedlogom, a ne prijetnjom. Što se pak tiče samoga prijedloga, »kraljevska vlada mora

priznati, da ga ona ne može prihvatiti u cjelini. Ona se pozivlje na duh pravde i pravednosti Velikih Sila, koje su učinile saopćenje od 20. siječnja, da joj dozvole, da predloži izmjene, koje joj nalaže potreba, da se osigura mir na Jadranu. Kraljevska je vlada takodjer prisiljena da konstatira, da joj se prijedlogom od 20. siječnja ne daje nikakva garancija ni za evakuaciju zemalja, nad kojima će joj se priznati suverenitet, ni za evakuaciju gradova Rijeke i Zadra, koji će biti nezavisne države. Ali nedavni dogadjaji, od kojih jedan datira od jučer (t. j. istup D'Annunzijev), dokazali su, da su komandanti regularnih i neregularnih četa, koje su okupirale te zemlje, riješeni, da ne vode računa o naredbama, koje su im bile date ili koje bi im se dale od strane vlade, od koje zavise. Kraljevska vlada, koja je za vrijeme cijeloga svjetskoga rata trajno bila vjerna saveznicima, koja nije oklijevala ni pred kakvom žrtvom, kad se radilo o uspjehu zajedničke stvari, koja je, otkad je prestala borba, dala dokaza o duhu umjerenosti u najvećoj mjeri, čak i u najdelikatnijim prilikama, još je i sada spremna, da rješava viseće teškoće u istom duhu prijateljstva i pomirljivosti«.

Odgovor naše delegacije, odnosno naše vlade, nije dakle odbio prijedloga u cjelini, nego je predlagao, da se o njemu nastave pregovaranja ne bi li se još s nekim izmjenama došlo do konačnoga sporazuma. Delegacija je dakle potpuno izvršila svoju dužnost, i to u skladu s vladom, parlamentom i narodnim mišljenjem, to jest s onim faktorima, koji su imali najmjerodavniju riječ. Kad se danas tkogod hoće »mudro« da stavi u položaj proroka »post festum«, onda zaboravlja, da naša delegacija niti je mogla, niti je smjela da bude u suprotnosti s ona tri pomenuta glavna faktora, a pored toga bijahu i izgledi za dalje pregovaranje još uvijek povoljni.

ISTUP WILSONA U KORIST JUGOSLAVIJE

Jedva može da bude sumnje o tom, da bi dogadjaji i pošli tim putem, da se nije nešto zbilo što je osujetilo takav razvitak stvari. To je bio istup predsjednika Wilsona, koji je istoga dana, kada je našoj delegaciji predan tako zvani »ultimatum«, naime 20. siječnja, uložio protest kod Engleske i Francuske, u kojem je porekao Velikim Silama evropskim pravo, da bez njega rješavaju Jadransko pitanje i suviše još je odbio njihov posredujući prijedlog, jer da se u bitnim tačkama razlikuje od memoranduma od 9. prosinca 1919., kod koje je izradbe sudjelovala uz Clemenceau-a i Lloyd George-a i Amerika. Iz toga izlazi, sve kad bi bila naša vlada i prihvatila ultimatum od 20. siječnja, on bi dao svima onima u Italiji, koji su mu se protivili, prilike da ga uz pomoć Wilsonova protesta osujete. Pretsjednik Wilson naime izrijekom je potcrtao, da je i eventualni pristanak Jugoslavije ne bi bio valjan, jer bi bio dat na silu, a ne od dobre volje.

Uslijed toga došlo je do duge prepirke izmedju Wilsona, Clemenceau-a i Lloyd George-a, koja je trajala mjeseca siječnja, veljače i ožujka, ali konačno ipak nije dovela do rezultata, naime do projekta, u kojem bi se bili svi složili. Ipak su Velike Sile napustile i memorandum od 9. prosinca 1919. i »ultimatum« od 20. siječnja 1920. pa su se izjavile, da su se one odlučile povući na stranu i ostaviti Italiju i Jugoslaviju, da same riješe pitanje direktnim pregovorima, čije će konačne rezultate one onda prihvatiti. Kolika je ova krupna i bitna promjena u rješavanju Jadranskoga pitanja u prvi kraj izgledala kao povoljna, no danas — poslije Rapalla i Santa Margherite — valja priznati, da je imala i svojih nepovoljnih strana. Prije svega sudjelovanje Velikih Sila, a navlaš Amerike, moglo nam je spram talijanske pohlepe vazda biti samo od koristi, a onda valja uvažiti i to, da bi uz sudjelovanje tih istih Velikih Sila Italija morala svoju riječ i svoj potpis održati. No to vrijedi i za našu vladu, jer bi i ona imala u Velikim Silama onu kontrolu i one inicijatore, koji ne bi dopuštali odugovlačenja i nehaja za jedno pitanje, koje se već jednom htjelo da skine s dnevnoga reda svjetske pozornice. Tako je

eto nametnuta politika direktnih pregovora izmedju Jugoslavije i Italije, a ti su svršili ugovorom u Rapallu (12 studenoga 1920.).

Tada su bile i opet nastupile promjene u vodstvu politike obiju država. U Italiji bijaše pretsjednik vlade Giolitti, a ministar posala conte Sforza, dok je u našoj državi stajao na čelu vlade dr. Milenko Vesnić, a ministrom vanjskih posala bio je još uvijek dr. Trumbić. Kao delegati pošli su u Rapallo (nedaleko Genove) ministri Giolitti, Sforza i Bonomi s talijanske strane, a s naše dr. Vesnić, dr. Trumbić i Kosta Stojanović. Ne smije se zatajiti, da je položaj Italije tad bio mnogo jači i povoljniji od onoga Jugoslavije. Italija je imala prije svega još uvijek onaj zlokobni Londonski pakt u rukama i držala je znatan dio naše zemlje u okupaciji; osim toga nju su bile spremne podupirati Engleska i Francuska, pače one su i prije polaska u Rapallo preporučivale našoj vladi, da učini sve, samo da već jednom dodje do sporazuma i rješenja Jadranskoga pitanja. Uza sve to naša je delegacija iznijela u teritorijalnom pitanju one zahtjeve, što ih je iznosila još na pariškoj Konferenciji Mira. No talijanska se delegacija pokazala potpuno nepristupna i intrasigentna; tek je nešto malo popustila kod Logatca (u Kranjskoj), Kastva i Visa, a glavni je uspjeh bio, da se Italija potpuno odrekla luke Baroš, kao česti sušačke općine u korist našu.

TRUMBIĆ O RASPOLOŽENJU U RAPALLU

Raspoloženje naše delegacije kod stvaranja rapallskog ugovora ocrtao je njezin član dr. Trumbić ovim riječima:

»Nastao je za nas momenat odluke i odgovornosti, čas duševne krize. Trebalo se odlučiti: ili primiti ili kidati. Trećega izlaza nije bilo. U toj muci trebalo se sabrati i ocijeniti posljedice jedne ili druge odluke. Bilo je jasno, da će primanje izazvati bol i ogorčenje u narodu; bili smo svijesni, da primanjem ustupamo velike i životne dijelove našega naroda susjednoj kraljevini, da Italija dobiva dominantan položaj u Kvarneru i da prebacuje svoju vlast na istočnu obalu Jadrana u Zadru i na Lastovu. Ali morali smo s druge strane voditi računa, da bi se uslijed prekida zaoštrili u velike već nepovoljni odnosi medju dvije Jadranske zemlje; da je izgubljena nada, da bi mogli kasnije (t. j. novim pregovorima) dobiti teritorije tražene od talijanske vlade u Rapallu; da bi ostala neizvjesna sudbina ostalih naših krajeva pod talijanskom okupacijom; da bi naše more, koje nije osporeno, ostalo i dalje pod medjunarodnom kontrolom; da bi se osilili oni elementi, koji računaju na disolaciju naše države, a medju njima i crnogorski odmetnici; da bi naša zapadna granica, u dužini od nekoliko stotina kilometara, ostala nezatvorena, nalik na kuću, kojoj je jedan zid nedogradjen; da će sa prekidom prestiž naše države biti smanjen; da će se oni, koji vide svoj interes u nastavljanju spora izmedju nas i Italije, tome veseliti na našu štetu; da će Velike Sile, vezane Londonskim ugovorom biti i nadalje nemoćne u ovom pitanju. Napokon bili smo svijesni, da će sa prekidom biti oslabljena naša spoljna nezavisnost. Trebalo je donijeti odluku. Mi smo je donijeli, znajući da u isto vrijeme treba da podnesemo i odgovornost pred objektivnim sudom naroda«.

RIJEKA U RAPALLSKOM UGOVORU

Rapallski se ugovor sastoji svega od devet članova. U njemu nas u ovom članku — s obzirom na ono, što je naprijed kazano — zanimaju samo ove ustanove. Članom prvim odredjena je granica izmedju naše države i Italije od austro-talijansko-jugoslavenske tromedje kod visa Peć (1011 m.) do talijanskoga Matulja i jugoslavenskoga Kastva. Tom je bolnom operacijom za nas izgubljena sva Istra, znatan dio Kranjske i čitavo Primorsko s Trstom. Članak drugi tiče se

Zadra, koji je priznat »kao sastavni dio kraljevine Italije«, a onda mu se ograničuje teritorija pod talijanskim suverenitetom; ona »obuhvata grad, poreznu općinu Zadar, porezne općine Arbanasi, Crno, Bokanjac i onaj dio porezne općine Diklo, koji, polazeći od mora oko 700 metara jugoistočno od sela Diklo, ide pravcem put sjevero-istoka od kote 66 Griž«. Potom se stavlja u izgled »zasebnom konvencijom« uredjenje odnosa Zadra spram ostale Dalmacije. Kad se uzme na um, da je Londonski pakt davao Italiji gotovo čitavu Dalmaciju na sjeveru od Trogira i Sinja, nadalje da su tim članom spaseni i otoci pred Zadrom, kao i onaj morski kanal, koji je jedini put za naše brodove od juga na sjever, onda ipak treba ovaj članak smatrati uspjehom. Članak treći daje Italiji otoke: »Cres, Lošinj, kao i omanja otočja i grebene, koji se nalaze u odnosnim sudskim kotarima i u administrativnim granicama Istre«, nadalje otok Lastovo i Palagruža s obližnjim otocima. Spašeni su dakle Vis, Rab i Krk, što treba potcrtati. Četvrti se članak tiče Rijeke; on glasi: »Kraljevina SHS i kraljevina Italija priznaju potpunu slobodu i nezavisnost države Rijeke i obvezuje se, da će to vjerno poštovati«. Ovu državu Rijeku sačinjavaju stari riječki »kotar« i komad zemljišta od Kantride do Voloskoga, tako da s jedne strane spada Kastav Jugoslaviji, a s druge strane graniči riječka teritorija neposredno s Italijom. Članak peti utvrđuje izaslanje komisija, koje će detaljno odrediti u terenu granicu izmedju Italije, Jugoslavije i države Rijeke. Sedmi članak obezbjedjuje Talijane na našoj teritoriji, daje im pravo za optiranje talijanskoga državljanstva, dok osmi članak stavlja u izgled utanačenje konvencija » u cilju ojačanja intimnih uzajamnih razvića kulturnih odnosa izmedju ove dvije zemlje«. Zašto nije napisan i jedan zasebni članak, koji bi zajamčio sva prava i tolikim hiljadama našega naroda, koji je ostao u Italiji, o tom se izjavio dr. Trumbić ovako: »Istaknuto je, da delegati, dok su priznali prava malobrojnijim Talijanima koji ostaju u našoj zemlji, nijesu postigli nikakvih garancija za one stotine hiljada našega naroda, koji će ostati u granicama Italije. Mogu vas uvjeriti, da ništa nije propušteno ni svijesno ni nesvijesno, nego je radjeno onako, kako se moglo. Princip zaštite minoriteta primljen je na Konferenciji Mira u Parizu kao jedan od onih principa, za koje založio svom energijom pretsjednik Wilson. Ali treba znati, da je taj princip bio usvojen zato, da se obezbijede prava minoriteta po rasi, jeziku i vjeri, jedino u novim državama s ograničenim pravima, dok taj princip nije prihvaćen za Velike Sile. Može se o tom suditi, kako se hoće, ali to je činjenica, o kojoj treba voditi računa. Ne može se zahtijevati od pretstavnika naroda, da postignu ono, što je bilo nemoguće.

DVIJE TAJNE ISPRAVE UZ RAPALLSKI UGOVOR

Ovo je u bitnosti sadržaj rapallskoga ugovora. No pored ove javne isprave napisane su još i dvije tajne. Jedna — danas već i publikovana — ticala se zajedničke akcije Jugoslavije i Italije protiv eventualnoga povratka Habsburgovaca u Ugarsku ili u Beč, a sličan je sporazum utanačen i glede Crne Gore, kao i svih inih neprijatelja (vanjskih i unutarnjih) Jugoslavije; Italija se obvezala, da ih nikako ne će podupirati. Mnogo je važnija druga tajna klauzula, koja je potekla na incijativu dr. Trumbića, i išla za tim, da se i pismeno — ne samo u usmenom sporazumu — osigura Jugoslaviji luka Baroš s Deltom. Ta je klauzula redigovana u formi pisma od strane talijanskoga ministra vanjskih posala, conte Sforze na ministra istoga resora u Jugoslaviji dra Trumbića, u kojem se izrijekom izjavljuje u ime talijanske vlade, da luka Baroš pripada Jugoslaviji, a onda su na zasebno priloženom planu grada Rijeke ocrtane i tačne granice luke Baroš na taj način, da je tako zvana »banchina« također unesena u opseg luke Baroš, odnosno određena Jugoslaviji. Ovaj je akt učinio conte

Sforza u sporazum s ministrom pretsjednikom Giolittijem i ministrom rata Bonomijem; pače, on je sam javno u parlamentu talijanskom priznao da je luka Baroš pripala rapallskim ugovorom Jugoslaviji.

Rapallski ugovor čini u historiji talijansko-jugoslavenskih pregovora zaključnu tačku u toliko, što je konačno nađena ona dugo tražena formula, na koju su pristali svi faktori. On je — kad se sjetimo svega, što se zbilo i kako je teklo počevši od Londonskoga pakta dalje — ipak u toliko jedan naš uspjeh, što nas je spasio od kudikamo veće katastrofe, koja nam je zaprijetila, navlaš gubitkom znatnoga dijela Dalmacije i otoka. Da se rapallski ugovor brzo po njegovu utanačenju u Italiji stao tumačiti kao uspjeh Jugoslavije, poznata je stvar; dokaz toga nije samo pisanje štampe, naročito nacionalističke, nego u prvom redu pad Sforzin, upravo zbog toga, a onda pad čitave talijanske vlade i dolazak fašista na vladu. Razumije se da bi za nas bilo povoljnije, da smo pristali na ovakav ugovor na izrični zahtjev Veliki Sila, to jest prinudjeni od jačih okolnosti, ali o tom raspravljati danas samo je izlišan razgovor.

GROF CARLO SFORZA O RIJEČKOM PITANJU:

Grof Carlo Sforza, bivši talijanski ministar vanjskih poslova, pisao je već više puta o Rijeci i njezinoj tragičnoj sudbini. Najviše podataka iznosi u svojoj knjizi »Zidari Savremene Evrope«. On je potpisao za Italiju Rapallski ugovor i mnoge stvari zna, jer je u najvažnijim dogadjajima učestvovao. Uzimljemo iz njegove knjige ove poruke u kojima govori o tome, kako je luka Baroš pripala Jugoslaviji i iznosi svoje poglede na sudbinu Rijeke.

Dvanaestog studenoga 1920. ugovor bio je potpisan. Njime je Italija dobila granica u Alpama, bolju od one koju je imalo Rimsko carstvo, potom cijelu Istru, otoke Cres, Lošinj,

Zadar, zatim povlastice za dalmatinske Talijane i nezavisnost Rijeke, koji je priznata kao slobodan talijanski grad i vezan sa talijanskom teritorijom (dakle, koja je praktično postala talijanskom, ali s onom tradicionalnom autonomijom, koju je imala u svojoj dugoj historiji i koja bolje odgovara njenim ekonomskim potrebama negoli direktna aneksija).

Moralno, ovaj ugovor pretstavljao je prvi mir poslije rata sklopljen po slobodnom pristanku, i već samim tim stvorio je pogodnu atmosferu za nova plodnosna sporazumijevanja.

Poslije dvanaest dana, kad sam u parlamentu, za vrijeme diskusije o ovome ugovoru, odgovarao gospodinu Federzoniju na njegovom tezu da sam mogao tražiti više, ja sam izjavio:

— »Zar bi bilo pametno stvarati nove mržnje i podizati kineski zid tamo gdje želimo da imamo slobodan i miran izlaz na Istok? Gospodin Federzoni kaže kako bismo tražili više da smo bolje bili procjenili međunarodnu situaciju. Ne. Situaciju poznajem savršeno dobro: ali kad bi ta situacija bila i stotinu puta povoljnija za nas, ja bih u slučaju, da sam tražio više, ostao u uvjerenju da sam iznevjerio interese talijanske budućnosti. Vama je vrlo dobro poznato, gospodine Federzoni, da sam ja uvijek tako mislio... Što se tiče Rijeke, čiji prosperitet nije ugrožen nijednom odredbom, mi imamo u rukama sredstva, da joj osiguramo opstanak«.

U posljednoj rečenici, krila se jedna aluzija: iz straha da im opće zadovoljstvo, sa kojim je zemlja primila Rapallski ugovor ne odnese sasvim iz ruku demagoško sredstvo za agitaciju Jadranskim pitanjem, nacijonalisti su počeli da pronose glasinu, da su po jednoj tajnoj odredbi Jugoslaveni dobili Baroš, malu luku nasuprot Sušaku, koju bi Riječani željeli da imaju u sastavu svoje nezavisne države.

Sa njemu svojstvenom jasnoćom, Sforza se dotiče ove epizode u svojim Memoarima: »Oni su naročito jašili na pitanju luke Baroš, piše on. Ali mi smo morali dopustiti da je luka Baroš izvan zasebnog rječkog teritorija, jer baš taj tradi-

cionalni »Corpus separatum« poslužio nam je kao diplomatska i historijska baza na osnovu koje smo tražili da Rijeka postane slobodan grad. Luka Baroš pripadala je stvarno Hrvatima, koji su se s njome služili za trgovinu drvetom. Ja sam sa tom činjenicom upoznao parlamentarni odbor za vanjske poslove. Sve to bilo je samo namjerno zaobilaženje stvarnosti«.

Temeljitim istraživanjima, koja su po mome nalogu objavljena u peštanskim arhivima dokazano je da je Baroš pripadao Hrvatskoj a ne riječkom »Corpus separatum-u«: mi smo ga, prema tome lako mogli u ugovoru da priznamo jugoslavenskim, naročito obzirom na zadovoljstvo sa kojim je javno mišljenje primilo našu pogodbu, kao što je i sam gospodin Mussolini priznao kada je došao na vlast.

U stvari, obzirom na žestoku uzbudjenost, koja je uslijed pregovora bila zahvatila jugoslavenske opunomoćenike Giolitti, Bonomi i ja, smatrali smo za najpametnije, da odmah unesemo u ugovor ono, što smo imali da dobijemo, i da se ne zadržavamo mnogo na drugim tehničkim diskusijama oko konkretnog izvođenja jedne ideje, kojom sam se otpočetka zanosio. Ja sam, naime, htio da se pri Riječkoj luci, čim grad bude priznat kao nezavisan i talijanski, osnuje jedan Talijansko-riječko-jugoslavenski konzorcij, koji bi bio spas za Rijeku, jer bi Jugoslavija na taj način bila zainterovana za život pristaništa.

Jasno je da luke kao što su Trst i Rijeka mogu da napreduju samo ako su u najtijesnijoj vezi sa svojom pozadinom. Da bismo prisili Jugoslaviju da prihvati ideju o konzorciju, mi bismo odbili da unesemo u ugovor da je Baroš jugoslavenski.

Ograničili smo se na to, da jednim pismom jugoslavenskom ministru vanjskih poslova, priznamo da bi trebalo, po našem mišljenju, da taj mali bazen pripadne Jugoslaviji. Luka Baroš imala je tako da postane prilogom jugoslavenske države projektovanom konzorciju.

Kad je počela vještačka agitacija za luku Baroš, ja sam mirne duše mogao da ustanem i da kažem:

»Naše pismo je obaveza za današnju vladu, jer ono nije ni ratificirano ni registrirano u Ženevi, i prema tome, ono nema apsolutno nikakvu međunarodnu vrijednost; svaka nova vlada može slobodno po ovom pitanju da zauzme stanovište koje će biti različito od našeg; ali onda nema ništa od Konzorcija (čiju je ideju i oblik već prihvatio novi pretsjednik jugoslavenske vlade Pašić), a Rijeku čeka sigurna propast«.

I ovom sam se prilikom osvjedočio koliko je Giolittija osjećanje dužnosti prema otadžbini išlo uporedo sa najvećom lojalnošću i obazrivošću prema kolegi. Jer kad je nastala kampanja protiv mene tobože zbog luke Baroš, o kojoj je svako govorio, a nitko nije znao o čemu je zapravo stvar, ja sam jednog dana rekao Giolittiju, da bi za nas bilo najjednostavnije, da objasnimo svojim protivnicima, kako oni treba samo da uzmu vlast u svoje ruke, pa da se odmah uvjere kako ničim nisu vezani u pitanju luke Baroš. Onda bi im postalo jasno da treba ili da se odreknu svoje demagogije i spasu Rijeku; ili da ostanu vjerni svojim frazama i unište riječku trgovinu Giolittijev odgovor bio je kratak:

— Da, oni tebe napadaju stoga što znaju da je to tebi svejedno i stoga što ćutiš. Ali doći će vrijeme kada će oni biti sretni da nastave našu politiku, samo ako uzmognu da uvjere svijet kako to moraju da čine, jer su sputani našim obvezama.

Ali dalje nije išao; htio je da mi ostavi punu slobodu da presječem kampanju, ako hoću. Ja to nisam učinio i doživio sam zadovoljstvo da vidim kako se vlade, koje su se, kao fašistička, svakoga dana razmetale svojom snagom, čedno kriju iza mojih obaveza koje nikada nisu ni postojale. Ali pošto u njihovoj politici nije bilo nimalo dosljednosti, Rijeka je postala žrtvom njihove politike — i ona je danas mrtav grad.

TREĆI DIO:

AUSTRO-UGARSKA POLITIKA PROTIV HRVATA I SLAVENA

Koncem XIX. vijeka vodila je bivša Austro-Ugarska oslanjajući se na vojnoj snazi iako sastavljenoj od većine Slavena i Hrvata — stalno protuhrvatsku i protuslavensku politiku.

Godine 1867. nakon poraza austrijske vojske kod Sadove, stvorena je dualistička Austrc-ugarska monarhija.

Dotadanju njemačko-apsolutističku Austriju zamijenila je — pod pritiskom Njemačke — Austro-Ugarska sa dva parlamenta (carevinsko vijeće) bečkim i peštanskim. U bečkom carevinskom vijeću, iako je u Austriji bila većina stanovništva Slavena (:Čeha, Poljaka, Rusina, Hrvata, Srba i Slovenaca:) imali su ovi samo 180 zastupnika a Nijemci oko 200. U u garskom parlamentu u Pešti bilo je od 413 zastupnika samo 2 Slavena iako je u Ugarskoj bilo (godine 1910.) pored 8 milijuna Madžara 4—5 milijuna Slavena (Slovaka, Rusina, Srba, Hrvata, Slovenaca), koji bi morali imati bar 80 zastupnika.

U bečkom carevinskom vijeću bile su zastupane ove kraljevine i zemlje:

1. Kraljevina Česka, 2. kraljevina Galicija, 3. kraljevina Dalmacija. Nadvojvodine: 4. Gornja Austrija, 5. Dolnja Austrija. Vojvodine: 6. Bukovina, 7. Koruška, 8. Kranjska, 9. Štajerska, 10. Šlezka, 11. Salzburg. Markgrofija: 12. Moravska i 13. Istra, Poknežene grofije: 14. Gorica i Gradiška, 15. Tirol, 16.

»Zemlja« Voralberg i 17. grad Trst. (Istra, Gorica, Gradiška i Trst zovu se zajedno »austrijsko Primorje«).

U peštanskom parlamentu bile su zastupane sve narodnosti Ugarske — bez kraljevine Hrvatske, koja je prema nagodbenom zakonu od god. 1868. — šiljala samo 40 delegata u peštanski parlamenat.

Interesantno je, kako je ta monarhija nastala, ali historijat bio bi preopširan za ovaj članak.

Austrijski carevi nosili su ranije naslov »Rimski cesar« (imperator) kasnije je taj naslov izmjenjen u »rimsko - njemački cesar« (Kaiser).

Ta rimsko-njemačka Austrija imala je biti nasljednica stare rimske imperije. Napoleon je toj Austriji dao smrtni udarac, ali je ona od godine 1804. dalje vladala sa svojima narodima apsolutistički. Madžari su se počeli prvi buniti te podigoše 1848. oružje protiv te i takove Austrije. Nakon sloma revolucije proglasila je Austrija apsolutizam, koji je trajao 10 godina. Godine 1859. podigoše se Talijani protiv Austrije i ona bude kod Magente i Solferina potučena, jer su Francuzi podpomagali Talijane, pa je morala otstupiti Italiji Lombardiju.

Pritišnjena Austrija izdala je godine 1860. proglas, kojim je obećala svojima narodima ustavnu vladu, ali sa jednim saborom u Beču. Protiv toga su bili Madžari i Hrvati.

Poslije toga bilo je raznih natezanja sve do godine 1866., kad se Austrija zaratila sa Pruskom odnosno Njemačkom, te bude ponovno poražena kod Kraljičinog gradca; i time je bio kraj apsolutizmu u Austriji. Godine 1867. preustrojena je Austrija u Austro-Ugarsku monarhiju, te je time kraljevina Ugarska dobila posebnu vladavinu sa zasebnim ministarstvom posebnim parlamentom, a ostale zemlje carevine opet posebnu vladu i posebni sabor nazvan Reichsrat ili carevinsko vijeće.

Godine 1868. sklopljena je izmedju Ugarske i Hrvatske nagodba prema kojoj je kraljevina Hrvatska dobila neke vr-

ste Autonomiju za poslove političke, sudske i školsko-nastavne, sa posebnim saborom u Zagrebu i vladom i svoga bana, koji je bio u neku ruku glavar Hrvatske vlade, ali zavisan od Madžarske vlade prema tome je Hrvatska kraljevina unatoč svog naslova: Kraljevina Hrvatska — Slavonija i Dalmacija, faktično došla pod vlast »Ugarske krune« odnosno Madžara, dok je Dalmacija i dalje ostala pod Austrijom, iako je prema kraljevskom naslovu banske Hrvatske, cijela Hrvatska — Slavonija i sa Dalmacijom morala biti sjedinjena, ali to se nije ni kroz 50 godina provelo. Ovome nisu bili uzrok samo Austrija već i Madžari, jer su se plašili da bi Hrvatska prisajedinjenjem Dalmacije ojačala. Oni su se protivili, da se ovo pravo, koje je imala Hrvatska oživotvori, iako su se, po nagodbi od godine 1868., bili obvezali Hrvatima ishoditi sjedinjenje Dalmacije sa banskom Hrvatskom.

A sada, da u kratko resumiramo: kako se vladalo u toj dvojnoj Monarhiji sa Hrvatima — onima u Dalmaciji i Istri, koji ostadoše pod bečkom austrijskom vladom — a kako sa onima, koji podpadoše pod vlasti Madžara.

Habsburgovce izabraše Hrvati nakon Mohačke katastrofe, godine 1526. (Ferdinanda I.) svojima vladarima u zao čas, jer je baš od ove dinastije Hrvatstvo najviše stradalo. Bez da ovdje nižemo kronološki sva zla, koja su Hrvati od i zbog Habsburgovaca morali ispaštati, dovoljno je da istaknemo Zrinjsko-Frankopansku pogibao; pa ugnjetavanja i eksploatiranja carske soldateske kao nagrada za one hekatombe palih naših Hrvata u službi Austrije na raznim ratištima, sve do godine 1848. i dalje pod vladom loše uspomene Franza Jozefa.

Ovaj je posljednji vladar Hrvatima i Hrvatskoj nanio najveća zla. Njegova je politika bila izrazito protuslavenska i protuhrvatska. Kulminacija protu-hrvatske politike bio je Bachov apsolutizam i izručenje Hrvatske Madžarima godine 1868. i konačno Khuenova vladavina dostojna vječnog prezira zbog svog despotizma, podržavateljica ropstva i ljudskog

poniženja. Historija će sve one slugetine koje su pokorno služile Khuenovom sistemu, kao i ostalim tiranskim vladama viječno prezreti i proklinjati. Za njih nema opravdanja. Krv prolivena od onih karakternih hrvatskih žrtava još nije osvećena.

I kasnije je došao Svjetski rat, kad je Austriju — dovela njena Diplomacija — zajedno sa Njemačkom u propast. U toj nevolji, pred koncem samog rata htjelo se ili samo namjeravalo sjediniti — sa strane Austrije — sve Hrvate (Trijalizam), ali da li su to bile ili nebile iskrene namjere to ne znamo, ali sigurni smo da bi nakon »Jugovine« — ona stara njena politika skrenula na staru liniju.

Ne ćemo, da ponovimo sve ono što smo u drugome poglavlju iznosili o politici Madžara protiv Hrvata i Hrvatske, već prelazimo na najnovije dogodjaje pred Svjetskim ratom.

* * *

Politika u Austriji nakon god. 1860/66. kolebala se između centralizma i federalizma. Nakon raznih poraza na ratištima moradoše Habsburgovci voditi računa o napuštanju centralizma, naročito nakon dualizma.

U Dalmaciji je Austrija favorizirala autonomaše — Talijanaše — iako je tamo gore u Beču bilo dobro poznato, da je Dalmacija bila srčika hrvatske države, gdje su se krunili nekada hrvatski kraljevi, ali je žilava borba dalmatinskih hrvatskih prvaka konačno pobjedila šačicu Talijanaša favoriziranih od bečke vlade, te očistila Dalmaciju od demagoštva sa autonomaštvom«.

Borba tamošnjih a istodobno i istarskih Hrvata morala se voditi na dvije strane protiv Austrije i protiv Talijanaša, naročito je ta borba teška nakon godine 1868., kada su si Dualizmom osnovali hegemoniju u Ugarskoj Madžari a u Austriji Nijemci.

Vanjska politika Austro-Ugarske monarhije bila je usmjerena sa istim duhom, kao i unutarnja. Kasnije su Nijemci

inspirirali Austriji politiku i dinastičku, politiku, koja se je konstantno vodila u skladu sa interesima Habsburške kuće.

I austrijski ministri su vodili samo takovu politiku anektiravši Herceg-Bosnu, jer se tom aneksijom htjelo nastaviti u prodiranju prema Istoku.

Pa što je Austro-Ugarsku stvorila u Bosni: zar jednu hrvatsko-srpsku narodnu pokrajinu? — Ne, samo neke vrsti Reichsland, gdje se prometala K. u. K. »Militär-Bahn« ili K. u. K. »Militär-Post« i t. d.

Austrijski ministri, grof Aerenthal, grof Berchtold pa i drugi, vodili su samo protuslavensku i protuhrvatsku politiku u Dalmaciji i Istri.

U drugoj polovini te Monarhije t. j. u Ugarskoj, bilo je još sto puta gorje. Od godine 1868. do kraja Svjetskog rata t. j. punih 50 godina samo teške borbe protiv nasrtanja Madžara na hrvatska prava. Hrvati proživješe u tome poluvijekovnom razdoblju jednu tešku i mučnu Kalvariju, o čemu smo detalje iznijeli u posebnom poglavju. Madžarski vlastodršci htjedoše progutati Hrvatsku i njena državna prava i slobodštine — ali im to nije uspjelo.

Mi smo borbu ispaštali — ali i izdržali! U toj borbi su mnogi posrnuli a mnogi poginuli. Ove potonje će pozniji naraštajevi slaviti a one prve anatemirati prema onoj Njemčićevoj:

»Oprošteno je — svima, svima. Samo nije izdajici!«

HRVATI I VJERSKA PREVIRANJA

KATOLIČKA CRKVA I HRVATI (*)

Hrvati su jedini katolički narod, koji je prvi imao svoju narodnu crkvu i djelomice ju zadržao do danas. Jedino toj činjenici imade se zahvaliti, da hrvatski narod nije bio romaniziran, već mu je nasuprot bilo omogućeno, da je mogao kao posebna kulturna jedinica na balkanskom poluotoku voditi svoj vlastiti kulturni život. Rim, Venecija i onaj moćni, bogati i kulturni romanski živalj, (ostanci starosjedioca rimskoga carstva), na čelu sa visokim svećenstvom, u primorskim gradovima Dalmacije, mrzio je iz dna duše slavensko-hrvatsko bogoslužje i pismo (glagoljicu), jer je pravom u njima vidio zapreku latiniziranju hrvatskoga naroda.

Hrvatski teritorij bio je pozorištem svih onih velikih i teških borba izmedju Istoka i Zapada u opće, a zmedju istočnoga Rima (Bizanta-Carigrada) i zapadnog Rima u političkom i vjerskom pogledu napose. Žalosno je pak to, da nisu hrvatski vladari (knezovi i kasnije kraljevi), pa niti oni najmoćniji: Tomislav i Petar Krešmir IV., dovoljno zaštićivali hrvatsku narodnu crkvu i stavili ju pod svoju državnu zaštitu, nego su ju samo trpili, a često i proti njoj ustajali za volju Rima i moćnih latinskih biskupa u dalmatinskim gradovima. Ovi su to činili iz posve političkih razloga. Htjeli su naime, da što jače i sigurnije povežu, uz pomoć papinu, ove gradove (Dalmaciju) uz sebe i svoju državu, jer su isti potpadali čas pod bizantskoga vladara, čas pod Veneciju, čas opet pod hrvatsku državu.

(*) Iz Zagorčeve brošure o Starokatolicizmu.

Posljedice ovoga njihovog držanja (hrvatskih vladara) bile su kobne i za hrvatski narod i za same vladare. Primorska Dalmacija bila bi konačno i onako potpala (kako i jeste) pod hrvatsku državu samo s tom razlikom, što bi njeno pučanstvo bilo prije kroatizirano (pohrvaćeno) nego što jest. To ćemo razabrati iz ovog povijesnog razmatranja.

Poznato je, da su sv. braća Ćiril i Metod uveli slavensko bogoslužje i pismo — ne doduše odmah medju južnim Slavenima, kojima je bilo zapravo namijenjeno — nego najprije medju sjevernim Slavenima u Moravskoj. Proti njima digoše se njemački biskupi i svećenici optuživši ih u Rimu, da su krivovjerci. Papa Hadrijan II. (867. — 872.) pozva ih u Rim na opravdanje. Oni se sjajno opravdaše i papa odobri slavenski crkveni jezik i pismo. Metoda imenuje moravskim nadbiskupom, a na molbu panonskoga kneza Kocelja i panonskim (nadbiskupom). Ipak njemački biskupi uhvatiše Metoda i zatvoriše u samostan, gdje je čamio dvije i pol godine. Nasljednik Hadrijanov, papa Ivan VIII. (872. do 882.) zauzme se za Metoda i uspostavi ga kao nadbiskupa.

Pomoću Nijemaca zavlada tada u Moravskoj knez Svatopluk (871. — 894.). Umjesto da Svatopluk osnuje samostalnu crkvenu organizaciju, on je dopuštao širenje njemačko-latinske propagande. Tako je nastao u Moravskoj, kao što kasnije i u Hrvatskoj opasni crkveni dualizam. Porodiše se velike prepirke i borbe. Kako se Svatopluk nije htio zamjeriti njemačko-latinskom kleru, zamoli papu da on stvar raščisti i raspravama učini kraj. Papa pozove ponovno u Rim Metoda. Na posebnoj zato sinodi u Rimu, bude ponovno odobreno slavensko bogoslužje i pismo. Rimljani su dobro računali, da će ovim načinom uz sebe stalno vezati već pridobljene Slavene, a njihovom pomoću pridobiti još i druge. Tako je u istinu papa Ivan VII. zamolio hrvatskog kneza Branimira (879. — 892.) neka bi njegovoga poslanika svećenika Ivana dao otpratiti do bugarskoga kneza Mihajla Borisa (853. — 888.) kojega poziva

neka bi poslao svoje ljude u Rim, da s njima raspravi uvjete za priključenje Bugara uz Rim. Isto tako piše papa Ivan VII. u svibnju godine 873. srpskom knezu Mutimiru pismo, u kojem veli: »Mi ti savjetujemo, da nastojiš po mogućnosti, da se pridružiš panonskoj dijecezi (nadbiskupu Metodu)«. Knez Boris nije se odazvao papinom pozivu, a srpski knez Mutimir ne bi se mogao kad bi i htio, jer je tada bio vazalom bizantskoga carstva.

Papa pošalje Metoda natrag u Moravsku sa posebnim pismom za Svatopluka u kojem ga o svemu obavješćuje (vidi dalje), ali dodaje, da se knezu i njegovim doglavnicima mora služiti i latinskim jezikom misa — kadgod oni to zažele. — Time je bio ponovno utvrgjen dualizam u moravskoj crkvi. Nastadoše nove borbe sa njemačko-latinskim klerom, koji je sada počeo sumnjičiti nadbiskupa Metoda i njegov kler, da su privrženici focijanske nauke (naime da rimski biskup imade prvenstvo na Zapadu, a nikakove vlasti na Istoku, gdje da je papom carigradski patrijarha). Metod je imao mnogo trpjeti. Napokon se potuži papi i obavijesti ga, da kani poći na put u Carigrad.

U to doba pomirio se papa Ivan VII. sa bizantskim carem Bazilijem I. i patrijarhom Focijem. Papini poslanici bijahu prisutni crkvenom saboru u Carigradu godine 879. — 880., na kojem saboru bude Focije priznat patrijarhom i nanovo svečano ustoličen za ekumenskoga patrijarha. Tom zgodom odrekoše se car i patrijarha svakoga pravnog naslova i svih aspiracija na kneževinu Hrvatsku, ali ne i dalmatinskih gradova, u političkom i crkvenom pogledu.

Time je na čas bio ujedno uklonjen crkveni raskol, ali samo na kratko vrijeme. Isto to se opetovalo opet godine 923. za pape Ivana I. kad se car Roman Lekapin i tadanji patrijarha Nikola Mistik (Mystikos) izmiriše sa papom te se patrijarha odreče svoga predšasnika hrvatskog Kneza Zdeslava

(878.—879.), koji je Hrvate stavio pod vlast Bizanta, dočim je knez Branimir opet pridružio ih Rimu i papi.

* * *

Jedan vrlo uticajni red, no koji revnosno širi u katoličkom svijetu politiku Vatikana, jest Isusovački red. (Jezuiti), koji nas je u ranijem vijeku zadužio svojim marljivim nastojanjem oko osnivanja raznih učilišta (Rijeka, Varaždin, Zagreb, i tako dalje).

Kasnije je Vatikan taj red upotrebio i izrabio u svrhe svoje vatikanske politike, pa je zbog toga taj red skoro svuda navukao na sebe animozitet narodnih prvaka zbog podržavanja latinštine.

Hrvatski preporoditelji Ilirci početkom prošloga vijeka borili su se za živi jezik svog naroda, a time su bili i veliki protivnici Jezuita, jer su ovi podržavali latinski jezik i htjeli iz cijeloga svijeta načiniti jednu jedinstvenu rimsko-papinsku državu.

Prije vladanja austrijskoga cara Josipa II. bili su u Hrvatskoj vrlo rašireni Jezuiti. U Zagrebu je bio njihov samostan, sadanja zgrada armijske komande na Jezuitskom trgu sv. Katarine i samostan sv. Žavera. Car Josip II. potjerao je Jezuite iz cijele države, dok se nisu opet povratili za vrijeme austrijskoga apsolutizma, a za vladavine »apostolskoga« cara i kralja Franje Josipa I.

Već odmah nakon burne godine 1848. kada su slavenski narodi austrijske carevine, a napose Hrvati, počeli odlučno zahtjevati svoje pravice i povratak svojih sloboština, započela je ovdje u Hrvatskoj borba protiv Jezuita.

Treba opetovati, što je Antun Mažuranić napisao u »Programu zagrebačke gimnazije godine 1851.« o pogubnom uplivu Jezuita na Hrvatstvo.

O protunarodnom radu Jezuita u školstvu iznaša naš historičar svećenik Ivan Krstitelj Tkalčić vrlo interesantan prikaz.

Najbolji hrvatski političari i patriote, a napose najistaknutiji Ante Starčević i Stjepan Radić, govorom i pismom osuđivali su djelovanje Jezuita u narodu.

Sve do svjetskog rata Hrvatska se održavala od Jezuita i klerikalizma. Nastao je Svjetski rat, svu žalost, nesreću i siromaštvo znali su Jezuiti i njihovi sljedbenici iskoristiti u svoje svrhe. Da se ulaskaju moćnome caru, vodili su procesije i javne prošnje, da pobjedi carsko oružje. Odlazećem u rat, neupućenom vojniku, držali su oduševljene govore, da je pravo i dužnost ubijati neprijatelje apostolskoga cara.

Dok je tako jezuitski red nepopularan, vrlo je zaslužan za naš narod red »Sestara milosrdnica« i red Franjevački.

O DJELOVANJU SESTARA MILOSRDNICA U NAŠOJ DOMOVINI OD GODINE 1845 — 1918.

Godine 1845. pozvane su sestre po tadašnjem biskupu, kasnije nadbiskupu i stožerniku Jurju Hauliku u Zagreb. Njih šest prvih stigoše 5. rujna 1845. pod vodstvom čas. majke Ivane Krössbacher. Izmedju njih su bile tri učiteljice, koje odmah otvoriše djevojačku učionu.

Početkom školske godine 1845-46. bijaše osnovana njihova III. razredna djevojačka učiona sa 332 djece, a smještena je u južnom dijelu sadanje samostanske zgrade (Frankopanska ulica). Odmah ispočetka davao je samostan siromasima i besplatnu hranu 70 djeci. Godine 1847-48 raširena je škola sa IV. razredom djevojačke škole. Godine 1847. osnovao je zavod gradjansko djevojačko uzgojilište za 50 elevkinja iako skromnih začetaka, ali kasnije mnogo prošireno u vježbaonicu, odnosno višu djevojačku školu milosrdnih sestara. Kasnije osnovano je više djevojačko uzgojilište, gdje se primahu kćeri boljih slojeva gradjanstva u svrhu više naobrazbe i uzgoja. Osim 58 internih primale su se u naobrazbu i vanjske učenice uz vrlo skroman honorar.

Uvidjela se potreba proširenja ženske naobrazbe po cijeloj zemlji, te osnovaše godine 1848. prvo djevojačko učilište, a godine 1851. proglašeno je javnim zavodom. Na osnovu novog školskog zakona 1875. god. zavod je razdijeljen u tri tečaja, a god. 1876. priznat je javnim zavodom (učilištem).

Do uvedjenja ovog novog školskog zakona usposobiše se svega 385 učiteljica, koje prosuše po cijeloj zemlji svoje djelovanje. Nakon toga osnovan je internat za pripravnice, koji bijaše uspored sa učiteljištem utemeljen. Godine 1871. je c. k. glavno vojno zapovjedništvo pod čijom je ingerencijom potpadala Vojna Krajina, uzimajući u obzir na korisno djelovanje Milosrdnih Sestara i na korist internata za uzgoj omladine, odaslalo nekoliko stipendistica iz područja Vojne Krajine u preparandiju Milosrdnih Sestara. Prema školskom zakonu od godine 1875, bijaše preustrojena viša djevojačka škola u preparandiju sa pravom javnosti.

Od kada postoji samostan uvedene su nedjeljne poduke u učionama zavoda, da se i stranim djevojčicama omogući — kojima iz bilo kojeg razloga bijaše nemoguće — uživati blagodati nauke. Od godine 1855. postoji i njihovo pjestovalište, kome je povjerena opskrba nekoličine siromašne djece preuzete od nekih gospođa, koje do tada uzgajahu tu djecu. Iz ovog pjestovalište razvilo se u zabavište. Uz žensku preparandiju u samostanu otvoreno je tada u vili kod Sv. Duha odgojilište i učiona za siromašnu djecu.

Godine 1878-79 polazilo je učione Milosrdnih Sestara 698 učenica i 100 učiteljskih kandidatkinja i 80 male djece u zabavištu, a sve besplatno. Ovaj zaslužni humani rad Milosrdnih Sestara nije ostao neopažen na previšnjem mjestu, te je tadašnja vlada odlikovala ovaj zavod sa zlatnim križom sa krunom — za zasluge. Pored toga su Milosrdnice upravljale sa javnom bolnicom u Zagrebu, te ženskom kaznionom, ubožištem i pensionatom za nemoćne starce i starice.

Godine 1856. postade hrvatska provincija sestara neodvisnom od tirolske, kojoj je do tada potpadala. Matica konventa proširila je svoje djelovanje iz Zagreba po čitavoj Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini. Sestre otvoriše god. 1857. mnoge škole i u provinciji, tako u: Lepoglavi (gdje upravljahu i kaznionu do 1871.), u Bukovcu 1863., u Zlataru 1866., Ivancu 1867., Bistrici 1873., na Rijeci 1858., a i hrvatsku školu u Gražu Štajerskoj 1857. Na Rijeci još od 1858. bolnicu s ubožištem i sirotištem. Tada prekupiše Frankopanski grad u Bakru sa svrhom da se ondje smjesti popravilište.

Godine 1856. osnovale su u Djakovu IV. razrednu djevojačku školu i odgojilište, te ove zavode godine 1864. ustupiše redovnicima Sv. Križa. Godine 1862. otvoriše djevojačke škole u Požegi, koja se 1876. proširi u Višu djev. školu. Nadalje otvoriše svoje škole u Daruvaru 1866. u Orijovcu 1868. (sa odgojilištem). Pored toga upravljahu bolnicom u Osijeku. I Dalmatinska je vlada, upoznavši plemeniti rad Sestara Milosrdnica, pozvala ih i u Dalmaciju. Vlada ih je godine 1874. pozvala u Zadar, da preuzmu upravu bolnice u Zadru i Splitu, a kasnije u Dubrovniku i Šibeniku. Pored toga njima je predan u Splitu još i zavod »Martinis Markija«, za obrt i zaklonište (g. 1875.), a u kojem po zapisu zakladatelja imadu se ondje opskrbljivati nemoćni starci i djeca obojeg spola.

Svoj plemeniti rad proširiše Milosrdnice po čitavoj Dalmaciji, te otvoriše redom učione za djevojke i dječake. Godine 1879. otvoriše u Sinju svoj zavod. Na poziv hercegovačkog biskupa Kraljevića iz Mostara i Vujčića iz Sarajeva, otvoriše svoje škole i diljem Bosne i Hercegovine, tako godine 1871. u Sarajevu, 1872. u Mostaru, Travniku, Drventi, Banjaluki a 1874. u Livnu.

U Travniku i Mostaru primaju i siročad na opskrbu.

Kad je g. 1878. povodom okupacije Bosne i Hercegovine buknuo rat, šest je sestara pod vodstvom sestre Klare krenulo iz Zagreba u Sarajevo, gdje su svoju školu preuredile u bolni-

cu i njegovale i dvorile ranjenike. Kralj im je za priznanje podijelio mnoga odlikovanja.

Godine 1880. je red Sestara Milosrdnica uz zagrebačku Maticu imao: 32 podružnice (kuće), od ovih 17 školskih, 3 konvikta za djecu, 4 za pripravnice, 7 bolnica, 2 pensiona za starce i starice, 4 ubožišta, 1 kaznionu i jedno popravilište u osnutku. Ukupno je g. 1880. bilo Milosrdnih Sestara: 315 u Hrvatskoj, u Slavoniji 257, u Dalmaciji 45, u Bosni i Hercegovini 13. Od ovih je bilo: 86 učiteljica, 36 kod ubožnica, sirotišta i pensiona, 103 sestara kod bolnica i staraca, 6 u kaznioni, a u crkvene svrhe 82. Nakon smrti majke superiore, Krössbacher, koja je umrla g. 1880., izabrale su sestre svojom Superiorom č. s. Georginu Čugmul — Tirolku — koja je već dugo godina boravila u Hrvatskoj i savršeno vladala sa našim jezikom. I ona je do okupacije pratila ostale sestre u Bosni.

Razdoblje zaslužnog rada tog reda do godine 1880-1918., toliko je obiljno, da ga se ne može obuhvatiti u tako prostorom ograničenoj knjizi, već iziskuje posebno poglavlje.

Vrlo su zaslužni bili za naš narod i neki drugi redovnici, naročito Paolini, Franjevci, Kapucini, Dominikanci.

Naročito su vrlo zaslužni za hrvatski narod bosanski Franjevci. Bosanska franjevačka provincija obuhvatala je još g. 1462. cijelu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Albaniju.

Kroz čitavo osmanlijsko doba, od g. 1463. do 1878., bosanski su Franjevci podržavali žive veze sa Hrvatima, a i Gajev Ilirizam prodro je u redove bosanskih franjevaca, koji su bili jedini odgojitelji, štitnici bosanskih Hrvata.

SRPSKO PRAVOSLAVNA CRKVA I HRVATI

Crkveni raskol g. 923. razdvojio je jednokrvnu braću Hrvate i Srbe u crkvenom pogledu.

Na drugom mjestu bavimo se opširnije ovim pitanjem. Ovaj raskol vrlo je sudbonosno djelovao baš na našu srodnu naciju obiju vjera. Dok su Hrvati ostali pod vlašću latinske odnosno rimo-katoličke hijerarhije, Srbi su osnovali svoju srpsko pravoslavnu crkvu, pod suverenitetom bizantskog Carigrada.

Istočno kršćanstvo postalo je jaka komponenta srpskog pravoslavnog duha i nacije. Od kad su Turci osvojili godine 1459. Srbiju, potiskujući njene stanovnike prema sjeveru i zapadu, rasla je medju Srbima težnja za revindikaciju i slobodu.

Pod uticajem njihovog svećenstva, potisnuto od islama, ta je težnja bivala sve jača. Usljediše ustanci, koji su svršili kobno, te živalj srpsko pravoslavni morao seliti u Srijem, Hrvatsku i Madžarsku, ali ih je pravoslavna vjera spasila od tudinskog upliva i odtuđenja.

Kod Srba je narodna crkva reformirana po Sv. Savi, uz narodne pjesme davala izvor duhovne snage i ideale i konačno zavjetnu misao za osvetu Kosova i uskrsnuće Dušanovog carstva. Ovu predodžbu ponajviše je izgradila mašta seljačkih guslara i primitivnih srpsko-pravoslavnih popova. Dr. Mile Starčević je to okarakterisao ovako: »Srbi i njihovi narodni pjesnici zaboravili su na satrapski postupak nekadašnjih srpskih velikaša i vladara, te su gledali u svojoj prošlosti samo onakove likove i heroje, kakove su si željeli — kakovi nisu nikada bili a niti postojali. U toj slici njihov Dušan Silni, koji je bio više Grk nego Srbin, ispada kao sredovječni vitez, a narodni renegat Kraljević Marko, kao heroj personifikacija junaštva. Tradicija Kosovo i žarki nacijonalni mit i simbol srpskog ratnog duha, hranila je uz guslarove pjesme ispaštanu srpsku raju i nijetila osveštenje.

Od toga nastao je temelj oprečnosti protiv hrvatskog Ilirizma u vremenu hrvatskog preporoda.

Pod posebnim crkvenim glavarima i svećenicima vjerske su se razlike s vremenom i pojačale. Glavnije su razlike: — u bogosluženju, svetkovanju svetaca i nekoje razlike pogledom na svećenstvo.

Tako se vjera, koju je Isus osnovao razdijelila na dvije, i nastale su: zapadna i istočna, ili kako se obično zovu: rimokatolička i pravoslavna vjera. Nevrijeme cjelovito drvo raskali. I jedinstvena kršćanska vjera se raskalila u dva dijela, pa se stoga ta razdioba zove, vjerski raskol.

Zemlje našega naroda nalaze se na sredini izmedju Istoka i Zapada. — To je glavni uzrok da nam je narod osnovao posebnu državu na Istoku, posebnu na Zapadu. K ovoj razdiobi u državnome pogledu nadođe, eto, i druga, vjerska: — naš narod u istočnim krajevima — Srbi — ostadoše pod utjecajem istočne ili pravoslavne vjere, a u zapadnim krajevima — Hrvati i Slovenci — ostadoše pod utjecajem zapadne ili rimokatoličke vjere.

Još nekoliko stotina godina iza vjerskoga raskola, imale su obadvije vjere ili crkve, isti kalendar. To znači, da su i pravoslavna i rimokatolička vjera ili crkva svetkovale crkvene svetkovine u iste dane. — U šestnaestome stoljeću nasta razlika i u kalendaru. Ona danas iznosi trinaest dana.

STAROKATOLICI

Neki zaslužni naši katolički svećenici, kao opat Ilija Okrugić u Petrovaradinu, Stojanović u Vinkovcima, baviše se idejom da potaknu pitanje o osnivanju hrvatske pravoslavne crkve, ali izgleda, da naidjoše na velike zapreke — pa napustiše to namisao.

U prvom deceniju XX. vijeka osnovaše neki hrvatski rodoljubni katolički svećenici Hrvatsku Starokatoličku Crkvu, (Zagorac, dr. Vidušić, Donković i t. d.) koju je poslije oslobodjenja beogradska vlada priznala.

Danas imadu hrvatski starokatolici već mnogo pristaša a i svoju biskupiju (Biskup dr. Kalogjera).

ISLAMSKA VJERA I PROPAST BOSANSKOG KRALJEVSTVA.

Godine 1463. Bosanski su velikaši bili vrlo nesložni. Mnogo je borbe bilo i radi bogumilske vjere. Te godine provali u Bosnu turski sultan Mehmed II. s velikom vojskom. Posljednji kralj Stjepan Tomašević pobježe pred Turcima iz prijestolnice Bobovca. Turci ga uhvatiše i smaknuše. Njegovi se smrtni ostanci nalaze u Franjevačkoj crkvi u Jajcu, u jednom staklenom lijesu. Bosansko kraljevstvo pade s nesloge, bez odlučna otpora, tako da je nastala u narodu riječ: Šaptom Bosna propade.

Poslije zauzeća naših krajeva od Turaka, prijedje jedan dio našega naroda, poglavito u Bosni i Hercegovini, na islamsku vjeru. Budući da je taj dio našega naroda bio iste vjere kao i Turci, počelo se otada — dakako nepravo — i tu našu braću nazivati Turcima. U neukom našem narodu čuje se to kadikad još i danas. Po tom krivom nazivu postoji kod neukih još i danas krivo mišljenje o našoj muslimanskoj braći, da su oni Turci. Ovaj naziv i mišljenje treba da prestane. Oni su Slaveni kao i mi: potomci su Hrvata i Srba, koji su se doselili na jug zajedno s našim predcima. Oni su naša rođena braća po krvi i jeziku; govore kao i mi, a turski i ne znadu.

Bosanski su muslimani dali hrvatskoj literaturi vrlo odlične pretstavnike, a naročito u novijoj dobi. Kao na pr.: Osman Hadžić, Cazim Ćatić, Savfet Beg Bašagić, Džemaludin Čaušević i mnogi drugi.

O prelazu bosanskog kršćanskog pučanstva na islam, razglaba papinski vizitator g. 1624. kako slijedi:

»Kao prvi razlog prelaza na islam navodi Masarechi patarensku herezu. Bosanski »krstjani«, veli on, pređoše na islam, da sačuvaju svoju slobodu. Ali ni katolika tu nije manjkalo, opet s istog razloga. Njih su, doduše, u svoje vrijeme s patarenstva bili obratili franjevački misijonari. Međutim još

su bile žive uspomene na patarensko podrijetlo i slaba poučenost u vjeri, pa stoga lagano isturčiše.

Drugi razlog bio je strašni porez u krvi, koji je sultan uzimao od svojih kršćanskih podanika. »Svaki pet ili deset godina šalju Turci ljude (adžam-oglane) po svom carstvu, da izaberu mladiće i dovedu u Carigrad. Osobito ih se iz Bosne dovuče velik broj. I tako nekom zgodom izginuše u perzijskom ratu silni janjičari. Kad je to čuo sultan Sulejman, reče, da ga zato ništa ne boli glava, jer mu i onako bosanske kobile daju slične ždrebadi, koliko ih samo treba«.

Ovako Masarechi. Slično govore i drugi izvještaji XVI. i XVII. stoljeća iz Bosne i Slavonije. Fakti su evidentni i uzalud Bašagić pokušava protivno dokazati u svojoj Kratkoj uputi u prošlost B. i H. Priznaju to historičari Turske od Ricautt do Jorge. Još g. 1667. »dođoše Turci adžam-oglani t. j. katoličke djece lovitelji, poslani od svog cara, te mnogo njih odvedoše uz preveliki plač i jauk tužnih kršćana«.

Zato su često puta roditelji sakatili si sinove, da ih spase od janjičara. Vjerojatno je zato, a i radi sultanova harema, zaveden običaj, da se katolička djeca tetoviraju po rukama, prsima pa i čelu znakom križa. Nekako slično tako misli i Smičiklas (Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije, I. 74.).

Ova silom poturčena djeca postajala su kasnije najboljim širiteljima islama. Bilo je to obično indirektno, kako opaža Masarechi. Mnogi od njih postali bi kasnije čauši, age, sandžaci, paše, pa čak i veziri. Njihovi uspjesi i sjaj njihova života zabliještio bi oči njihove rodbine po mizernim bosanskim kolibicama. Njihov primjer privukao bi mnoge na islam, da se riješi skrajnje tjelesne i duhovne bijede. I čitava su sela prelazila na islam...

BOGOMILI ILI PATARENI

Bogomili su se u Bosni zvali patareni. Sami sebe nazivahu se »krstjani«. Patareni se dijele u savršene i na obične

vjernike. Savršeni se odriču blaga i bogatstva, ne jedu mesa, niti jela od životinje, osudjuju krvnu osudu i umorstvo, ne smiju lagati niti smiju prisizati. Za obične vjernike ne vrijede ti strogi propisi. Bogoslužje je jednostavno. Moli se »Oče naš«, čitaju se odlomci Sv. Pisma Novoga Zavjeta i psaltir, propovijeda se i daje blagoslov. Crkva je obična kuća bez zvonika i zvona, bez slika i kipova, pače i bez križa, jer se čovjek ne može klanjati križu, kad su na njemu propeli sina Božjega. Žrtvenik je stol, bijelim platnom prostrt, a na njemu otvoreno evanđelje. Mrtvace su sahranjivali vrlo priprosto: na grob bi navalili veliko kamenje, kojega se još i danas vrlo mnogo viđa po Bosni i Hercegovini. Nad svima je »krstjanima« did ili djed, bio u neku ruku episkop crkve bosanske.

Bogomilska se vjera vrlo brzo ukorjenila u Bosni, prigrlilo ju je u prvom redu bosansko plemstvo. Uzrok je tomu slaba crkvena organizacija, a u prvom redu briga za političku samostalnost. Mi znamo iz povijesti Polapskih Slavena, da oni nijesu htjeli primati kršćanstvo, jer je s kršćanstvom dolazila politička zavisnost. Kako Bosna u vrijeme Kulinovo nije imala svoje nadbiskupije, već je zavisila od nadbiskupije splitske, dakle politički zavisna o Arpadovićima, to je i Kulin prionuo uz bogomilstvo.

I Stjepan Tvrtko I. (1354.-1391.) najznatniji bosanski vladar, bio je poklonik bogomilstva neko vrijeme.

Za propasti Bosne 1463. prešlo je bosansko plemstvo listom a malo ne svi Bogomili na Islam i od tog dana nestalo je Patarena u našim krajevima.

Interesantan je izvještaj o patarenima, papinskog posebnog izaslanika, a albanskog svećenika Masarechija,(*) kojeg

(*) Krunoslav Draganović: Bosna u očima apost. vizitatora P. Masarechija g. 1624.

je vatikan poslao g. 1624., u svojstvu apostolskog vizitatora u Bosnu, da prouči teško stanje tamošnjih kršćana.

Njegov izvještaj bavi se mimogred i sa pitanjem patarena. On ih naziva »patarinima«, te iznosi: »Ovi su u najbližem idejnom srodstvu s bugarskim pavlićanima, duhovnim potomcima Popa Bogomila, kojih je još početkom XVII. stoljeća bilo u Bugarskoj u dostatnom broju.

Valja spomenuti, da i Masarechi pruža izvjesnih poteškoća govoreći o bosanskim patarenima. On se služi trostrukim vrelom u toj stvari, a to je sigurno i razlogom nejasnoći i, kako izgleda, izvjesnim manje točnim tvrdnjama. On crpi svoje znanje o patarenima iz razgovora s bosanskim franjevcima, iz komparacije s bugarskim pavlićanima i konačno iz nekih historičara, osobito Sabelika i Volaterrana. Ono, što gore navedeno, čuo je u samoj Bosni, od naših ujaka po manastirima, i zato mu pripisujemo historijsku vrijednost.

Bosanski »krstjani« podržavali su izvjesne veze s braćom po vjeri, talijanskim patarenima i južnofrancuskim katarima. O tome svjedoče zapisnici s procesa protiv krivovjeraca u Sjevernoj Italiji u XIV. stoljeću. Masarechi medjutim tvrdi i drugu stvar. Bugarski pavlićani, po njemu, bosanskim su patarenima dogmatski vrlo blizu. Nije tu samo sličnost u nauci, veli on, tu je i neko zajedničko podrijetlo. Vizitator misli, da su pavlićani potomci iseljenih heretika, koji dođoše iz Bosne.

Na kraju svog izlaganja o Bugarskoj postavlja on pitanje, zašto pavlićani, premda pozivani i nagovarani od istočnog klera, ne pređoše na pravoslavlje nego na katolicizam. To je zato, jer se kod njih dobro sačuvala predaja, da su bili nekad katoličke vjere; a to bi donekle upućivalo na njihovo podrijetlo sa Zapada. I zato oni odgovaraju pravoslavcima: »Mi smo od rimske vjere! — Noi siamo della fede romana!« Tu izjavu smatra vizitator vrlo važnom, dok je kao jedinu na 45 strani donosi i na slavenskom jeziku.

Ovo mjesto kod Masarechija vrlo je zanimljivo i vrijedno, da se posebno prouči, kao i uopće pitanje odnošaja bugarskih pavlićana i bosanskih »krstjana«. Ta je stvar prošla skoro nezapažena, premda više originalnih izvještaja bugarskih biskupa XVII. stoljeća na Propagandu (na pr. onaj Petra Bogdana) govori, da pavlićani potječu dijelom iz Bosne. Što više, tvrde oni, izvjesne vjerske knjige pavlićana pisane su u Bosni i prenesene u Bugarsku.

DALMACIJA KAO KOLJEVKA HRVATSTVA

Kada se Hrvati početkom sedmog stoljeća doseliše sa sjevera na teritorij današnje Hrvatske i Dalmacije, Dalmacija je bila naseljena romansko latinskim elementom. Ovi se pred najezdom Hrvata stisnuše u zaštićene i utvrđene primorske gradove. Njihov je život osnivan na baštini staro rimske kulture, ostao isti. Bavili su se trgovinom, pomorstvom i rukotvorinama. Svaki je gradić za sebe imao svoju vlastitu samoupravu, bez jačih veza sa susjedima. Dešavalo se da su se te varošice — poput onih u susjednoj Italiji, međusobno gložile i često puta međusobno i ratovale.

Jedino ih je sjedinjavao strah od spoljnih neprijatelja, naročito od doseljenih Hrvata. Taj strah ih je znao i sjediniti u trenutcima opasnosti od susjednih seljačkih hrvatskih masa, koje su preplavile svu zemlju naokolo primorskih gradova. Na taj način strah i averzija vezivala su te gradove u jednu zajednicu pod pojmom i regionalnom oznakom: »Dalmazia«.

Dalmatinski su gradovi kasnije, zbog neposrednog susjedstva i svakodnevnog saobraćaja, vršili znatan kulturni uticaj na hrvatski živalj u unutrašnjosti. Iz dalmatinskih varoši širili su se medju hrvatske doseljenike, — kao iz kakova žari-

šta — prvi zraci kulture, i Kristove nauke; kod čega su mora li crkveni poglavari vršiti glavnu ulogu. Pored toga su kao posrednici izmedju hrvatskog i latinskog stanovništva još dobro poslužili i ostaci napola polatinjenih ilirskih prastanovnika.

Uporedo sa izmicanjem vremena, životne i saobraćajne veze postajale su sve uže, bliže i intimnije. Videći rimska crkva da su Hrvati blage ćudi i pitomi, trudila se da te veze, na račun širenja Kristove nauke izmedju Hrvata i Latina ojača — a opreke što prije izgladi i poravna. U XII. vijeku, kad su dalmatinske varoši utvrdile svoje zidine počeše primati iz zadobivenih i novih proširenih teritorija nove građane Hrvate. Učestala su mješanja porodica. Ženidbe sa hrvatskim ženama bile su sve to običajnije, a naročito godine 1384. nakon što je staro varoško građanstvo uslijed pošasti, bilo strahovitim pomorom silno prorеđeno.

Na taj način, a još više posredstvom ženskog spola, prodirao je hrvatski govor, a i sam hrvatski elemenat konstantno neodoljivo u gradove i na taj način osvajao je automatski sve to više pučanstvo dalmatinskih gradova. Tako da je u XVI. vijeku većina dalmatinskih gradova osjećalo se Hrvatima (odnosno Slavenima).

Doseljene Hrvate nazivali su autohtoni stanovnici Romano-Latini. Hrvatima, ili Slavenima (Croati ili Slavi), a zemlju u kojoj se ovi doseliše, Hrvatsku ili Slavoniju (Croatia e Sclavonia).

Kada je papa Aleksandar III. godine 1177. doputovao iz Rima i proputovao Dalmaciju, da se uvjeri o stanju političkih prilika i o tim Hrvatima-Slavenima u Dalmaciji, bio je u Zadru svečano dočekan sa govorima i pjesmama u hrvatskom jeziku.

I razne isprave i pismeni sastavci iz one dobe dokazuju, da su se u dalmatinskim gradovima uselili Hrvati (Slaveni). U opisu Napuljskih diplomata od godine 1275. o pitanjima tičućima Dalmacije stoji: »ad subscriptas partes Sclavoniae videlicet: Jaderum, Ragusium, Tragurium et Sibinicum etc.«

U ugovoru Jakina i Dubrovnika od 4. VI. 1292. čita se: »Ragusu vel in aliquo loco totius riviere Sclavonie«.

Kad od X. vijeka Venecija zavladala jednim dijelom Dalmacije uvijek je isticala hrvatstvo (slavenstvo) Dalmacije.

Kad je Venecija u XV. vijeku ponovo došla u posjed Dalmacije, mijenja tada naziv »Slavonia« u »Dalmazia« i jezik. »La lingua slava parlata da questa popolazione dalmata è chiamata lingua dalmata o croata«.

Ona je i na svojima galijama namještala dalmatinske Hrvate.

Tako je iz njene naredbe od godine 1335. u stvari armiranja (3) ratne lađe bilo naređeno: »in Sclavonia una scilicet in Ragusio, et una in Sibinico, et reliqua in Tragurio, Spalato et Liesue si videbitor et precisamente cum ciurma slava non sit alia gens quam de partibus supradictis Sclavoniae, quis libentius non stant mixti cum aliis«,

Ova (Venezia) piše godine 1395. podestatima u Puli i Poreču — kako Madžari pljačkaju i zlostavljaju njihove vjerne Hrvate. (»Hungari derobant et molestant fideles nostros Sclavoniae«.)

Dalmatinske su varoši u srednjem vijeku priklanjale naj prije uz Bizant pa onda uz Rim, pa i uz hrvatske bosanske i ugarsko-hrvatske vladare. U ugovorima sa ovima trudili su se da im se priznaju njihove municipalne autonomije; te su za zaštitu njihovih interesa plaćali dotičnim vladarima danak. Na taj način su si te varošice uščuvale svoje autonomije, iako su potpadale čas pod jedne, čas pod druge zavojevače.

Takove autonomije imali su gradovi i uzduž hrvatskog primorja (Rijeka, Kastav, Vinodol, Bakar i t. d.). Imali su svoje pravne uredbe i statute, slobodno izabrane sudije i činovnike, koji su se godišnje mijenjali.

Obično je vlast bila u rukama pojedinih nasljednih poro-

dica, koje su se razvile pod uticajem starog plutokratskog u ređenja. Od XIII. vijeka odvojili su se oni od ostalog građanstva, kao plemićka kasta. I visoki katolički kler imao je vrlo jak uticaj na plemstvo, kao i na građanstvo po dalmatinskim gradovima, što potvrđuju razne zadužbine, darovnice i podignute crkve.

Na prelomu srednjeg i novog vijeka došlo je mletačko plemstvo, turska invazija i useljivanje Srba u opustošene krajeve Dalmacije (naročito u sjeverne krajeve), uslijed toga nastade promjena. Ponajprije je mletačko narječje istisnulo romanski dijalekat. Razlika medju gradjanima i seljaka postaje sve veća.

Mletački proveditori i consiglieri stadoše prosti seljački hrvatski puk prezirati, zlostavljati i eksploatirati.

Razlika izmedju gradjana i seljaka postajala je sve veća u jeziku, kulturi, socijalnom životu, politici i ekonomskim odnosima. Sve što nije bilo građanin, a to je ogromna većina stanovništva, smatralo se divljakom, prezrenim kmetom, ostajalo bez prava i ugleda, bivalo podjarmljeno od gospode, svećenstva i građana. Sve te osobine donijela je Dalmacija i u XIX. vijeku. Kratka francuska vladavina, i ako je jedan od svetlijih momenata u prošlosti ove zemlje, malo je šta u stvari izmjenila, pa je socijalna i kulturna razlika, podržavana namjerno za austrijske vladavine, potrajala sve do nedavna.

Proces italijanizacije na našem Primorju, lukava Mletačka Signoria je izvodila vješto i sistematski, a naročito preko plemstva. Mletačko plemstvo sačinjavali su doseljeni podanici iz Venecije i »domaći služitelji Republike«. Na taj način bijaše mnogo hrvatskog elementa romanizovano. Ima dosta primjera, kako su čak i doseljenici iz Bosne, Hercegovine i Stare Srbije za zasluge učinjene u službi, stekli mletačko plemstvo. »Domaći plemići«, da bi i formalno istaknuli lojalnost i otmenost, na talijanski način mijenjali su svoja stara imena i prezimena. Inače biti građanin u ono doba značilo je isto što gospodin i trgovac. Kler i građanstvo bili su jedini eksponenti Dalmacije. Seljačke mase bile su prezrene, potpuno prepuštene same sebi i na sve moguće načine nemilosrdno eksploatirane.

Na sličan način je hrvatski seljak stenjao i u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji (vidi članak: Seljaci i Plemići).

U nacijonalnom pogledu nastao je preokret na štetu domaćeg življa, pošto je pohrvaćenje dalmatinskih gradića, koje je napredovalo, bilo pod vladom Venecije obustavljeno. Kronika nam bilježi n. p. godine 1030, u Splitu gradu već mnoge hrvatske porodice, a i sam načelnik je Hrvat, a zvao se: »Crni«. Godine 1360. već je većina splitskih građana obilježena hrvatskim imenom, a isto tako i u Trogiru, i u drugim dalmatinskim gradovima. Ta imena istovjetna su još sa staroslavenskim imenima iz pradomovine, kao na pr.: Držimir, Dobran, Bogoljubac, Hudi, Stari, Vlčin, Vlk, Drago, Crni, Dobrovoj i t. d.

Ali za vremena Venecije već se neka naša imena mijenjaju od Močnika — nastaje Mocenigo, od Prosnika — Prosenijati od hrvatske povijesti, jer su stvarno Dalmacija i Hrvatska bile ranije i uvijek jedinstvene.

Povijest Dalmacije je povijest Hrvatske, pošto je sjeverna Dalmacija do Mletačke invazije nosila naziv Hrvatska. Veći dio banske Hrvatske sa Zagrebom nosio je ime Slavonija. Prema tome se starija povijest Dalmacije ne može odvajati od hrvatske povijesti, jer je stvarno, Dalmacija i Hrvatska bila ranije i uvijek jedinstvena.

Veliki hrvatski naučenjak — arheolog, Don Frane Bulić, — opisao je u »Zborniku« u spomen 1000-godišnjice Hrvatskog Kraljevstva, članak o »Dolasku Hrvata«, koji važi, kao najbolji historički prikaz one historičke dobe, o početnom boravku Hrvata u njihovoj novoj postojbini.

Svoje razlaganje počinje pisac s godinom 615., kad je glavni grad rimske pokrajine Dalmacije Solin (Salona), bio

porušen i opljačkan od Avara. Još ranije godine 600. žali se papa Grgur Veliki posljednjem Solinskom biskupu Maksimu, kako se pleme ratničkih Bijelih Hrvata sprema da navali na Solin — prema tome imali su i Hrvati stvarno svoj udio kod rušenja i pljačke Solina.

Život Hrvata doseljenih u novu postojbinu od godine 600. do polovine devetog vijeka zastrt je tamom, te o tome ne postoje historička vrela osim o njihovom pokrštenju, kad ulaze kao takovi u kolo prosvjetljenih naroda; izgrađuju crkve i samostane, uvode benediktinski red. Hrvatski se elemenat sukcesivno infiltrira u latinske dalmatinske gradove te ih pomalo pohrvaćuje.

U XIII. vijeku pohrvaćen je već i Split, koji stupa u vezu s hrvatskim knezovima. Još za kralja Petra Krešimira god. 1059—1069. Dalmacija i Hrvatska sačinjavaju jednu jedinstvenu državu.

I u kasnijim vijekovima u XIII. i XIV. stoljeću spominju isprave samo jedan »regnum Croatiae et Dalmatiae«.

U XV. stoljeću je mletačka vlast zavladala po Dalmaciji, nakon što je kralj Ladislav Napuljski prodao godine 1490. duždu mletačkom za 100.000 dukata Zadar, Vranu, Novigrad i Pag i odrekao se istodobno svog kraljevskog prava na Dalmaciju.

Tako je Dalmacija sve do pada republike Sv. Marka god. 1797. ostala ispod vlasti Venecije. Jedino je područje Dubrovačke republike otalo izvan ičije vlasti do pada i ove republike za vreme Napoleona.

Hrvatsko - dalmatinska veza, formirana i učvršćena historijskim razvojem, državopravnim koncepcijama, literaturnim pogledima prije i poslije Ilirizma, pa i kasnije unatoč autonomaša, unatoč dviju nagodba, unatoč bana Khuena i madžarskog previranja, bila je stalno aktuelna i dala je jake muževe i političare, koji se brinuše da ta veza bude sveudilj čvršća, kompaktna, solidnija, i trajna — jer je Dalmacija

kolijevka Hrvatstva i Hrvatske — a toj svojoj kolijevci Hrvati će do vijeka dati poštovanja, kao što svaki čovjek štuje tradiciju i nosi duboko poštovanje prama svojoj rođenoj koljevci.

* * *

Dalmacija je promjenila od godine 1797. do 1860. četiri vladavine: austrijsku, francusko - talijansku, francusko - ilirsku i opet austrijsku. Sve su te vladavine podržavale talijanski duh, suprotno duhovno, etničkim predispozicijama širokih hrvatskih slojeva naroda.

Naročito austrijska uprava se naprezala, da sa svojim policajsko - apsolutističkim sistemom podržava staro stanje zapuštenosti. Građanstvo odgojeno većinom talijanskim duhom, bilo je favorizirano na uštrb većine našeg naroda.

Poraz Austrije 1859. prisilio ju je da mijenja apsolutistički režim 20. X. 1860. navješta ustavnu vladavinu, nu sjedinjenje Dalmacije se ne provadja.

Favorizirani autonomaši to sprječavaju. Inteligencija, koja je prošla kroz talijanske škole mahom se služi tim jezikom a vlasti je uvrste medju Talijane.

Narodni naši prvaci i vodje pokreću 1862. svoj organ »Il Nazionale«. Osniva se i hrvatska narodna stranka. Borba ove sa autonomašima biva sve ogorčenija. Austrijske vlasti favoriziraju autonomaše na svim linijama. Hrvatske prvake i njihovu štampu proganja, apsi, plijeni. »Il Nazionale« mijenja se u »Narodni List«

Poznato je, kako je Hrvatska stranka u Dalmaciji, a naročito u Splitu, svojevremeno vodila tešku borbu protiv autonomaške stranke i njihovog vodje do tada splitskog načelnika Bajamontija.

Tako je godine 1864. hrvatska stranka sklopila savez sa jednim dijelom autonomaške stranke, komu je bio na čelu dr. Bajamonti. Savez se je zvao: »slobodni savez« (unione liberale), a bio je uperen protiv ondašnjoj talijanskoj i birokratskoj dra. Lapenne, vodje talijanaša i kletoga našega dušmanina.

Za taj savez bili su osobito mladji elementi stranke, kao Klaić, kao Nodilo, onda urednik glasila stranke, u kojemu je Bajamonti, dok je »unione« trajala, i pisao nekoliko članaka.

Bajamonti, već onda načelnik splitske općine, bio je tako zazoran talijanskoj birokraciji, da ga je ova svrgla sa načelničke stolice, a liberalni elementi grada, medju kojima su bili članovi hrvatske narodne stranke, Bajamonti-u su priredili sjajnih ovacija. U to doba Bajamonti je zasnovao društvo »Associazione dalmatica«, kojemu je glavna svrha bila poljepšanje i podignuće grada Splita. Mnogi su Hrvati bili dioničari toga društva, pa je i Strosmayer uzeo dionica u iznosu od 40 hiljada forinta, odredivši prama svome običaju polovicu prihoda u prilog akademiji, a polovicu u prilog đakovačkom kaptolu. Kasnije se je savez razvrgao, a uprava društva »Associazione dalmatica« postala je upravo skandaloznom, te su njezine nepodobštine bile u rukama Bulata najmoćnije oruđe protiv splitskome paši. U stvari bilo je nebrojeno puta govora u novinama, u saboru i carevinskom vijeću, pa je na koncu malo mjeseci prije smrti, Bajamonti bio stavljen pod optužbu. Na svaki način društvo je sagradilo splitske prokurative, koje su ures grada. Akademija i kaptol doduše ne ubraše dividenda i Strossmayer je izgubio svoju glavnicu, ali on je doprinio jednomu od najljepših uresa grada Splita, a indirekte po tom, što je povjerio dionice dru. Bulatu i padu Bajamontia.

Na čelu dalmatinskih Hrvata stoje dvije jake izgrađene ličnosti: Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović za hrvatsku stvar u Dalmaciji i mnogo se zalagali za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Vodje talijanaša u Dalmaciji, koji se nazivahu Autonomaši, bili su ljuti protivnici sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom, stoga i njihov bijes na »Narodnjake«, svoje sugrađane, koji su bili kao hrvatski nacijonalisti za ovo sjedinjenje.

Do godine 1866. su odnosi izmedju narodnjaka i autonomaša bili prilično snosljivi. Ali kad je došlo do rata izmedju

Austrije i Italije. — Admiral Tegethof, porazom talijanske flote, kod Visa — pokvario je nade dalmatinskih Talijanaša, koji su za sigurno računali, da će admiral Persano, zapovjednik talijanske ratne mornarice, sa svojom premoćnom flotom, poraziti austrijsku ratnu mornaricu.

Vis je osujetio cijelu talijansku kampanju, koja je bila već poništena suhozemnim porazom kod Custozze (24. juna). Garibaldi nije mogao više da ostvari svoju namisao da se baci na Istru i na Trst. A o Dalmaciji, kako rekoh, ni govora više i ako je ove godine 1866. za prvi put ušla u ozbiljne kombinacije talijanske politike, ali tek samo kao eventualan predmet kompenzacije.

Na glas o dolasku talijanske flote u dalmatinske vode pod admiralom Persanom, »autonomaši« stadoše da se komešaju. Ne kao da bi ciljali na aneksiju Dalmacije Italiji. To nisu ozbiljno htjeli ni njihovi predratni nasljednici — nego samo onako, da iskale svoj bijes na narodnjake. U Splitu je stanje bilo nesnosno. Znalo se, da Bajamonti — koji je već bio otvoreno zagazio u antinarodne vode — sprema triumfalan doček admiralu Persanu, za koga su svi držali — pak i sami narodnjaci — da će pobijediti daleko slabiju austrijsku flotu. Narodnjaci su bili uvjereni, da će u slučaju Persanove pobjede platiti možebit i životom, a svakako slobodom, svoju odanost narodnoj stvari.

Na vijesti o Tegethoffovoj pobjedi Bajamonti izadje sa općinskim vijećnicima ususret autsrijskom zapovjedniku broda, da mu čestita i da se raduje pobjedi »junačke mornarice Njegova Veličanstva Cara, našega premilostivoga vladaoca«.

Poslije ovih dogadjaja, u Splitu nije bilo više ni javnoga ni domaćega mira. Bajamontovci bivahu sve to drskiji. Od g. 1866. život je u Splitu za narodnjake bio neprekidna i opasna borba sa surovim i neskrupuloznim neprijateljem.

Autonomaši potporom vlade drže još većinu u saboru i vlast u zemlji.

Državo pravni položaj Dalmacije unatoč 1868 i 1867. (Nagodbe) ostaje i dalje provizoran. Autonomaška većina dalmatinskog sabora zahvaljuje caru Franji Josipu — adresom — što je Dalmaciju ostavio u austrijskoj polovini monarhije. Godine 1870. narodna stranka dobiva većinu u dalmatinskim saboru. Dvije godine kasnije autonomisti napuštaju sabor. Narodnjaci preuzimaju upravu zemlje (»Zemaljski Odbor«). Splitska općina, gdje je bio načelnikom Bajamonti, kao i sve druge dalmatinske općine osim Zadra, dolaze u ruke narodne stranke, koja uvadja u sve urede i škole hrvatski jezik.

Austrija preko namjesnika Jovanovića pokušava da zavede njemački jezik, kao službeni. Ovaj pokušaj onemogućuje narodna stranka.

Nastaje prirodni proces u narodnoj stranci; pojavljuju se mladji i ekstremniji slojevi, koji se bune protiv oportunizma starijih. Godine 1889. narodna stranka pritiskom ekstremnijih mijenja program i stavlja se na stanovište hrvatskog državnog prava. Radikalniju ljevicu vodi dr. Jure Biankini, koja sa svojim organom »Narodni List« istupa iz Narodne stranke i osniva novu »radikalnu državopravnu stranku«.

Pravaši razdvojeni stariji pod Prodanom, a mladji pod Smodlakom i Trumbićem, ravnaju se prema političkim strankama u Banovini. Autonomaši 1886. organiziraju u nacijonalnu talijansku stranku — ali su nemoćni — osim u Zadru. Godine 1902. se u dalmatinskom saboru stranke izmedju sobom izmiruju i traže kontakt sa Srbima u Dalmaciji. Godine 1903. za burne pobune u Hrvatskoj protiv Khuena saglašavaju se i Dalmatinci, koji su krenuli u Beč, da lično Franji Josipu iznesu protest protiv Khuenovih nasilja, car ih ne prima — ali u Evropskoj štampi nastaje senzacija zbog tog carevog otklona.

U Dalmaciji nastaje od tada radikalni preokret. Opće raspoloženje uzbuđenih duhova naglo se okrenulo »protiv Beča«, koji se stao okrivljavati za sve nesreće, koje su se zbivale na jugu monarhije pa i za sukobe madžarsko-hrvatske. Tada su

mnogi stari oportunisti udarili u otvoreni radikalizam, a mladi elementi istaknuli potrebu sporazuma i saveza svih naroda, koje Beč ugnjetava. Novi kurs dao je i novu orijentaciju Hrvatima. Ta orijentacija našla je kasnije svoj izražaj u t. zv. »riječkoj rezoluciji«, na koju su pak Srbi odgovorili poznatom »zadarskom rezolucijom«. Velika ideja narodnog jedinstva elektrizirila je duhove i zaplašila stoljetne neprijatelje našega naroda. U Hrvatskoj su postepeno došli do odlučne riječi mlađi elementi i formirali se u »hrvatsko-srpsku koaliciju«, koja je tamošnju politiku uputila nacionalnim pravcem. U Dalmaciji je godine 1905. bilo provedeno združenje najvećeg dijela pravaša i narodnjaka u »hrvatsku stranku«. Dalmatinski je sabor godine 1905. ponovo proglasio ravnopravnost Srba i Hrvata. Već krajem godine 1904. Dr. Smodlaka je osnovao novu, demokratsku stranku, koja se vrlo brzo širila. Te iste godine dalmatinski Hrvati i Srbi su upravo inicijatorno djelovali kod stvaranja riječke i zadarske rezolucije, protiv kojih su sa svom žestinom bile u Hrvatskoj Frankova stranka prava i »seljačka stranka«.

Godine 1911. općinski izbori u Dalmaciji izvršili su se bez stranačke borbe; u njima su Srbi i Hrvati išli zajedno i sporazumno. Godine 1912. stupila je na snagu nova jezična naredba, kojom se uvodio srpsko-hrvatski jezik kao isključivi zvanični jezik u cijeloj upravi Dalmacije.

ARHEOLOGIJSKI RAD U DALMACIJI

Mnogi naši zaslužni Hrvati iz Dalmacije bavili su se još u XVI. vijeku istraživanjem naših starina. Tako iznosi g. Dr. L. Karaman u svom djelu: »Rad na polju klasične Arhélogije u Dalmaciji«, da se još u 16. vijeku verao po ruševinama stare rimske Salone, hrvatskog Solina i prebirao je po njima stare natpise Marko Marulić, te s nekim Dminom Papalićem;

a i u kasnijem vremenu su se mnogi učeni naši ljudi bavili o-vim predmetom.

Nu tek u novijoj dobi je rad na polju iskopina i napredku arheološke struke po Ljubiću, Buliću i fra Marunu i mnogih drugih imao velikog uspjeha i popularitet, dapače postojanje dvaju društava (»Bihač« i »Hrvatsko starinasko društvo«), pospješilo je u mnogome taj patriotski naučni rad.

Zaslugom ovih pregaoca počeo se već pred pola vijeka za-zanimati učeni svijet sa arheologijom Dalmacije, stoga je u Dalmaciji arheologija u zamahu i na čvrstim temeljima izgrađena nauka i sa radom u vanjskom naučnom svijetu produbljena. Pored našeg velikog naučenjaka arheološke struke, Don Frane Bulića ide naročita zasluga za aerheološki rad na polju istraživanja specijalno hrvatskih starina našeg velikog rodoljuba, neumornog i požrtvovnog pregaoca na polju ove struke g. Fra Luju Maruna, naročito za rad Kninskog starinarskog društva, kojemu je on osnovatelj i najglavniji pregaoc.

Radovi u okolini Knina, gdje je bilo središte hrvatskog državnog života, započeli su god. 1885. i nastavili su se sukcesivno. Iskopine starina, dale su vrlo plodne rezultate, o čemu postoji čitava literatura. Pored toga znameniti su arheološki radovi u ninskom području, Zadru, Biogradu, Omišu, Dubrovniku i t. d.

SELJAŠTVO I PLEMSTVO

Kad prelistamo hrvatsku povijest, zanima nas u prvom redu pitanje razvitka društvenih staleža od najstarijih vremena do dana današnjeg. Utvrdjeno je, da su i kod Hrvata, kao i kod ostalih jugoslavenskih plemena, već kod doseljenja u današnju Domovinu postojale dvije društvene klase t. j. plemstvo i seljaštvo, a tek kasnije sa dizanjem gradova i gradića, radjala se treća društvena klasa i građanstvo. Razvitak tih društvenih klasa datira i kod Hrvata tek nakon seobe u današnju Domovinu, jer u svojoj pradomovini na sjeveru bili su i oni u svojoj praslavenskoj etnogenoj asocijaciji, podijeljeni u plemenima, rodovima i kućnim zajednicama, pod vodstvom pojedinih starješina, župana i knezova od kojih nastadoše kasnije plemići.

Ovi primitivni poglavice hrvatskih plemena vršili su isprva svoju vlast u dogovoru i pristankom kolektivnih članova plemena. Ovo praslavensko demokratsko naziranje vladanja, kasnije se sukcesivno mijenja, jer se plemićka organizacija preobrazuje u feudalnu sa knezovima i kraljevima, kao vladarima na čelu. Bez dvojbe kod te preobrazbe su morali igrati važnu — ako ne i najglavniju ulogu i vjerski poglavari.

Ovo nam potvrđuje sve jači utjecaj crkve i crkvenih glavara, kod državnih funkcija.

Kako su Hrvati kasnije dospjeli pod vlasti vladara, tudje krvi, Ugarske i Austrije, odnosno pod vlasti srednjevjekovne staleške države, u kojoj se je politički slobodni narod sastojao od plemstva, municipalnog gradjanstva, cehova i povlaštenih staleških crkvenih i civilnih korporacija a ostalo je seljaštvo bilo posve bespravno. Državnu vlast dijele vladari sa feudalnim krugovima. Feudalizam unešen je u našu plemensku demokratsku strukturu na štetu socijalnog i nacijonalnog slobodnog razvitka, naročito kad je posjed dospio u vlasništvo posjednika tudje krvi.

Oslobodjenjem kmetstva izmjenio se položaj vlastele, ali ostadoše još uvijek latifundisti — veleposjednici a tih posjeda bilo je takodjer u rukama tudjinaca.

Pored toga nastaje kasnije još i mali plemić ili kao maloposjednik, bilo seljak-plemenitaš (šljivar), kao što su bili Turopolci, Draganićani, Kalničani, Sveto Ivančani i t. d., koji su kasnije igrali i neku neznatnu ulogu u političkom životu, (kao izbornici).

Ta razlika društvenih klasa najviše je tištila obespravljenog seljaka; koji se morao buniti zbog nepravde i zuluma vlastele. Od toga su nastale seljačke bune.

Pokušaj Madžara da Hrvatsku skuče pod svoju vlast, naišao je u Hrvatskoj na najžešći otpor u nižem plemstvu, svećenstvu i gradjanstvu, jedino su velikaši bili pasivni. Velikaši su uopće u ovom razdoblju popustili. S Madžarima su ih vezale rodbinske veze. U Ugarskoj su imali svoja imanja, te su Ugarsku smatrali svojom prvom, a Hrvatsku svojom drugom domovinom, sebe pak sinovima »a r b a r u m p a t r i a r u m«. Oni su izravno i neizravno pomagali Madžare u njihovu nastojanju: prelazeći preko običaja hrvatskoga kraljevstva i mimoilazeći domaće oblasti, sudove i sabore iznosili su svoje tužbe, tegobe i predstavke pred ugarski sabor i ugarske oblasti, a na hrvatski sabor nisu uopće dolazili. Protiv toga postupka hrvatskih velikaša stvorio je hrvatski sabor g. 1712. oštar članak po kojem će svaki onaj koji bi tako radio biti proglašen nesposobnim da uživa prava hrvatskoga kraljevstva koja je sam pogazio, a one hrvatske oblasti koje je tim uvrijedio mogu ih kazniti i globiti. Značajno je da od smrti bana Nikole Erdedija g. 1790., kad je imenovan za bana Ivan Erdedi, nema na upravi zemlje ni jednoga velikaša Hrvata, osim Ivana Draškovića, koji je samo jednu godinu banovao (1732—1733.). Svi su drugi bili Madžari, koji su, doduše, imali u Hrvatskoj posjeda, ali opet nisu bili Hrvati. Ipak se mora priznati da se Hrvatska baš za bana Adama Baćana (1693.—1703.) i sina njegova Karla (1742.—1756.) povećala za banovinu (1703.) i Donju Slavoniju (1705.).

Hrvatski velikaši su u to doba zatajili. Sva je borba s Madjarima pala na niže plemstvo, kojemu je dušom bio protonotar Juraj Plemić. Ogorčenje Hrvata radi jedne loše primjedbe bijaše toliko da je Plemić na saboru, koji je zasjedao 9. ožujka 1712. i na kojem su se birali nunciji za požunski sabor, predlagao da Hrvatska ne šalje više nuncija na ugarski

sabor, jer da je savez s Ugarskom Hrvatima donijelo samo nesreću; Hrvatska neka se odsad u svojim poslovima obraća izravno na kralja.

MALO HISTORIJE O SELJAČKOM STRADANJU

U XII. XIII. stoljeću u današnjoj Hrvatskoj između Drave, Une i Save, a sa Zagrebom kao sa svojim središtem, dijelilo se sveukupno žiteljstvo — baš kao i u Ugarskoj onoga vremena — u tri staleža. Prvi stalež činili su potomci starih domaćih hrvatskih plemena i doseljenih, ponajviše madžarskih, rodova, dakle plemići. Ovi su imali u svojim rukama političko vodstvo i bili su jedini potpuno slobodni ljudi u zemlji. Drugi stalež činili su oni, koji su doduše bili lično slobodni, ali nisu imali nkakva udjela kod političkih i ostalih javnih posala u zemlji; to su bili neplemeniti slobodnjaci: seljaci, građani i vojnici. Treći stalež činili su robovi (servi, res mancipii), koji se uopće nisu smatrali licem (persona) nego stvarju (res). Ovo dakle znači da su seljaci u vrijeme Arpadovića bili slobodni ljudi, koji su doduše živjeli na kraljevskoj, gradskoj ili na crkvenoj zemlji, ali imali pravo da se sele kud hoće i da bez zapreka prodaju svoju imovinu kad hoće i komu hoće. Ovo im je važno pravo izrijekom priznao u dva zakonska članka i budimski sabor godine 1298.

Medjutim, u vrijeme građanskih borba poslije smrti posljednjega Arpadovića Andrije III. Mlečanina (umro 1301.), a kad se pojedinačni velikaši osiliše do pravih lokalnih tirana, ovo se stanje uze kvariti u tolikoj mjeri, da je već 1309. godine izrečena želja, »da se sinovi slobode uzdignu i da se svakom staležu i svakoj društvenoj klasi vrate stare pravice«. Od sada su dalje i slavonski (ili hrvatski) i ugarski potlačeni seljaci, jer je njihovo socijalno stanje postajalo gore i gore „sve glasnije tražili da im se vrate »stare pravice«, naime lična i imovinska sloboda, kako su je uživali njihovi stari u vrijeme

Arpadovića. Ali sve je bilo uzalud. Već 1324. godine kralj Karlo I. Anžunivac naredio je, da se kmetovi (populi seu jobagiones) ne mogu bez privole spahija nikud seliti, jer u ono se vrijeme nije procjenjivala vrijednost nekoga spahiluka po njegovoj veličini ili opsegu, nego prema broju kmetova (čifčija), dakle prema kapacitetu radne snage. Skoro potom, 1342. godine, donesen je zakon, kojim je sveukupno žiteljstvo u Ugarskoj i u Hrvatskoj podijeljeno u dvije klase. Jedno je bila klasa privilegovanih, to jest plemića, svećenika i kr. slob. varoši, a koja uopće nije plaćala poreza, jer je bila obavezana da služi kralju u vojsci; ona je prema tome porez plaćala svojom krvlju. Druga su klasa bili seljaci-kmetovi, koji su morali da podmiruju čitav porez, i u novcu i u prirodninama, ali zato nisu služili vojsku. Šta više, kralj Ludovik I. Anžuvinac, još je novim zakonom uveo 1351. godine tako zvanu devetinu (pars nona), koju je seljak kmet morao da plaća svome spahiji od svih poljskih plodova i vinograda, a spahija ju je onda morao upotrebljavati jedino u vojne svrhe.

Samo se po sebi kaže, da je ovim promjenama život kmetova seljaka postajao iz dana u dan teži i očajniji. Sada je malo po malo nestalo razlike izmedju seljaka kmetova uopće i kupljenih robova; svi su oni izjednačeni pod nazivom: kmetovi (jobbagiones, čifčije). Zbog toga pukao je dubok jaz između plemstva i seljaka kmetova, a ovaj se jaz mržnjom i prezirom sve više produbljivao i najposlije stvorilo se upravo očajno stanje, naročito otkad je trebalo protiv turskih tako reći dnevnih navala držati stalnu vojsku, i to veliku vojsku. Sada su i kmetovi uzimani u vojsku na odbranu domovine, ali zato nisu bili još i oprošteni od plaćanja poreza kao ono plemići, čiji je čitav posao od sada dalje bio, da su bili — rođeni oficiri.

Na ovaj su način seljaci-kmetovi plaćali kao potpuno bespravna masa, uoči pobune godine 1573. ove poreze: prvo kralju (ili državi); drugo zemlji, kraljevini Slavoniji (ili Hrvatskoj) za njene domaće potrebe; treće katoličkoj crkvi, odnosno kleru i četvrto svojoj vlasteli. Kralju davao je kmet prije svega ratnu daću za uzdržavanje stalnih vojnih četa (dica, contributio), i to redovito dva puta u godini (na proljeće i u jesen), i to po dukat od ognjišta, drugi je kraljevski porez bila tridesetina (harmica, tricesima) od vrijednosti svake robe, koja se nudila na prodaju, iznajprije samo strane robe, no kasnije još i domaće. Za domaće potrebe kraljevine Slavonije seljak-kmet plaćao je dimnicu (pecuniae fumales) i to od ognjišta (fumus) i ovaj porez nije bio vazda jedan isti, već je varirao, prema zaključku hrvatskoga sabora, izmedju 10 i 40 dinara srebra. Biskupu zagrebačkom i kaptolima zagrebačkom i čazmanskom (u Varaždinu) davao je seljak-kmet desetinu (decima) od svega što bi mu koje godine urodilo, dakle od žita, vina, meda, manjih domaćih životinja (prasadi, jagnjadi, pilića i t. d.), i to ili u prirodu ili u novcu; tako se za žitarice plaćalo u ime desetine (6 denara srebra, a za jagnje 1 denar). Pored ovih poreza seljak-kmet davao je još i svojoj vlasteli različite takozvane urbarijalne dužnosti, kao otštetu za ono malo zemlje, na kojoj je živio, a sastojale su se u novcu, prirodu i u kuluku (tlaka). U novcu plaćali su kmetovi zemljarinu (terragium), po četiri denara srebra, kadikad samo dva denara, ali u pravilu zemljarina davala su u prirodu kao devetina od prihoda vinograda, oranica i livada. Dalje morali su seljaci-kmetovi pred velike blagdane (Božić, Uskrs, Duhovi) davati svojoj vlasteli tako zvane darove (munera) u prirodu, i to: pilića, sira, jaja, jagnje i t. d. za gospodarev stol. Najposlije bio je svaki seljak-kmet obavezan, da svome spahiji besplatno radi određen broj dana u godini; morao mu je svojom rukom i o svome trošku orati, sijati, žeti, obraditi vinograd, brati grožđe i voziti vino i drva na određena mjesta. Ova dužnost zvala se tlaka, robota ili gobota ili gospoščina (kuluk). No pored toga, zbog stalnih borba s Turcima uz državnu granicu, morali su seljaci kmetovi iz čitave Hrvatske graditi i utvrđivati pogranične gradove (castra) i utvrde (fortalitia), i to ne

tek nekoliko dana, već čitave mjesece, po zaključku hrvatskoga sabora. Upravo ovo besplatno kulučenje bilo je u XVI. stoljeću jedną od najtežih i najomraženijih dužnosti seljaka-kmetova, a angažirana su u tu svrhu kadikad bila čitava sela. Međutim, mlađi su kmetovi morali služiti vojsku, kojom je zapovjedao hrvatski ban, a opskrbiti su ih morali haljinama i oružjem njihovi gospodari spahije.

Stariji pak kmetovi morali su na svojim kolima i svojim konjima voziti hranu za vojsku, dok su oni kod kuće u selima morali uzimati vojnike na konak, kad bi prolazili na određena im mjesta. Sve je ove teškoće uvećavao još i siloviti i zulumčarski postupak spahija spram bijednih seljaka-kmetova u tolikoj mjeri da se rođeni Hrvat Šibenčanin, nadbiskup ostrogonski, Antun Vrančić, našao prinoran, da u pimsu kralju Maksimiljanu, 23. veljače 1573., a u povodu hrvatske Seljačke bune, otvoreno kaže: »I zaista milostivi gospodaru, ne žale se seljaci kmetovi uzalud na svoje stanje, jer kod nas postupaju gospoda bolje i čestitije sa stokom, nego li sa seljacima kmetovima.

Ako i smijemo kazati, da je pravi uzrok Seljačke bune bio bijedni život seljaka kmetova, a ono je neposredni povod buni bio mnogogodišnji proces susjedgradsko-stubičkoga spahiluka a naročito otkad se je u ovakovu polovinu spahiluka na nekorektan način uvukao slavonski velikaš Franjo Tahy, čovjek silovit, ohol i lakom. Porodica Tahy je madžarska, i nosi svoje ime po gradu Tah-vár (de Tah), kod okuke dunavske nedaleko od Višegrada. U Hrvatsku došla je pretkraj XV. stoljeća i ovdje skoro zaigrala važnu ulogu. Otac Franje Taha, Ivan Tahy, bio je 1524—1525 čak ban hrvatski i upravitelj priorata Vranskoga. Sam Franjo rodio se 1526. i onda oženio Jelenom, sestrom čuvenoga sigetskog junaka Nikole Zrinskoga, a njihova kći, Margita, udala se za hrvatskoga bana Petra Erdödyja. Ove su odlične familijarne veze omogućile Franji Tahy-u, da je lako mogao da istupa kao pravi krvnik, kad se do-

mogao susjedgradsko-stubičkoga spahiluka mučeći bijedne seljake kmetove na svaki mogući način. Kad su seljaci došli do uvjerenja, da im žalbe, i na kralja Maksimilijana i kod najviših sudova ne pomažu, odlučili su da će sami sebi pomoći oružjem u ruci, a naročito od onda, kad ih je hrvatski sabor 1572. proglasio »buntovnicima i izdajicama domovine«. Već pod kraj siječnja 1573. odjeknuo je čitavim hrvatskim Zagorjem i susjedstvom bojni klik: »Za staru pravicu«, a upaljeni plemićki dvorovi i rumena krv po zimskom snijegu pokazivala je, da se poslije dugotrajnih muka u pogaženom hrvatskom seljaku probudio — čovjek.

Ciljevi ove bune dobro su nam poznati iz iskaza uhvaćenih seljaka pred austrijskim sudovima. Oni su kazali, da su se digli »za opću slobodu i stalešku jednakost«, dakle za ukinuće feudalizma, onda »za opće plaćanje poreza i za opću vojnu dužnost na obranu domovine«, te »za ukinuće carina i mitnica (malta) u korist trgovine i prometa«, koje je trebalo — kako su oni smišljavali — navrnuti na more. Tako reče pred sudom jedan od vođa pobunjenih seljaka, Ivan Svrač iz Zagorske Pušće: »Da smo gospodu pobijedili, osnovali bismo zasebnu carsku vladu u Zagrebu; ovdje bismo mi sami ubirali poreze i daće, pa se i sami starali za čuvanje granica od provala turskih, jer gospoda i onako za to ne mare«.

Nu nije samo hrvatskom seljaku bilo teško kmetovanje. Korektni madžarski historičari kao n. pr. Marki, Gergelj, Taganji, Ocsady opisuju u svojima djelima analogno stanje seljaštva u Ugarskoj. I Dozsima seljačka buna pola vijeka ranije, od Gupčeve, dokazuje da su vlastela i u Ugarskoj, kao i u Hrvatskoj nečovječno ugnjetavala seljaštvo.

Popisi stanovništva i vođenje statističkih podataka uopće, bili su nepoznati pojmovi u ovoj epohi feudalne Madžarske, pa se tako ne može dobiti potpuno točna slika o tome kakve su bile po broju i snazi one klase, koje su u to vrijeme stajale jedne naprama drugim. Pri svemu tom poreznički popisi, s

kraja petnaestoga vijeka (iz godine 1484. i 1485.) donekle nas obavještavaju o imovnim odnosima i o podjeli posjeda.

Ova poljoprivredna država s ukupnim stanovništvom od pet milijuna, imala je u to vrijeme svega 11.520 vlastele. Ali ogroman dio te vlastele bilo je zapravo maloposjedničko niže plemstvo, koje je živjelo u veoma siromašnim prilikama. Nasuprot tomu, najveći dio obradive zemlje u državi bio se nagomilao u rukama veoma malog broja latifundijskih veleposjedničkih porodica. Skoro polovina svih kmetovskih zemljišta nalazila se je u vlasništvu devedeset i pet plemićkih porodica. Samom najbogatijem i najutjecajnijem veleposjedniku toga vremena, Janošu Zapolyi (kasnijem kralju) pripadalo je 1250 kmetskih selišta, što je značilo dvadeseti dio cijele države.

SELJAČKE BUNE

Seljačke bune u Engleskoj, Njemačkoj , Češkoj, Madžarskoj i u Hrvatskoj imale su svoj glavni povod u ugnjetavanja seljaštva po povlastenoj vlasteli.

Iako neki historičari ističu, da je Reformacija, također kumovala seljačkim pokretima za jednakopravnost, slobodu i izjednačenjem društvenih razlika, gdje su seljaci i malo svećenstvo uslijed svog bijednog stanja bili nosioci tih težnja, davali izražajni oblik seljačkih ustanka i buna; to se za naše seljačke bune ovo ne može utvrditi.

Seljačke bune u Hrvatskoj i u granici izbile su uvijek zbog nepravde i ugnjetavanja.

* * *

O seljačkoj buni pod Matijom Gubcem godine 1573. već je toliko krivo iznešeno, da je nužno historijat te hrvatske seljačke bune iznijeti onako, kako se je prema historijskim vrelima doista dešavalo, a to nam je naš domaći historičar Šišić ovako prikazao:

Hrvatska Seljačka buna je od g. 1573. išla puna dva stoljeća prije velike Francuske revolucije za poništenjem feudalizma i za osnutkom demokracije, osim toga hrvatska je Seljačka buna išla i za zajedničkom sudbinom i zajedničkim političkim životom Hrvata i Slovenaca. Ova konstatacija nije možda šovinističko naduvanje jedne inače sitne stvarce, već goli historijski fakt.

Središte seljačke »vlade« bila je Gornja Stubica, gdje je u općini stolovao kao vrhovni sudac Stubičanin Matija Gobec (danas obično zvan Gubec), dok je seljačkim naoružanim masama zapovijedao kao glavni vojvoda Brdovčanin Ilija Gregorić, nekadašnji banski vojnik, i čovjek zaista vješt vojnim poslovima onoga vremena. Ilija Gregorić zamisli najprije pobuniti i svojim zagorskim četama (oko 20.000 ljudi) pridružiti Erdödyjeve seljake-kmetove u Jastrebarskom, Okiću i Cesargradu na Sutli, potom Žumberačke Uskoke i susjedne kranjske i južnoštajerske slovenačke seljake kmetove, a tek onda sa čitavom udruženom seljačkom snagom, a moglo se naći na skupu i 50.000 ljudi, udariti na Zagreb i ondje diktirati gospodi mir. S ovim strateškim planom u skladu, Gregorić je najprije, na početku veljače 1573., upao u južnu Štajersku, ali ga njemačko plemstvo onoga kraja, uz pomoć mnogih »vjernih« štajerskih seljaka, hametom potuče i rasprši mu vojsku na sve strane (8. veljače). Sam Ilija Gregorić uhvaćen je na bijegu i stavljen pred sud u Beču, a onda pogubljen. Međutim pozove hrvatski ban, zagrebački biskup Gjuro Drašković, cjelokupno hrvatsko plemstvo na oružje na početku veljače 1573. godine. Kako se radilo o koži baš ovoga plemstva, sabra se u Zagrebu ovaj puta izuzetnom brzinom dobro organizirana i dobro opremljena plemićka vojska, ponajviše konjica. Već 8. veljače sastalo se do 5.000 momaka pod zapovijed podbana (banovca) Gašpara Alapija, i žurno krene prema Stubici, gdje je Matija Gubec bio utaboren sa 10.000 ljudi na polju izmedju Stubičkih Toplica i mjesta Donja Stubica. Drugi dan, 9. veljače, došlo je do ogorčena i krvava boja. Plemstvo udari pr-

vo, a njihova brojna konjica, napadajući seljake s oba boka, brzo odluči borbu: seljaci slabo oružani i bez pravoga vojničkoga vodstva i reda, biše brzo i lako potučeni i natjerani u divlji bijeg. Matija Gubec živ je uhvaćen i stavljen privremeno u zatvor u Tahijevu stubičkom kaštelu. Sve što je inače dopalo šaka plemićkih, bi što povješano po stablima, a što iznakaženo. Plemići rezali su — kao Turci — seljacima čak nosove i uši, tobože kao vidljiv znak sramote!

Slomivši ustanak, plemstvo se požuri da kazni kolovodje, u prvom redu uhvaćena Matiju Gobca. Budući da ih je još g. 1572. hrvatski sabor proglasio buntovnicima i izdajicama domovine, seljaci nisu povučeni ni pred kakav sud, već su bez ikakovih formalnosti određeni za stratište. Zato i nema, niti je ikad bilo, sudskih spisa o procesu Matije Gobca, jer takav proces nikad nije ni vodjen. S kakovim su raspoloženjem radili plemići, pokazuju pisma hrvatskoga bana, biskupa Gjure Draškovića od 11. veljače 1573. kralju Maksimilijanu u Beč i nadvojvodi Karlu u Graz, gdje im piše da su za kaznu, što je Matija Gobec proglašen kraljem (a to je bila pakosno smišljena laž) riješili njega — ako to kralj Maksimilijan dopusti — »okruniti užarenom gvozdenom krunom«. Kako vidimo, hrvatski se plemići sjetiše kazne, koja je prije šezdeset godina stigla madžarskoga buntovnika Gjuru Dozsu sa dopuštenjem kralja Vladislava II. Jagelovića (g. 1514.).

Matija Gobec doveden je u Zagreb na pokladnu (fašničku) nedjelju 15. veljače. Ovaj je dan naumice izabran da se kivnom i zaplašenom građanstvu pruži zadovoljština naročitim »spektaklom«. Matiju Gopca prije svega kao bajagi »okruniše« krvnici nešto zagrijanom tobožnjom gvozdenom »krunom«, da se čvršće uhvati glave, onda ga uzeše vodati i vucarati po (gornjogradskim) ulicama, punima radoznala i opaka svijeta, koji ga je tobože pozdravljao poklikom »Ave rex rusticorum« a u stvari krvavo mu se izrugivao kao »fašničkoj maškari«. Ispred i oko Matije Gopca džipali su krvnici štipajući ga usijanim kliještima za tijelo, koje je bilo golo do pojasa. Najposlije odvukli su ga na obično stratište (negdje oko današnje »Streljane«) i ovdje rasjekli na četiri komada, kako su se kažnjavali u ono vrijeme buntovnici.

Ovo je historijska istina. Tek u XIX. stoljeću, poslije 1850. godine, lokalizirali su Zagrepčani ovaj strašni događaj na Markov trg, i čak dometnuli, da je Matija Gobec posadjen na »užareni prijesto« i onda »okrunjen razbijeljenom krunom«. Ali ovo pričanje ne samo da je u opreci s najstarijim izvorima, koji nas o tome krupnom historijskom događaju izvještavaju, nego je — logički uzevši — i fizički nemoguće. Svrha kazne naime bila je očito dugovremeno sadističko mučenje, i zato se i nije ni išlo za tim, da žrtva odmah svrši, što bi se, dabome, moralo zgoditi, da je Matiji Gopcu zaista stavljena na glavu, oko sljepočnica, razbijeljena kruna od gvožđa. Vucarenje Matije Gopca po zagrebačkim ulicama pretpostavlja u prvom redu pakosnu želju, da svjetina vidi na svoje oči mučenika i da mu se kao tobožnjem (pokladnom, fašničkom) seljačkom kralju naruga. Šta se pak tiče tobožnje »krune«, jedva može da bude sumnje, da je u tu svrhu uzeta obična od gvozdene debele žice spletena košara, kakova se stavlja stoki na gubicu da se ne grize, to jest: hrvatska su gospoda postupila s Matijom Gopcem baš onako, kao madžarska s Gjurom Dozsom. U erdeljskom muzeju u Klužu (Kološvaru) čuva se i danas još »kruna Gjure Dozsa«, a to je takova košara.

Seljačka buna od 1573. godine nije samo jedan od najpoznatijih, nego i jedan od najčasnijih događaja hrvatske narodne prošlosti.

* * *

Malo se kod nas brinulo za seljačko prosvjećivanje. Stjepan Radić je jednom zgodom napisao o tom predmetu ovo:

»Malo je hrvatskih knjiga i novina, koje bi koristilo seljaku«. Prvi, koji je za seljaka počeo pisati i posve razumljivo i posve praktično bio je njegov brat dr. Antun Radić, bivši

gimnazijalni profesor u svome listu »Dom« (od g. 1899—1904.). Taj prvi »Dom« izlazio je u malim knjižicama.

Svaku knjižicu toga prvoga »Doma« napisao je Dr, Ante Radić sam od prve do zadnje stranice osim jednoga jedinoga broja, koji mu je napisao brat Stjepan Radić. Nu doskora se okupila cijela četa naših ljudi, a i više seljaka, koji počeše pisati posve razumljivo i posve praktično i to u velikom listu »Domu«, koji je izlazio svaki tjedan i u pojedinim knjižicama, naročito u Božićnici, koja je prvi put izašla 1908. U ovim dosadanjim brojevima »Doma« i u Božićnici, pa još u nekim knjižicama, što ih je uredjivao, a i napisao mladi sudac Dr. Gjuro Basariček, u svem tom ima toliko razumljive i praktične pouke, da oni naši seljaci, koji su to pročitali, danas hvala Bogu i dobro gospodare i da se uspješno brane od svake neprilike. Tim našim ljudima ovo njihovo znanje vrijedi dakle kao gotov novac. Pravo i praktično znanje i pozna se najbolje po tom, što se dade pretvoriti u novac, to jest što ima vidljivu svoju vrijednost. Takvo pravo i praktično znanje svaki je zanat, pa se za to i veli: Znanje zanata vrijednije od zlata. Za ovo svakovrsno znanje ima i na hrvatskom jeziku prilično knjiga i novina, a koliko ih nema, toliko si prosvjetljeni slojevi lahko pomognu time, što znadu latinski, njemački i talijanski, pa francuski i engleski, a na tim stranim jezicima ispisano je i natiskano sve, što je ljudska pamet izmislila i čime se samo čovjek može okoristiti. Ali naš seljak ne zna drugoga jezika, osim svoga materinskoga, pa za njega vrijedi samo ono, što je hrvatski. A tu sad eto one neprilike:

Prevelika većina naših novina i naših knjiga piše tako, kao da će to čitati sve sama školana gospoda. Malo po malo i u tom je bolje, ali do sada jedine novine, koje seljak potpuno razumije, to je spomenuti list »Dom«. Ovo tumačenje dao je pokojni Stjepan Radić za svoj seljački list »Dom«.

BISKUP JOSIP JURAJ STROSSMAYER I JUGOSLAVENSKA IDEJA

Rođen je u Osijeku 4. veljače 1805. godine. U Pešti i Beču svršava najviši teološki zavod. Poslije bude imenovan dvorskim kapelanom, a 8. rujna 1850. biskupom Djakovačkim. Najveći dobrotvor, mecena hrvatskog naroda. Sa svojim velikim prilozima osnuje »Jugoslavensku akademiju«, galeriju slika i umjetnina. Podiže monumentalnu Katedralu u Djakovu i podupire mnoge nacijonalne institucije, zavode, društva i t. d.

Priznat od cijlog svijeta, kao umni naučenjak, govornik i političar.

Ovaj naš veliki Hrvat, spada medju najveće sinove našega naroda. Istakao se ne samo kao veliki mecena našega naroda, već su njegove neprocjenjene zasluge za naš narod na prosvjetnom, crkvenom i političkom polju. On nije samo dao našem narodu sredstva za obranu svoje narodnosti, već ga je i proslavio. U svijetu se proslavio zbog svojeg nastupa na vatikanskom koncilju 1869—1871. Tada je sva Evropa slavila Strossmayera, kao veleuma i najvećeg govornika naših vremena. Stavljaju ga u red Demostena i Cicerona, a uspoređuju ga pored najbolje govornike Castelara, Gambette, Gladstona i Lava XIII.

Njegova politička djelatnost povezana je sa neustrašivošću, mudrošću i državničkim talentom.

Potpunim pravom nazivahu ga: Prvim sinom i ocem hrvatske Domovine, za koju je stekao svojim zaslugama, svojim veleumom, plemenitim srcem, neumornim radom za dobrobit hrvatskog naroda zasluženo priznanje i svojih političkih protivnika.

Kao promicatelj hrvatske kulture uložio je sve svoje sile

samo za prava i slobodu hrvatskog naroda. Svojim djelima probudio je u narodu svijest i pribavio Hrvatima poštovanje u prosvjetljenom svijetu. On nam je otkrio tolike genije hrvatskog naroda, stvorio je učenjaka Račkoga, umjetnika Bukovca i literate, probudio narodne velikane s onkraj Velebita (Dalmacija, Istra), oživio hrvatstvo Bosne, a Zagreb učinio zvijezdom predhodnicom hrvatske prosvjete. Njegove zasluge honoriraju svi slavenski narodi: Srbi, Slovenci, Česi, Slovaci, Poljaci i Rusi.

* * *

Godine 1852. uveden je u monarhiji apsolutizam, koji je opet ukinut listopada godine 1860. Nu to se nije na jedan put i naprečac zbilo. Već prije listopadske diplome od godine 1860. vidjelo se je znakova, iz kojih nije bilo teško pogoditi, da se spremaju nova vremena. Apsolutizam nije se imao ukinuti radi velikih zala, koja je nanosio monarhiji na svakom polju javne uprave. Do njegova je ukinuća došlo radi poraza, što no je monarhija godine 1859. pretrpila u Italiji. Magenta i Solferino, dok dopriniješe toliko jedinstvu Italije, istisnuše iz nje Austriju, ostavljajući joj još za nekoliko godina samo Veneciju. Odmah iza dovršenoga rata vladar je proglasom od 15. srpnja 1859. objavio, da će se toliko u zakonarstvu, koliko u upravu uvesti neki shodni popravci. U tu svrhu patentom od 5. ožujka 1860. određeno je, da se pomnoži i poveća državno vijeće u Beču, koje je bilo zasnovano patentom 13. travnja 1851. S toga osim izvanrednih i stalnih vijećnika pozvano je u državno vijeće do trideset i osam vijećnika iz svih krajeva monarhije biranih medju najneodvisnijim elementima. Član toga vijeća bio je i biskup Strossmayer, koji se je istaknuo kao rječit i odličan borac za historička prava pojedinih političkih osebina, koje sačinjavaju monarhiju. Rasprave toga vijeća, koje se mogu smatrati kao predhodne ustava, u velike su bile znamenite. Tu su sve narodnosti iznijele svoje želje, svoje tegobe, svoja prava, te raspravljajući o pojedinim

predmetima kao o proračunu, o zemljišnicima, o porezima i t. d., vijeće je uzelo u pretres, da tako rečemo čitav austrijski problem, te pokazalo put, kako bi se monarhija imala preustrojiti. Od ugarskih vijećnika nisu svi došli na vijećanje, da time ne presudjuju državno-pravnim zahtjevima Ugarske, da implicite ne priznaju Beč kao sjedište državnih oblasti za svu monarhiju. Neki su ipak došli, a izmedju njih Aponyi i Andrassy uz doličnu rezervu. Onda su Mađari bili zagovornici historijskih prava svih naroda u monarhiji. Ipak već u početku biskup Strossmayer nije mogao da se s njima složi, jer je njihova rezervna izjava polazila sa gledišta, sa kojega oni i kasnije vodiše svoju politiku, da u Ugarskoj hegemonija pripada mađarskom plemenu. Biskup Strossmayer naprotiv uzeo je u obranu i ostale narodnosti Ugarske, koje su prama njegovu programu morale biti sasvim ravnopravne sa mađarskom narodnošću. Tu se već vidi načelna opreka izmedju biskupa Strossmayera i mađarskih vijećnika.

Mi ne možemo pratiti ni rasprave vijeća, ni posebnu Strossmayerovu djelatnost. Upozorit ćemo samo na dva njegova govora. U opće se drži, da je biskup čovjek idealista, koji najradje pušta maha svome plemenitom i zanosnom srcu. Da su u njega ideali živi i poletni, to je istina. Da na njegovo djelovanje vrši moćan upliv osobito plemenitost i uzvišenost srca, i to je istina. Ali tko bi htio idealizam Strossmayerov i polet njegova srca dovesti u neki antagonizam sa državničkom misli, te sa hladnokrvnim razmatranjem događaja i prilika, taj bi se prevario. Dva govora, na koja upozorujemo, osobito onaj o uredjunju Austrije, jesu djela pravog državnika. U jednome i u drugome vidi se plemenito srce Strossmayerovo, vide se njegovi kršćanski i narodni ideali; ali se vidi i duboka državnička pamet. U tim je govorima svaka misao temeljita, jaka i čvrsta, a prama njoj riječ je odmjerena, i jezgrovita. Jedan je govor izrekao dne 26. rujna, a drugi dne 28. rujna. Prvi se bavi Dalmacijom, te je većinom polemične

naravi protiv grofu Borelliu, osnivaču autonomaške stranke; drugi se bavi uredjenjem, dotično preustrojstvom Austrije. Govor biskupa Strossmayera o Dalmaciji je prva javna riječ poslije događaja od godine 1848. o hrvatskom pravu Dalmacije na združenje sa Hrvatskom. Dne 26. rujna godine 1860. udareni su na državnom vijeću u Beču temelji dvjema strankama u Dalmaciji. Grof Borelli osnovao je autonomašku stranku, a biskup Strossmayer narodnu hrvatsku. Biskup Strossmayer branio je pravo Dalmacije na sjedinjenje u ime državnoga hrstorijskoga prava, u ime narodnoga načela; a branio ga je također obzirom na kulturne i gospodarske probitke Dalmacije. U svom govoru biskup Strossmayer osvrnuo se je također na pitanje glagolice, te istaknuo veliku važnost ove naše svetinje. Na prigovor, da su Dalmatinci sami potjerali Francuze iz Dalmacije, biskup Strossmayer je odgovorio:

»Valja znati, da se ovdje prolijevala i hrvatska krv; valja znati, da srce hrvatsko bije za sve pod tim imenom združene narode, i da će prvi top, ispaljen na koji mu drago dalmatinski grad, pogoditi srca hrvatska, i svako neprijateljstvo proti Dalmaciji potaknuti će rodoljubivi i junački narod hrvatski na otpor«. Vrijedi prenijeti iz govora i ovu stavku: »Ne slaže se niti s mojim značenjem, niti časti, da sumnjičim, ali ipak moram spomenuti, da simpatije talijanskih živalja sasvim drugamo smjeraju, pa da su upravo zato protiv združenju s Hrvatskom. A tko hoće da vidi pravu simpatiju za Hrvate i Slavonce, taj neka ide medju 400.000 Slavena dalmatinskih, koji govore jedan te isti jezik s nama, koji su toliko godina bili s nama u savezu, pa neka upita svakoga, kojega bude od tih 400.000 sastao: »Što si ti, kojim jezikom govoriš?« pa će mu odgovoriti: »Ja sam Hrvat, hrvatski govorim!«

Iz drugoga govora u kojemu brani federalizam te ravnopravnost svih narodnosti, dosta će biti da donesemo nekoliko redaka: »Mora se svakomu i najmanjemu narodu dopustiti, da se podigne pa da se pravom kršćanskom prosvjetom izravnaju i izjednače sve još opstojeće opreke«. Pa još: »Mislim, da govorim svakomu od srca, kad velim: da se ono (pitanje o uredjenju Austrije) ne smije riješiti po pravilima zastarjele i malodušne politike, nego kako je Bogu drago i kako sv. evangjelje propisuje: »Što ne ćeš da tebi drugi čine, ne čini ni ti drugim, a što želiš da tebi drugi čine, i ti drugim čini punom mjerom«.

Diplomom od 20. listopada 1860. uveden je ustav. Ona diploma zadovoljila je u monarhiji sve prijatelje ustavnosti, ravnopravnosti i slobode. Na žalost veljačkim patentom od g. 1861. smisao diplome, u mnogočem je promjenjen. Patent ide za centralizam, dočim je diploma bila udešena u onom smislu u kojemu se je to bila izjavila većina pomnoženoga državnoga vijeća.

Poslije one diplome ban Šokčević sazvao je u Zagrebu konferenciju najodličnijih rodoljuba, kojima je bilo vijećati o načinu, kojim bi se zemlja ustavno uredila, a osobito o tom, kako da se sazove hrvatski sabor. Na toj konferenciji, koja je imala svoju prvu sjednicu dne 26. studenoga 1860., a razišla se je dne 17. siječnja 1861. uz Strossmayera glavnu su riječ vodili Mažuranić, Kukuljević, Bogović i Prica. Još se na ovoj konferenciji ne može govoriti u potpunom smislu riječi o strankama; ali se može reći, da njezinim radom vlada Strossmayerov duh. Zaslugom ove konferencije ustrojen je u Beču hrvatski dikasterij, koji je kasnije pretvoren u hrvatsku kancelariju i uveden je hrvatski jezik u sve naše škole i urede. Mi ne možemo ni u najširim crtama da pratimo rad ove konferencije. Istaknuti nam je samo, kako je biskup Strossmayer u rječitim svojim govorima branio javnost njezinih sjednica, branio ustavnost, kao lijek, koji će od sebe izliječiti mnoge naše rane, a osobito se protivio svakoj redakciji ma kojega bilo izbornoga reda za sabor, zahtjevajući, da ovaj bude sazvan na osnovu izbornoga zakona od godine 1848.

U debati glede Rijeke, rekao je Strossmayer medju ostalim:

»Naše historijsko pravo na Rijeku toliko je jasno, kao sunce. Istina je, da grad Rijeka do neko vrijeme nije faktično spojen sa Hrvatskom; ali odtud ne slijedi, da je odcjepljen od Hrvatske; ja to niječem, jer ima narodnih prava, koja nikada ne izumiru. — Često puta se i to dogadja, da oni isti, koji su krivi, da narod u nesvjesticu padne, tim položajem se služe, da prava naroda poharaju; a to toliko znači, koliko nepravdu crnijom i gorom nepravdom braniti. — Gospodo, ako ja ili ma koji čovjek komu kakvo piće dam, da ga onesvjestim zato, dok se on nalazi u ovom položaju, nisam si ja njegovo imanje pravom prisvojio. Tako je s narodom, vrhu naroda je u takovom slučaju Bog i božje oko. »Non rimitituar ablatumbres clamat ad dominum suum«. Što se Rijeke tiče, ne treba dokaza i da već glede prirodnog položaja neposredno ne drugoj državi, nego samo Hrvatskoj pripada. Medju Rijekom i Ugarskom je velika prostorina: skok s kopna ugarskog u sinje more odveć bi pogibeljan bio. Tko bi htio, da se ova prostorina otvori u jaz gdje bi se mogla zakopati ljubav medju dva naroda?«

Odpisom od 8. studenoga 1861. raspušten je sabor. Tome je osobito dao povoda zaključak sabora glede odnošaja sa monarhijom. Odpis u ostalom opredjeljuje odobrenje članku 42. — dvorski dikasterij pretvara u dvorsku kancelariju — priznaje, da je Dalmacija dio Hrvatske, ali hoće da se pitanje o združenju riješi slobodnim sporazumom obiju strana, kaže, da je prosto saboru preporučiti za bansku čast muževe za to podobne.

Novi sabor sastao se je poslije četiri godine, t. j. dne 12. studenoga godine 1865. Odnošaji se bijahu uz to ponešto promijenili. Najvažniji dogadjaj bio je pad Schmerlinga. Program ovoga sadržan je u februarskom patentu, koji kao što je poznato, promjenjuje ili bolje iskrivljuje smisao listopadske diplome. Ova hoće ravnopravnost; onaj hoće centralizam. Centralistička, ili bolje njemačka Austrija imala je po namisli Schmerlingovoj učvrstiti položaj Austrije u Njemačkoj. No ta je namisao imala moćna protivnika u Bismarku, koji je naprotiv išao za tim, da istisne Austriju iz Njemačke put istoka, da ju zamijeni s Pruskom, kao što da Habsburgovce zamijeni Hohenzollerovcima. U toj opreci leži klica rata od godine 1866., kojemu se više nije moglo izbjeći ni onda, kad je Schmerling pao, a naslijedio ga Belcredi. Schmerling je morao pasti, jer njegova politika nije u ničemu uspjela, osim u tomu, što je navela Erdelj, da pošalje svoje zastupnike u carevinsko vijeće. Ali je to bila komedija, koja je za kratko trajala. Madžari, Česi, Poljaci i Hrvati, svi su, izuzevši Nijemce, bili protiv Schmerlingu. Poljaci i Česi podupirali su Madjare, braneći historijska njihova prava. Ti su naravno i indirekte branili i svoje zahtjeve, osnovane na historijskom pravu. Već od godine 1861. i Hrvati su podupirali Ugarsku u borbi proti bečkom centralizmu. Deak bijaše im za to ponudio poznati bijeli list. Godine 1863. Česi ne dodjoše u carevinsko vijeće. Oko Uskrsa 1865. izašao je u »Pesti Naplo« poznati članak Deakov, kojime je ostavljao polje negacije priznajući neke zajedničke poslove. To je odlučilo o padu Schmerlinga. Najglasovitije djelo Belcredijeva ministarstva jest proglas od 20. rujna 1865., koji obustavlja veljački patent, uz to da će se Hrvatskoj i Ugarskoj predložiti ne više kao nepromjenljivi zakoni, nego kao kraljevski predlozi toliko listopadska diploma, koliko veljački patent. Kao što smo već rekli, rješenjem od 8. studenoga godine 1861., kojim je bio raspušten sabor, ustrojena je hrvatska dvorska kancelarija. Kancelarom bio je imenovan Ivan Mažuranić. Poslije Deakove izjave, kancelarom Ugarske imenovan je Majlath, a malo poslije ovoga imenovanja otpušten je Mažuranić i na njegovo je mjesto imenovan general Kušević, član unionističke stranke.

Saborski izbori u Hrvatskoj za sabor od godine 1865. vršeni su pod pritiskom Beča; stoga je t. zv. samostalna stranka, to jest centralistička, pod vodstvom Mažuranića unišla u

sabor u lijepom broju. To je bila bečka stranka; stranka »reichsatha«. Na ljevici su sjedili unioniste, stranka Pešte. U središtu su sjedili Strossmayerovci, t. j. stranka Zagreba; narodna hrvatska stranka.

Odpis, kojim je sabor otvoren, poziva sabor, da uzme u pretres državo-pravno pitanje, i saopćujući mu listopadsku diplomu i veljački patent, kao kraljevske predloge, poziva ga, da ih prihvati. U odboru, koji je imao izraditi adresu na odgovor kraljevskome odpisu, bile su zastupane sve tri stranke, tako, da je samostalnoj stranki pripadalo šest članova, liberalnoj narodnoj četiri, a mađarskoj dva. Ipak inteligencija i karakter nametnuše se cijelomu odboru, pošto je dr. Fr. Rački bio izabran jednoglasno, da izradi adresu. I on je tu adresu izradio.

Adresa, kako je prihvaćena, te nosi datum od 10. veljače 1866., poziva se na adresu sabora od godine 1861., žali, što se cjelokupnost, zemlje nije još oživotvorila. Pitanje o cjelovitosti trojedne kraljevine neda se odgađati ni obzirom na pretstojeće raspravljanje državo-pravnih pitanja, ni obzirom na sastavljanje krunidbene zavjernice. Prihvaća se glavna misao u listopadskoj diplomi, no očituje se, da u njoj nije naznačena niti jedna moguća, niti upravo prikladna forma, u kojoj bi se mogli i imali raspravljati najviši poslovi državni, tičući se jednako svih kraljevina i zemalja monarhije. Ove pako želi urediti sabor u zajedništvu s kraljevinom Ugarskom; ali će trojedna kraljevina samo onda pristati na ovo ujedinjenje, ako se sabor ugarski izjavi, da je uređenje državopravnoga odnošaja medju trojednom kraljevinom i kraljevinom Ugarskom na temelju čl. 42. godine 1861. ostavljeno uzajamnomu i slobodnomu sporazumu medju oba sabora, kao dva jednaka i ravnopravna faktora. Ako sabor ugarski prihvati našu pomirljivu ruku — onda nećemo propustiti predtečno iz svoje sredine izaslati odbor u Peštu, koji bi se s jednakim odborom ugarskoga sabora dogovorio o načinu

zastupanja trojedne kraljevine u onom organu, koji bi imao zajednički riješiti državo-pravni odnošaj zemalja krune ugarske naprama ukupnoj monarhiji,

Dne 19. studenoga sastao se je hrvatski sabor. Kraljevski odpis od 21. listopada poziva ga, da dokonča raspravu o državo-pravnim pitanjima. Bilo je zaključeno, da se odpis ima uputiti onome istome odboru, koji bude imao učiniti predloge izvještaju kraljevinskoga odbora. U sjednici od 1. prosinca izabran je odbor u tu svrhu. Pošto unioniste nisu htjeli učestvovati u odboru, to su birani samo članovi narodne i samostalne stranke. Dne 17. prosinca počela je u saboru rasprava o predlozima odbora. Uz predloge odbora, koji je također podastro osnovu adrese za kralja, na stolu kuće ležala su još dva druga predloga Stojanovića i Bogovića.

Stojanović bi bio htio, da hrvatski sabor pošalje bezuvjetno svoje zastupnike u ugarski sabor, a Bogović, da se počeka, dok se vidi, što će ugarski sabor zaključiti o izjavi svoje kraljevinske deputacije. Sabor nije htio ni jedno ni drugo, nego je primio zaključke predložene mu od odbora. Po zaključcima odbora sabor je izjavio: da mu je sveudilj članak 42. nepromjenjivim temeljem i ravnalom u pitanju o državopravnom odnošaju Hrvatske naprama Ugarskoj, da Hrvatska nema ni prava, ni dužnosti, a ni zakonitoga načina stupiti u ugarski sabor; da ona uz događaje, nastale poslije 12. veljače 1866. godine u odnošaju izmedju nje i Ugarske, drži za pravno i faktično nemoguće u zajednici s ovom kraljevinom raspravljati državopravni odnošaj naprama ukupnoj monarhiji, pa zato da se drži i vlasnom i dužnom samostlano stupiti u sporazumljenje sa krunom; da kao zajedničke poslove, Hrvatska smatra osobu vladaoca, vanjske poslove, vojsku, dotične financije, monopolstvo, carinstvo i neizravni danak u koliko se ovo odnosi osobito na obrtničko proizvađanje, da organ zajednički za obavljanje ovih posala ima biti jedna komora, u kojoj da kraljevinama i zemljama bude zajamčen je-

dnak upliv, a izvršba ima biti povjerena zajedničkom ministarstvu, odgovornom pred tom kućom, da se Hrvatska ne će upustiti u sastavljanje zakonske osnove o uredjenju državopravnih odnošaja na temelju naznačenih načela, dok njezina cjelokupnost i odgovorna vladavina za nju ne postane činom. Adresa, koja nosi datum od 19. prosinca, a najznamenitije je djelo ovog sabora, sastavljena je prama ovim zaključcima; a osim toga se tuži na odgovornu dikasterijalnu vladu, koja se je zbilja protivila hrvatskim aspiracijama, pače i radila proti njima. Tko pročita ovu adresu, ne može drugo reći nego: sabor nije htio da Hrvatska prodje ispod kaudinskih vješala. Ugarski kraljevinski odbor nije htio pristati na cjelokupnost, kako ju zahtjeva čl. 42. godine 1861.; nije htio pristati na samostalnost, kako ju zahtjeva isti članak; nije htio da Hrvatska inače učestvuje kod raspravljanja glede zajedničkih posala, nego poslavši svoje zastupnike u ugarski sabor; što je dakle preostalo našemu saboru? Ništa drugo već obraniti čast zemlje; a to je ono, što je sabor i učinio.

U raspravi o adresi učestvovao je i biskup Strossmayer, te je izrekao jedan od svojih veličajnih govora.

Biskup Strossmayer je 10. prosinca 1860. darovao glavnicu od 50.000 forinti, da se osnuje »Jugoslavenska akademija«. U darovnici, koju je upravio banu barunu Šokčeviću, kao i u govoru 29. travnja 1861., kada se je konkretno počelo raditi o osnutku akademije, istaknuo je ovo:

»Narodna knjiga je i glavni plod duha svakoga i glavno promicalo njegova razvitka; pače u nesretnih okolnosti javnoga života jedino sidro, koje ga od propasti čuva«; pa onda nastavlja i izriče medju ostalim ove dalekosežne misli: »Da knjiga bude zbilja promicalo narodnog razvitka, ima proniknuti sav narod i sve njegove javne i sukromne odnošaje, te sav narod ima biti pozvan, da obrađuje i njeguje, da joj umne svoje sile posveti, da joj bude učiteljem i učenikom. Povijest nas uči, da knjiga ne može cvasti u naroda malena, a niti u naroda koliko mu drago mnogobrojna, ali razrožna, razdrobljena, ako se ova ne sliju u jedan književni jezik. To uvidiv svi znatniji narodi staroga i novoga svijeta stopiše raznolike življe i ćudi u jedan cjeloviti ustroj; te si stvoriše jednu narodnu knjigu, koja ih podiže do visokoga stepena narodne prosvjete i naobraženosti. Dotle su već dospjeli razni narodi romanskoga i germanskoga plemena«.... »Svuda na slavenskom jugu ukazuje se vruća želja, da mu bude jedna knjiga. Ova želja, koliko smiona se komu vidjela, može i činom postati, jer joj na službu stoje svi potrebiti djelnici uma i vremena, pače čvrsto sam uvjeren, da će se duh jugoslavenskoga naroda prije ili poslije odjenut jednom knjigom. Samo za sada nema još sredotočja, u kom da sjedini svoje raznolike življe. Ovim sredotočjem imalo bi biti učeno društvo ili akademija, u kom bi se imali stjecati i sjediniti svi bolji umovi hrvatski, srpski, slovenski i bugarski, da vijećaju, kojim bi se načinom imala najpreče stvoriti jedna narodna knjiga na slavenskom jugu i kako bi imala u svoje okrilje uzeti sve struke čovječje znanosti. Grad Zagreb stekao si je toliko zasluge za proporođenje naše knjige, a uza to dobio je takovu političku važnost u našem narodu, da punim pravom zaslužuje biti stolicom svoga jugoslavenskog učenog društva«. Jugoslavenska akademija treba da bude »glavna poluga duševnog preporođenja svega Jugoslavenstva«, pri njezinu osnutku treba imati »pred očima jedinstvo narodne knjige i sveopću znanost, a napose naše umne potrebe«.

Zastupnici su neopisivim zanosom u saborskoj sjednici od 29. travnja 1861. pozdravili velikodušni čin biskupov, odmah se latili posla i zahvalno se biskupu odazvali prihvatom članaka XII., XLVIII. i CVIII., izabrali odbor, koji je imao stvoriti zakonsku osnovu, što no sadrži »pravila jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu«. Ta je pravila sastavio Rački, a odbor ih je odmah i prihvatio. Po tim pravilima »akademija ima biti — veli Rački — zavod samostalan i

što manje odvisan od vlade«. Akademija osniva se na ideji jugoslavenskoj. Njoj je »svrha njegovati i podupirati znanosti i umjetnosti na slavenskom jugu medju Hrvatima, Srbima, Slovencima i Bugarima« (čl. 3.). Zatim »njegovanje svake struke znanosti i umjetnosti prema potrebi naroda jugoslavenskoga« (čl. 4). »S nastojanjem promicati književno jedinstvo na slavenskom jugu«. »Poslovni jezik akademije jest hrvatski ili srpski, ali spisi akademički mogu biti pisani slovenski ili bugarski«. Ovaj zavod ima biti književno sredotočje svega naroda od Soče do Dunava, od jadranskog do crnoga mora«.

Biskup Strossmayer međutim nije stajao prekrštenih ruku. Zakladnoj glavnici, koja je darovima naroda narasla na preko 200.000 for., podao je on iznova 20.000 for. Spremao se on i trsio, da akademija, čim bude otvorena, uzmogne odmah započeti svoj naučni rad. Biskup Strossmayer, koji je, stvarajući rek bi akademiju, pokazao proročki duh, jednako se odlikovao pri izboru čovjeka, koji je imao akademijom da ravna, kojemu je namijenjeno bilo, da uzvišenu namjeru njegovu provodi. Taj veliki čovjek bijaše Rački. Sporazumno s Račkim biskup je razvio svoje dalekosežne osnove o akademiji u poznatoj darovnici godine 1860.; Rački je sastavio prvobitna pravila akademije u duhu slobodne i čiste nauke; Rački je osnovao časopis »Književnik«, koji je kao preteča akademije imao priređivati gradivo za akademiju i okupiti radnike, imao priređivati gradivo za akademiju i okupiti radnike, koji su vrijedni sudjelovati u akademiji. Protivnici akademije shvatili su već u početku, kako je Strossmayer divinatorno pogodio, kad je Račkoga izabrao, da bude duša akademije, da joj bude glava i glavni pokretač. Prema prvobitnoj osnovi samoga Račkoga ovaj nije imao da ostane u domovini, već u Rimu, no pošto je biskup sve moguće — ali uzalud — pokušao, da se Račkomu nađe mjesto u zagrebačkom kaptolu, sam se postarao, da Rački ipak ostane u Zagrebu i da ga sačuva

akademiji. Rački, školski nadzornik za kratko vrijeme, bio je otpušten iz službe onoga dana, kad je potvrđen za predsjednika akademije. Tim se očito htjelo ili onemogućiti otvorenje akademije, ili učiniti, da ona ne bude ono, što je imala da bude. No Strossmayer i Rački osujetiše tu osnovu. Rački je ostao u Zagrebu, jer je biskup na nj mislio. Oni su se takmili u požrtvovnosti, Rački se odricao svih sjajnih ponuda, a biskup se svojski starao, da opskrbi Račkoga i akademiju. I tako se jedino zaslugom biskupa Strossmayera Rački mogao sav posvetiti akademiji. A kako se je on posvetio, kojom marljivošću, kojom postojanošću, kojim zanosom, pa kojim uspjehom: to najbolje svjedoči povijest akademije.

Već u prvoj sjednici od 28. srpnja 1867., kad se je akademija otvarala, lako se je moglo razabrati, da je Rački pronikao u duh Strossmayer i njoj se posvetio. Toga svečanog dana prvi je govorio Strossmayer, kao pokrovitelj akademije, a za njim reče svoju prvu svečanu besjedu Rački.

Biskup Strossmayer reče medju ostalim u toj znamenitoj i umnoj besjedi: »Jedna najvrućija želja našega naroda, hvala Bogu, ispunila se. Radi se o tom, da sve naše umne sile ujedno skupimo i u svih strukah znanstvenih istini ih posvetimo; istini pako posvetiti se znači u najljepšem i najplemenitijem smislu onu luč slijediti, koja je cijelomu svijetu u propelu i u sv. vjeri za na vijeke zasijala. U tom uvjerenju narodi na svijetu prvaci i najnaobraženiji nađoše vječno vrelo višega žića i umnoga napretka svoga. Tu će ga sigurno naći i naš narod«. Biskup je tu razvio krasne svoje misli o odnošaju propela i vjere prema znanosti. Kako čedno i ujedno plemenito misli biskup o osnutku akademije, svjedoče među ostalima ove riječi u prvoj toj besjedi: »Akademija naša postala je s većega dijela po prinescih prostijega naroda našega, što ja držim zalogom blagoslovu Božjemu, koji, dao Bog, u njoj vjekovao! Nu ako je naš dobri narod svoje darove skupljao znojem lica svoga, učinio je on to, ne da se taštini i zna-

ličnosti samo nekih zadovolji, nego da to cijelomu narodu našemu od jednoga kraja do drugoga bude potrebno i korisno«. Spomenuvši, kako su na nj navalili, kao da crkvene novce na svjetske svrhe troši, nišaneći pri tom na akademiju i na sveučilište biskup izusti ove značajne riječi:... »Neka narod znade, da se mi ni u buduće nikakvim sumnjičanjem, nikakvom klevetom ne ćemo dati odvratiti s pravca, kojim smo do sada polazili, t. j.: da vršimo savjesno dužnosti zvanja svoga; ali ujedno da svim silama promičemo svaki interes, koji zasijeca u materijalni i umni razvitak, a potom u životu i budućnost naroda našega«.

Biskup Strossmayer je u čitavom svom biću najsavršenija i najskladnija cjelina. Tako je jedna cjelina njegov život, jedna cjelina sveukupna njegova djelatnost. Od kada je počeo raditi, pa sve do konca, on je uvijek išao za jednim ciljem; uvijek je pred očima imao jedne ideale: »Sve za vjeru i za domovinu!« To je njegovo geslo. Sve za kršćansku vjeru; sve za hrvatsku domovinu! Svaka njegova misao, svako njegovo čuvstvo, svako njegovo slovo, svako njegovo djelo, sačinjavaju samo jednu veću ili manju kariku u dugom lancu njegova života i njegova rada. Nebrojeno je tih karika; ali lanac je jedan. Djelovao kao svećenik, djelovao kao otac naše prosvjete, djelovao kao rodoljub i kao politički čovjek, on je uvijek jednak, on je uvijek na istoj visini, on uvijek teži k jednoj istoj uzvišenoj svrsi.

Svećenik, kulturni čovjek, politički vođa usavršuju se i dopunjuju se. Nijedno djelo svećenika, koje nema pred očima također kulturne i domovinske ciljeve; nijedno djelo kulturnoga preporoditelja, koje ne bi imalo temeljem kršćansko načelo, a ne bi išlo za slobodom Hrvatske. Nijedno djelo političkoga vođe, koje ne bi poticalo od kršćanske ljubavi ili bi odijeljeno bilo od velikih prosvjetnih ideala. Prosvjetom k slobodi, ali k slobodi Hrvatske! Pojam vjere on ne zna odijeliti od pojma domovine; niti pojam ove od pojma one. Kad bi per absurdum i htio, ne bi mogao. Protiv tomu bi se diglo njegovo biće. Ljubi domovinu najčišćom kršćanskom ljubavi. U kršćanstvu izvor je njegove ljubavi prama Hrvatskoj. Ljubi vjeru nada sve na ovom svijetu; ali opet nada sve na ovom svijetu ljubi i domovinu. Kad djeluje kao svećenik, uvjeren je, da djeluje i kao hrvatski otačbenik; kad djeluje kao kulturni preporoditelj, uvjeren je, da djeluje za kršćanstvo i za Hrvatsku. Govori u sabornici; snuje akademiju i sveučilište; gradi Bogu hramove, medju njima onaj velebni u Đakovu; skuplja oko sebe umnike i svećenike, pjesnike i filozofe, historičare, umjetnike; podpomaže prosvjetne zavode i knjige, sve to u jednu svrhu, vodjen jednom ljubavi, oduševljen jednim idealima. Na vatikanskom koncilu slavljen je kao jedan od prvih govornika svijeta, kao junak ovoga vijeka. Ipak do toga mu nije. Ako osjeća u sebi opravdano zadovoljstvo, to je zato, što slave njegova imena dolazi slava Hrvatskoj; što je krepošću njegove riječi i njegove nauke svijet pun Hrvatske, ove malene i zapuštene zemlje, koja je ipak svijetu dala jednoga od najproslavljenijih i najuznositijih duhova naših vremena.

Dne 9. rujna 1900. proslavljena je u Djakovu pedeset godišnjica biskupovanja Josipa Juraja Strossmayera. Proslavi sudjelovaše biskupovi poklonici sa svih hrvatskih krajeva i svih slavenskih strana.

Toga dana bio je 85 godišnji svečar okružen izaslanstvima sa svih strana. Biskupi, kanonici, svjetovni odličnici, građanstvo i seljaštvo, muško i žensko, sve se je natjecalo, da oda biskupu poštu.

Biskupov ulaz u Djakovačku crkvu, gdje je služio »Jubilarnu misu«, bio je triumfalan. Poslije propovjedi pročitan mu je brzojavni papinski blagoslov.

Iza toga primao je poklonstva i deputacije. Preko 3.000 pozdravnih pisama i brzojava primio je svečar, još prije svečanog ručka u biskupskom dvoru, gdje se je našao uz biskupe

i svećenstva velik broj svjetovnjaka, koji su napunili tri prostrane dvorane biskupova dvora. Biskup je dao pozvati u svoj gostoljubivi dom oko 200 gostiju. Kod ručka sjedio je svečar okružen episkopatom, na pročelju prvoga stola. Dalje su se nizali pojedini odaslanici i odličnici. Ručak je tekao u vrlo živahnu razgovoru, a kad su se čaše napunile šampanjcem, sljedile su brojne nazdravice mnogih prisutnih odličnika.

Na večer bila je rasvjeta i baklјada uz pučku svečanost cijelog naroda Djakovštine i gostiju.

Umro je u Djakovu godie 1901.

Epilog

USPOSTAVA NORMALNIH TRGOVAČKIH I POLITIČKIH ODNOSA JUGOSLAVIJE SA ITALIJOM

Pučanstvo i ekonomsko stanje Italije

Prije nego pređemo na pitanje uspostave normalnih trgovačkih odnosa sa kraljevinom Italijom, nužno je, da prikažemo današnje ekonomsko stanje pučanstva kraljevine Italije prema zvaničnom listu Rimske: »Gazzetta Ufficiale«.

Kraljevina Italija brojala je prema popisu pučanstva od 17-22. siječnja 1934. u svojih 20 provincija i sedam napučenih jezera, odnosno svojih 1640 gradova, trgovišta i političkih općina, svega 42,692.000 stanovnika, uključivši i glavni grad Rim sa svojih 1,090.000 stanovnika.

U ovome broju nijesu uzete u obzir talijanske kolonije i

posjedi Cirenaica, Eritrea, Somalia, Tripolitania, te otoci u Egejskom moru, te najnovije osvojenje Abesinije.

Dne 1. srpnja 1936. godine bilo je u Italiji 43,163.249 stanovnika sa vojskom i radnicima u Africi i na Egejskim otocima.

Julska krajina imade 980.099 stanovnika a Tridentska pokrajina 669.121. U ovim dvima provincijama u većini su Slaveni i Nijemci.

Navedene godine 1934. sklopljeno je u Italiji 285.224 brakova. Prirodni prirast pučanstva bio je u toj godini 986.834 porodjaja a mortalitet iznosio je 567.056 mrtvih.

Prihod glavnih poljoprivrednih artikla iznosio je u proizvodnji: cereala, 2,052.080 quint. kestenja, 4,919.500 quint. vina, 32, 900.250 hektolitara.

Kod obrta i industrije bilo je zaposleno 1,682.013 radnih sila, koji proizvedoše: svilenih produkta 8.720 tona, šešira 929 tona, superfosfata 1647 tona, kovinskih izradaba 1,383.952 tona, gvožđa 517.078 tona, ocijela 1,780.710 tona, sirove svile 31.318 tona, umjetnih legura 335.622 tona, mjedenog solfata 932.279 tona, papira i kartona 3,322.761 tona, benzina 163.021 tona, sirove nafte 26.227 tona, rafiniranog petroleja 42.184 tona, plinskog ulja 22.580 tona, zemljene smole 14.865 tona, katrana 34.422 tona, električne struje 1,068,722.000 kwh.

Željeznički transport iznosio je: 33,754.438 tona, robe i 74,069.083 putnika.

Uvoz iz inostranstva iznosio je: 7,392,356.160 lira, izvoz u inostranstvo iznosio je: 5,939,330.170 lira. Pasiva izvoza bila je: 1,453,000.000 lira. Uveženo je iz inostranstva: cereala 465.506 tona, kože 667.428 tona i drugo.

Opadanje prometa u talijanskim lukama ustanovljeno je prema statističkim podacima posljednjeg mjeseca pomenute godine, koji je iznosio samo nešto preko dva i pol milijuna tona, dočim je u ranijim godinama taj promet talijanskih luka premašio tri milijuna tona istog mjeseca.

PROMET ITALIJE SA INOSTRANSTVOM.

Italija je mnogo interesovana sa svojim trgovačkim i ekonomskim vezama sa kraljevinom Albanijom, te je u vezi s time sklopljen talijansko-albanski ekonomski aražman, a koji se odnosi na: Ugovor o zajmu Italije Albaniji u iznosu od 40 milijuna zlatnih franaka, osnivanje Agrarne banke za Albaniju, otkup Albanskih poljoprivrednih proizvoda, monopol duhana, izgradnja pristaništa u Draču, petrolejske konvencije i t. d.

Na osnovu odredaba rimskog pakta od 18. VI. 1935., utanačeno je izmedju Italije i Madžarske, da je potonja izvozila u Italiju 1 milijun kvintala pšenice i 55.000 komada goveda, što iznaša preko 280 milijuna lira.

U istom periodu austrijski uvoz u Italiju skočio je također na 270 milijuna lira. Medjutim talijanski izvoz u Madžarsku i Austriju zabilježava vrlo slab uspon.

Prirod kave iz Abesinije, koji je 1936. god. unatoč rata iznosio 100.000 kvintala, izvaža Italija ponajviše sada preko tršćanske luke.

I ako je Italija jedan dio ratne industrije već prije Abesinskog rata podržavila, ipak imade još uvijek u Italiji preko 1 milijun nezaposlenih lica. Sa ovim u vezi poduzete su zadnjih godina u Italiji velike radnje na izgradnjama cesta, vodovoda, aerodroma, fortifikacija i željezničkih pruga.

POBOLJŠANJE I NOVOGRADNJE CESTA, ŽELJEZNICA, AERODROMA I FORTIFIKACIJA.

Do sada je Istra imala u glavnom jednu osnovnu cestovnu arteriju, koja je išla sredinom Istre iz Trsta preko Buzeta i Pazina u Pulu. To je bila glavna cesta, koja je imala svoje sporedne ogranke, manje ceste, uže i slabije, koje su ponekad prelazile u obične puteve. Sistem cesta u Julijskoj krajini naročito veze tih cesta s cestama u našoj državi povoljne su sada. Te ceste vode iz Trbiža na Bače i Bistricu, prama Rožnoj dolini i celoveškoj kotlini, iz Trbiža prema Podkorenu Kranjskoj Gori, Radovijici, u Savsku dolinu, iz Pod brda prama Kranju, iz Crkna prama Škofjoj Loki, iz Rakeka prema srcu Slovenije.

Osim poboljšanja i proširenja ovih i ranijih cesta u Julijskoj Krajini izgradjene su i mnoge nove, koje vežu glavne arterije od Trsta do Pule i Rijeke, te uzduž naših državnih granica sve do Sniježnika, kao što i mnoge automobilske i strateške ceste, uzduž i popreko brdovitih predjela, koji graniče sa našom državom.

U izgradnji ovih radova utrošeno je mnogo milijuna novaca, kao i za poboljšanje željezničkog saobraćaja. Od Tagliamenta do Jugoslavenske granice vode tri željezničke pruge, i to: Casarza—Osopo, Trbiž—Beljak, pa pruga Casarza—Videm—Gorica—Ajdovščina, ili Gorica—Podbrdo i pruga Portogruaro—Červinjano—Trst—Postojna, na koju se nadovezuje četvrta, ona iz Pule, kod Divača, a može da se iz Pule i Trsta ide željeznicom i prama Rijeci preko Svetog Petra na Krasu.

NOVČANO STANJE ITALIJE

Zlatne rezerve Talijanske banke su prije Abesinskog rata iznosile: 5.883,3 milijuna lira a u listopadu 1935. spale su na 4.443,9 milijuna lira., pa je Talijanska vlada poslije monetnog sporazuma izmedju Francuske, Engleske i USA, izvršila devalvaciju lire i pribjegla papirnoj novčanoj emisiji, pa se prema tome promet za posljednju godinu povećao za 2.106 milijuna lira, te iznosi danas približno 17 milijardi lira.

Abesinski rat stajao je Italiju 7—8 milijardi lira.

PRIVREDNO ZBLIŽENJE ITALIJE I JUGOSLAVIJE

Želja talijanske privrede bila je, da se što prije uspostave normalni trgovački odnosi sa Jugoslavijom, pa je prema toj

želji talijanska vlada predala 29. VI. 1937. našem poslanstvu u Rimu notu, kojom traži, da što prije pristupi stvaranju jednog provizorijuma, koji bi uspostavio ponova trgovačke odnose sa Jugoslavijom.

Taj trgovački provizorij sa kraljevinom Italijom sklopljen je 23. IX. 1937. u Rimu u palači Chiggi.

Mjesto isprva predvidjenog tromjesečnog provizorija, zaključen je sporazum na 6 mjeseci.

Sporazum predvidja kontingente za jugoslavensku stoku i stočne proizvode, za drvo (naročito meko drvo) i neke druge jugoslovenske proizvode. Može se smatrati, da je postignut sporazum povoljan za buduću razmjenu, kako po svojim uslovima, tako i po dobivenim kontingentima. Sporazum obuhvata i reguliranje platnog prometa, način likvidacije jugoslavenskih klirinških potraživanja i reguliranje redovnog trgovinskog prometa.

Nadalje je riješeno i pitanje izvoza našeg drva u Italiju, te je obrazovan federativni odbor za izvoz drva, koji će prema direktivama talijanskog državnog podsekretarijata za trgovinu i valute razdijeliti uvozni kontingenat na osnovu količina, ranije izvezenih u godini 1933-35.

Uvozni kontingent, koji će za svaku državu biti doznačivan četvrtgodišnje, od strane državnog podsekretarijata za trgovinu i valute, bit će stavljen na raspoloženje federaciji trgovaca drvom i federaciji industrijalaca drvom, odnosno njihovom medjufederalnom odboru. Taj odbor će dobiveni kontingent dodijeliti pojedinim uvoznicima na bazi količina uvezenih posljednje tri godine.

Glede likvidiranja naših potraživanja od Italije, uređeno je da, bi ovaj provizorijum trajao sve dotle, dok Italija ne isplati svoj dug, koji iznosi oko 250 milijuna dinara. Da bi Italija platila svoj dug, smatra da Jugoslavija treba da dozvoli da uvoz Italije za vrijeme provizorijuma mora biti veći od izvoza iz Jugoslavije. Čim se likvidira saldo jugoslavenskih

potraživanja, provizorijum bi se ukinuo, a na osnovu iskustva iz ovog provizorijuma zaključio bi se novi ugovor.

Nadalje je predvidjeno, da pošto Italija i Jugoslavija imadu zajedničke ekonomske interese, da bi se i suradnja u pomorskom saobraćaju izmedju obiju zemalja uredila, kako bi se time razvoj prometa u lukama Italije i Jugoslavije povećao.

Ovi sporazumi doveli su 1937. godine do definitivnog ugovora u svima pitanjima.

Ne samo novinstvo, već i sva talijanska javnost sa velikim interesom prati i kontrolira taj razvoj odnosa. Talijanska javnost je sigurna, da dobri odnosi bilo politički bilo ekonomski mogu imati samo koristi za obje zemlje. Talijanska javnost kaže da se time ne smije zamjeriti onima, sa kojima su prošlošću i budućnošću povezani i da se sa Jugoslavijom ne može živjeti u nekom napetom stanju.

USPOSTAVA NORMALNIH, POLITIČKIH I KULTURNIH ODNOSA JUGOSLAVIJE SA ITALIJOM

Svakog će Hrvata veseliti što su konačno sređeni politički kulturni odnosi Jugoslavije sa Italijom, pošto nas sa Italijom i talijanskim narodom vežu ne samo ekonomski već i politički i kulturni interesi.

Ovo važi naročito za Hrvate, koji stoje tako rekući vjekovima u tijesnoj vezi sa zapadnim susjedom. Ne ćemo da diramo stare zablude a i rane, i sve ono, što nas je dijelilo, bilo s nerazumijevanja, bilo zbog oprečnosti, za koje su Hrvati često puta, ili u obrani svojeg nacijonalnog individualiteta, ili po nalogu i u službi Austrije morali se boriti protiv talijanskih aspiracija — već ćemo da se bavimo današnjim stanjem i da doprinesemo što boljim odnosima, jer treba da vodimo računa o ono pol milijuna našega naroda, koji danas živi u Italiji.

Dabome da nije u našoj mogućnosti, da odlučujemo o

promjeni današnjeg teritorijalnog stanja, pa stoga u našem vlastitom interesu moramo nastojati da poradimo za što bolje i prijateljskije odnose sa Italijom i Talijanima.

Izmedju Talijanima imademo, a i ranije smo imali dobrih i vjernih prijatelja.

O našim borbama protiv tiranije Khuenove politike imali smo i medju Talijanima simpatičnih zagovornika o čemu najbolje svjedoči prikaz, kojeg donosimo u nastavku.

SIMPATIJE TALIJANA ZA HRVATE.

Talijanski publicista V. Pavia iz Milana, proučavao je g. 1902-3. političke i socijalne prilike u Hrvatskoj, te je napisao jedan vrlo korektan prikaz uz veliku simpatiju za Hrvate i Hrvatsku; u jednoj knjizi, koju je godine 1904. preveo naš ugledni publicista g. Ivan Andrović, kojemu je ova knjiga »Croazia e Ungheria nella lotta fra diritto e despotismo« (Hrvatska i Ugarska u borbi izmedju prava i nasilja) bila posvećena. Prof. Pavia u ovoj radnji poslužio se je raznim člancima, koje je g. Andrović pisao na talijanskom jeziku protiv Khuena i prilika u Hrvatskoj; ovi su članci pobudili pozornost i u svjetskoj štampi i interes generala Garibaldija za hrvatsku nezavisnost.

U toj knjižici iznešeno je medju ostaloga slijedeće: Hrvatska je g. 1848. i poslije bila igračka Austrije. Ratovi 1848-49.-59-66. u Italiji, u kojima su najviše učestvovali Hrvati u austrijskoj vojsci, bili su razlog, da je ime Hrvat, bilo vrlo neprijatno i sramotno Talijanima. Ti hrvatski vojnici bili su najviše iz Vojne Krajne.

Vojna Krajina od prastarih vremena glasovitom je radi svojih vojnika, mogavši u slučaju potrebe dati kroz 48 sati sto hiljada ljudi potpuno oboružanih, odjevenih i naučenih oskudicama i ratnoj stezi. O njihovoj hrabrosti mnogo se govori još od XVIII. stoljeća, kada su pod imenom »pandura« i »crvenih mantija« širili strah i trepet u zemljama, u koje su bivali poslani. »Graničari«, počam od 20-e godine bili su podložni kratkoj stavnoj vojnoj službi; nakon ove bili su pušteni svojim obiteljima, dužnošću, da dodju pod oružje na svaki od *Grenzeri*, koji su uvijek živjeli uslijed takvog uredenja u poziv. Sačinjavali su tako zvani »vojni kordun«, sastavljen *Blockhäuser*-ima, ili kolibama od hrastovine, u malom razmaku jedne od drugih, duž granice, te opskrbljene sredstvima za najbrže označivanje vojnih kretnja. U vojnoj Krajini nisu postojale pokrajine, okružja, općine, već pukovnije, bataljuni i satnije. Sve je bilo na vojničku. Koje čudo dakle, ako slaboj kulturi, te u svakdanjoj stoljetnoj borbi sa Turcima — (a neka sjeverna i zapadna Evropa zahvali, što je tako bivalo, da su se u opće balkanski Slaveni, toliko slabo poznati i nezaslužno prezreni medju nami, energično oprli još od XIV. stoljeća turskoj provali!) — koje čudo, velimo, da su *Grenzeri* bili prehrabri vojnici, ali uz to okrutni i pljačkaši? Nije to bila njihova krivnja, nego austrijske vlade, koja je tako htjela, te veze stoljetnih političkih okolnosti, koje su zahtjevale, da bude tako. I u talijanskim ratovima morali su Krajišnici slušati svoje poglavice, kao što i vojnici svakog naroda slušaju poglavice, a ovi pak odnosne vlade.

Vojnici Hrvati vršili su svoju dužnost. I dok je genij Cavoura, — koji se za stalno ne moše obijediti protutalijanskim — bio prvi, da dade pravo Hrvatima, napose, što se tiče njihove tako zvane reakcije od godne 1848 kada su, sa na čelu Jelačićem borili se za obranu vlastitih prava — jedan od najuvaženijih talijanskih novinara, Cesana, ispovjedio je u svojim »Uspomenama«, da su »zločinstva u grijeh upisana Hrvatima u Italiji *bila izmišljena od novinstva* u svrhu, da se uzdrži živa borba, i da je on sam »morao svaki dan razbijati si

glavu, da izmišlja novih zločinstva protiv njima« *).

U ostalom kad bi svi vojnički neredi u Italiji pripisali Hrvatima, zar može za takove ekscese biti kriv sav hrvatski narod, koji je u svojoj većini dobar, blag, radin i pošten?

Naši se Talijani malo bave etnografskim naukama, u opće ne znadu o Hrvatima, nego za samo im ime; te za to, što ih ne poznadu, što su im nepoznata njihova dobra svojstva, povijest, te koliko bogata, toliko krasna književnost i umjetnost, niječe, da ova i postoje, preziruć hrvatski narod, kao neknjiževni, neuljudan i barbarski. Hrvatski jezik, milozvučan, nu težak, jako je malo poznat van zemalja, u kojima se slavenski govori, za to ostaju skoro sasma nepoznati plodovi njegove književnosti, rijetko, barem kod nas, prevedeni. Ovomu je dodati, da hrvatski narod, potlačen od mnogo vremena, spriječen u svom izraživanju strogom predhodnom cenzurom, koja još i sad traje, te unišćuje slobodni polet misli, nije mogao pustiti slobodan razvitak svomu književnomu geniju. Gdjegod se hrvatska književnost najviše uzdiže osebinama, to jest u narodnim pjesmama, mnogo sličnim u cijelosti, u postanku i u obliku španjolskim romancama. Uzdiže se takodjer u filološko-jezikoslovnim i historijskim studijama. Zabavna književnost sada je bogato predstavljena od sjajnih pisaca, dok je u prošlim stoljećima Hrvatska postala na glasu svakovrsnim književnim djelima, dapače i epopejama. Sijala je na osobit način svojom književnosti dubrovačka republika, koja je do XIX. stoljeća sačuvala kroz 13 stoljeća, netaknutom svoju nezavisnost uprkos nasrtajima mletačke republike.

---

*) U tu svrhu napomenuti mi je, da sam čuo u Bresciji, u kavani Mafio, starijeg gospodina, koji je pripovijedao, da su pljačkanja pripisana Hrvatima za glasovitih »deset dana« u Bresciji, bila počinjena većim dijelom od drugih, kao što je to on sam vidio na svoje vlastite oči!

O hrvatskim naučnim institucijama nastavlja: Zagreb imade sveučilište jako brojno pohađano; imade galeriju slika, prebogate muzeje, a da i ne govorim o školama i o drugim zavodima; imade književnih društava, koja su na glasu svojim radnjama, imade književnih, političkih i znanstvenih listova. Zagrebačko kazalište, koje se može takmiti sa mnogo kazališta velikih gradova; imade bezbroj radnja u svim granama znanosti i književnosti; njihovi pisci i romanopisci prevode; osobito se historične i jezikoslovne studije prevode.

Što se tiče Jugoslavenske Akademije za znanost, književnost i umjetnost (takodjer u Zagrebu) — utemeljene godine 1863., poglavito nastojanjem dobro poznatog djekovačkog biskupa, Strossmayera, koji je u tu svrhu dao od vlastitih sredstava 150.000 forinti — ona izdaje brojna i prevažna djela, te »Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika«, koji skoro svi, ako ne svi, evropski narodi moraju zavidjati Hrvatskoj. (Vidi o tom moj dugi članak u smotri *»La Vita Internazionale«* Međunarodni Život), Milano; svez. od 20. rujna 1903).